

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR
AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

---

*Bu kitabımı həyatda əldə etdiyim bütün uğurlarima görə
minnətdar olduğum atam Fəxrəddin Fehruz oğlu Əliyevə
həsr edirəm.*

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİNQIZI

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ZAMAN KATEQORİYASI**

**Nurlan
Bakı – 2010**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.**

**Elmi redaktor: Məhəbbət MİRZƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru**

**Rəyçilər: Kamilə VƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru**

**İlham TAHİROV
filologiya elmləri doktoru**

Gülnarə Fəxrəddinqızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, «Nurlan» - 264 s.

Monoqrafiyada zaman kateqoriyası ilk dəfə olaraq bütün türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, türk dillərinin dialekt və şivələrində felin zamanlar sistemi ilə bağlı morfoloji uyğunluqlar və morfoloji ayrılmalar öz əksini tapmış, türk dillərində felin zamanlarının semantik və əslubi xüsusiyyətləri daşıqlaşdırılmışdır. Bu baxımdan tədqiqatın nəticələri türkologiyada həmin sahə ilə bağlı əsərlərin yazılıması üçün yeni istiqamətlər aça bilər. İltisaqi dil quruluşuna malik türk dillərində felin zamanlarının morfoloji, semantik və əslubi xüsusiyyətlərinin bütün çalarları ilə zəngin dil faktları esasında araşdırıldığı tədqiqatın nəticələrindən türk dillərinin morfologiyasına həsr olunmuş dərslik və ya dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, ali və orta ümumtəhsil müəssisələrində fel bəhsinin, eləcə də felin zamanlarının tədrisində istifadə oluna bilər. Monoqrafiya həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətə malikdir. İşin elmi nəticələri türk dillərinin tarixi-müqayisəli morfoligiyası, semasiologiyası, əslubiyyatının yaradılması istiqamətində yeni elmi monoqrafiyaların yazılmasında böyük rol oynaya bilər.

Monoqrafiyadan türkoloq-dilçilər, filologiya fakültələrinin bakalavr, magistr və doktorantları faydalana bilərlər.

**4602000000 Qrifli nəşr
N - 098 - 2010**

**@Gülnarə Fəxrəddinqızı, 2010
gulnara.fakhraddin@gmail.com**

İSTEDAD VƏ ELMİ QABİLİYYƏTİN, NƏZƏRİ BİLİK VƏ BACARIĞIN, ELMƏ VURĞUNLUQ VƏ ÇALIŞQANLIĞIN LABÜD NƏTİCƏSİ

Azərbaycan dilciliyində dilin bu və ya digər kateqoriyası ilə bağlı istər sinxron, istərsə də diaxron aspektdə saysız-hesabsız tədqiqatlar mövcud olsa da, həmin kateqoriyaların bu və ya digər problemini tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlilə cəlb etmək zəruriyyəti hələ də qalmaqdadır. Belə kateqoriyalardan biri də həm fəlsəfi, həm də dilçilik baxımından xüsusi maraq doğuran və tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulan zaman kateqoriyasıdır.

Felin zamanları dünya dilciliyində, eləcə də türkologiyada aktuallığını bu günə kimi itirməyən mövzulardan olub, həllini hələ də tapmayan bir sıra mübahisəli məqamları ilə diqqət çəkir.

Öyani aspirant Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın “Türk dillərində zaman kateqoriyası” mövzusuna müraciəti bu baxımdan heç də təsadüfi xarakter daşıdır.

Azərbaycan dilciliyində akademik A.A.Axundov kimi görkəmli bir alimin vaxtı ilə yazdığı və bu gün də dilçilərin stolüstü kitabına çevrilmiş “Felin zamanları” əsərinin möhtəşəmliyi danılmaz faktdır. Belə bir əsərdən sonra bu mövzuya müraciət elmdə ilk addımlarını atan gənc tədqiqatçıdan böyük cəsarət istəyir. Özündə belə bir cəsarəti tapa bilmış aspirant Gülnarə Əliyeva

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq türk dillərində felin zamanlarını tədqiqata cəlb etmiş, istedad və elmi qabiliyyətinin, nəzəri bilik və bacarığının, elmə vurğunluğu və həsəd aparılaşsı çalışqanlığının labüb nəticəsi kimi türkologiyaya töhfə ola biləcək bitkin bir elmi əsər – hər bir gənc tədqiqatçının arzu etdiyi sanballı bir monografiya ortaya qoymuşdur.

Sinxron planda yazılmış əsərdə tədqiqatçı ilk növbədə türkoloji tədqiqatların araşdırılması – bu və ya digər türk dilində zaman kateqoriyasına həsr olunmuş, demək olar ki, bütün əsərlərin təhlili fonunda felin zaman kateqoriyasının mahiyyətini açmağa, onun təsnifat prinsiplərini müəyyənləşdirməyə, fel zamanlarının say müxtəlifliyinin elmi izahını verməyə, zaman kateqoriyasının qrammatik əlamətlərini bütün əlvanlığı ilə türk dillərinin zəngin materialları əsasında nümayiş etdirməyə, mövcud dilçilik baxışlarını müəllif mövqeyini bildirməklə şərh etməyə çalışmışdır.

Zaman kateqoriyasının linqvistik tədqiqatı prosesində çox zaman ona sərf fəlsəfi tərəfdən, ən yaxşı halda yalnız semantik cəhətdən yanaşılmış və yanaşılır. Nəticədə bu kateqoriyanın qrammatik mənasını müəyyənləşdirən morfoloji xüsusiyyətlərin, zəngin morfoloji əlamətlərin əhəmiyyəti azaldılır, bununla da təkcə mübahisəli məqamlar deyil, yanlış mövqelər də ortaya çıxmış olur.

Gülnarə Əliyevanın zaman kateqoriyasını sərf dilçilik hədəfinə çevirməsi, felin zamanlarına məhz bu yönəndən yanaşması türk dillərində onların düzgün təsni-

fatını aparmağa, zaman şəkilçilərinin linqvistik təbiəti-nə aydınlıq gətirməklə onların mənşəyi və inkişaf yolları haqqında elmi fikir yürütməyə imkan yaratmışdır. Zaman şəkilçilərinin aydın mənzərəsini yaratmaq məqsədi ilə türk dillərinin bütün qrupları üzrə müəllifin tərtib və təqdim etdiyi sxemlər bu və ya digər zaman şəkilçisinin türk ədəbi dillərində, eləcə də türk dillərinin dialektlərində yayılma arealını, istifadə dairəsini və işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək üçün aydın göstəricidir.

Müəllifin əsərdə zaman və həmhüdud kateqoriyalar məsələsinə yer verməsi də, bizcə, təqdirəlayiqdir. Belə ki, feli sıfət, feli bağlama, eləcə də felin arzu, vacib, lazım kimi şəkilləri yalnız semantik cəhətdən deyil, formal əlamətləri ilə də felin zaman kateqoriyasına bağlıdır. İsmi və feli xəbərlərin şəxslər üzrə təsrifli zamanı işlənən şəkilçilərin ayrı-ayrı adlar daşımاسına baxmayaraq eyni kökdən nəşət tapdıqlarını, mahiyyətcə eyni olduqlarını söyləyən aspirantın fikirləri də düşündürücüdür və əslində yeni tədqiqatlara yol açır.

Fel zamanlarının semantik təbiətini, zaman şəkilçilərinin birinin digərinin yerində işlənə bilmə məqamlarını türk dillərinin zəngin dil faktları ilə çözələyən, bu zaman türk dillərinin dialektlərindən bəhrələnən və bununla da felin zamanlarının tarixi inkişaf yolunu izləməyə çalışın müəllifin elmi mülahizələri də maraqlı və cəlbedicidir.

Mübahisələr hədəfi olan bütün bu məsələləri tədqiqatçı öz təhlil süzgəcindən keçirərək əsaslı elmi qənaət-

lər əldə etmişdir. Əlbəttə, müəllifin bəzi mülahizələri (məsələn, *-maqda*, *-məkdə* formal əlamətini zaman şəkilçisi kimi qəbul etməməsi, şəxs sonluqları və xəbər şəkilçisi adları altında təqdim olunan morfoloji əlamətlərin eyniliyini göstərməyə çalışması və s.) mübahisə obyektinə çevrilə bilər. Lakin yüksək elmi savadı, məntiqi təfəkkürü və polemika mədəniyyəti aspirantın hər hansı mübahisəli məqamda öz şəxsi mövqeyini layiqincə müdafiə edəcəyinə eminlik yaradır.

Zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, müxtəlif türk xalqlarının ədəbi nümunələrindən, intenetlə əldə etdiyi məlumatlardan yaradıcılıqla bəhərlənən aspirantın monoqrafiyası dilinin səlisliyi ilə seçilən, mövzunu tam əhatə edən və struktur baxımdan bitkin olan dəyərli əsərdir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bütün türk dillərinin ədəbi dil və dialekt materialları əsasında zaman kateqoriyasını müqayisəli tədqiqata cəlb edən *Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın* timsalında türkoloji aləmə istedadlı, elmə vurğun, əməksevər bir gənc qədəm basır. İnanıram ki, türk dillərinin hər hansı bir məsələsinin araşdırılmasında, ən mürəkkəb problemlərinin həllində elmi-məntiqi təfəkkürü, yüksək məsuliyyətliliyi, elmə sonsuz istəyi və zəhməti ilə seçilən aspirantımın da öz sözü olacaqdır.

Yekun olaraq demək istərdim ki, Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın “Türk dillərində zaman kateqoriyası” monoqrafiyasını bu sahədə nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkoloji aləmdə atılan uğurlu addım

kimi yüksək qiymətləndirir və onun layiqli bir tədqiqat əsəri olaraq tanınmış türkoloqlar tərəfindən bəyəniləcəyinə, müəllifinə isə rəğbət qazandıracağına ürəkdən inanıram.

**Məhəbbət MİRZƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru**

GİRİŞ

İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında felin zamanlarına həsr olunmuş bir sıra əsərlər vardır. Lakin qeyd etməliyik ki, felin zaman kateqoriyası əksər türk dillərinin – oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupları türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli qarşılaşdırma üsulu ilə araşdırılmamış, xüsusi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu vəziyyət “Türk dillərində zaman kateqoriyası” mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Digər tərəfdən, müqayisəli araştırma zamanı türk dillərində felin zaman kateqoriyasında ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə dialekt xüsusiyyətlərinin indiyədək qarşılaşdırılmaması, morfoloji əlamətlərin bu baxımdan üstünlüdə düşən və düşməyən tərəflərinin aydınlaşdırılmaması mövzunun aktuallığına bir daha zəmin yaradır.

Araşdırmanın əsas məqsədi türk dillərində felin zaman kateqoriyasını həm sinxron, həm də diaxron planda struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə birlikdə tədqiq etməkdir.

Bu məqsədlə monoqrafiyada müasir türk dillərində felin zaman kateqoriyasının mahiyətinin açıqlanmasına səy göstərilmiş, türk dillərində felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixi izlənilməklə mövcud istiqamət və baxışları təqdim və təhlil edilmiş, oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində fel zamanlarının oxşar və fərqli əlamətləri meydana çıxarılmış,

müasir türk dillərində fəlin zaman formalarının morfoloji əlamətləri, onun struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri tarixi-müqayisəli təhlil fonunda aşkarlanmış, türk dillərində həmhüdud kateqoriyalarda zaman məsələsi araşdırılmış, müqayisə olunan türk dillərində fəlin zaman kateqoriyası dialektoloji aspektdə izlənilməklə ədəbi dil və dialekt xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, fəlin zaman formalarının semantik və üslubi inkişaf yolu aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqat müasir türk dillərinin faktik materialları əsasında sinxron planda aparılmış, lakin lazım gəldikdə diaxron aspektə müraciət edilmişdir. Tədqiqat prosesində təsviri, müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN ZAMANLARI: TƏDQİQATLAR, İSTİQAMƏTLƏR VƏ BAXIŞLAR

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır.Qrammatika özündən zaman yaratmir, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir¹.

Felin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışq vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışq vaxtına münasibətini bildirir².

Türk dillərində felin zamanları olduqca geniş, məraqlı və mürəkkəb kateqoriyadır. Türk dillərinin sayının çoxluğu, zaman formalarının müxtəlifliyi, hər bir türk dilinin özünəməxsus inkişaf tarixi, təbii ki, oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir.

Türkologiyada felin zamanları kəmiyyət etibarı ilə müxtəlifdir. Biz monoqrafiyada dilçilikdə hamı tərəfindən qəbul edilən 3 zaman – indiki, keçmiş və gələcək zamanların formal əlamətlərindən bəhs edəcəyik.

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 4.

² Yenə orada, 12.

Hər saniyə ərzində bir saniyə əvvəlki gələcək zaman indiki zamana, bir saniyə əvvəlki indiki zaman isə keçmiş zamana çevrilir. İnsan təfəkküründə indiki zaman keçmiş və gələcək zamanın müəyyən olunması üçün meyar rolunu oynadığına görə “indiki zaman anlayışı yoxdursa, keçmiş və gələcək zaman anlayışı da ola bilməz” fikri obyektiv zamanın dərk olunmasında bir aksiom kimi qəbul olunmalıdır¹.

V.Q.Quzevin zaman kateqoriyasına münasibəti maraqlıdır. O yazır:“Əgər qrammatik zaman mənalarının istiqamət nöqtəsi kimi indiki vaxtin dillə ifadə olunan və qrammatikləşmiş obrazı, yəni qrammatik indiki zaman hesab olunarsa, onda hərəkətin qrammatik indiki zamanla xronoloji əlaqələndirilməsinin bu və ya digər növü istənilən feli zaman forması (əgər belələri dildə varsa) mənasında əks olunur. Məsələn, onunla bir vaxta düşən, ondan əvvəl və sonra gələn. Zaman formalarının toplusu onların mənalarının yaxınlığı əsasında(onların hər birində ümumi məzmunun – indiki zamanla xronoloji əlaqələndirmənin mövcudluğu səbəbindən) zaman kateqoriyasını təşkil edir”²

“Fellərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni, icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir”³

---

¹ Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, “Nurlan”, 2002, s. 11.

² Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словаизменения:глагол.Л.,1990,с.68

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973,

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Lakin məntiqi zaman kateqoriyasından fərqli olaraq o (*grammatik zaman*—G.Ə) müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda olur¹.

Bu fikrə əsaslanaraq, biz də qrammatik zaman kateqoriyasının müxtəlif türk dillərində müxtəlif formalarda təzahür etdiyini söyləyə bilərik.

Türk dillərində tarixən və hal-hazırda qrammatik zaman formalarının sayını artırma və azaltma hallarına həmisi rast gəlinir. İstər rus dilçiliyində, istər türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bununla bağlı xeyli fikirlər söylənilmiş, müxtəlif elmi araşdırımlar aparılmış, türk dillərində zaman formalarının sayının müəyyənləşdirilməsinə cəhdlər göstərilmişdir. Təbii ki, uyğun gələn fikirlərlə yanaşı, fikir ayrılıqları, mübahisəli məqamlar da olmuşdur.

1. Azərbaycan dilçiliyində fel zamanlarının tədqiqi

Azərbaycan dilçiliyində felin zamanlarının geniş və ətraflı tədqiqi akademik A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun Azərbaycan dilinin materialları əsasında yazdığı “Felin zamanları” adlı namizədlik dissertasiyası², 1961-ci ildə nəşr olunmuş eyniadlı kitabı,¹ bu möv-

---

s.190.

¹ Axundov A.A.Ümumi dilçilik (Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979,

s. 82.

² Axundov A.A.Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferati. (NDA). Bakı, 1958, 25 s.

zu ilə bağlı bir sıra məqalələri² bu gün də öz elmi əhəmiyyətini və əvəzsizliyini saxlamaqdadır.

Felin zamanlarının tədqiqi A.A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Felin zamanları” kitabında geniş və ətraflı işıqlandırıldıqından biz, əsasən, 1950-ci ildən sonra ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada fel zamanlarının tədqiqini, onların təsnifi, prinsiplərini, struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacaqıq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “idi”, “imiş” hissəciyi ilə əmələ gələn mürəkkəb formalar felin keçmiş zaman formaları kimi verilir, felin 12 zaman formasının olduğu göstərilir³.

Əsərdə qeyd olunan mülahizələrin yalnız, səhv və birtərəfli olması akademik A.A.Axundov tərəfindən et-

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 137 s.

²Axundov A.A.Felin göləcək zamanı //Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi.I buraxılış. Bakı,1960,s.89-95;Axundov A.A.Felin indiki zamanı. // Azərbaycan dili materialları əsasında.S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri.Bakı,1958, №2,s.119-130; Axundov A.A.Felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən //Aspirantların elmi əsərləri.3-cü buraxılış. Bakı, 1957,s.21-37;Axundov A.A.Felin zamanları məsələsinə dair.// S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri.Bakı,1958, №2, s.133-136;Axundov A.A. Felin zamanlarının üslubi xüsusiyyətləri//Filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı,1958,s.211-213;Axundov A.Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyları. Dil və ədəbiyyat.I c.,2003,s.199-204; Axundov A.A.Türk dillərində felin zaman formalarının mənşəyi məsələsinə dair. Dil və ədəbiyyat.I c. Bakı,2003,s.266-276;Axundov A.A.Türk dillərində zaman və sira kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi.Dil və ədəbiyyat.I c.,2003, s.200-266.

³Azərbaycan dilinin qrammatikası.I h.,Bakı,Azərb.SSR EA nəşriyyatı,1951

raflı izah edilərək sübut olunduğu üçün təkrarçılığa yol vermək istəmir və diqqəti 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərinə yönəldirik.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın 1960-cı il nəşrində felin zamanları ilə bağlı fikirlər əslində 1951-ci ildə nəşr olunmuş qrammatika kitabındaki fikirlərin bir qədər inkişaf etdirilmiş, dəyişdirilmiş forması idi.

1951-ci il nəşrindən fərqli olaraq burada aşağıdakı dəyişikliklər edilmişdir:

1) 12 zaman deyil, 11 zaman formasından bəhs olunur.

Bu zaman formalarından bir neçəsi birləşdirilmiş və bir neçə yeni zaman forması əlavə olunmuşdur. Həmin zaman formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şühudi keçmiş	6. Bitməmiş keçmiş zaman
2. Nəqli keçmiş	7. Davamlı keçmiş zaman
3. Uzaq keçmiş	8. İndiki zaman
4. Qəti-gələcəkli zaman	9. Davamlı indiki zaman
5. Qeyri-qəti gələcəkli zaman	10. Qəti gələcək zaman
11. Qeyri-qəti gələcək zaman	

2) Nəqli keçmiş zaman forması öz daxilində *nəqli keçmiş-1* və *nəqli keçmiş-2* formalarına ayrılır.

3) “idi”, “imiş” köməkçi felləri ayrı-ayrılıqlıda deyil, eyni zaman forması daxilində birləşərək, biri-digərini asanlıqla əvəz etməklə, müvafiq zaman formaları əmələ gətirirlər.

Bu fikrə bir qədər aydınlıq gətirək. Belə ki, I kitabda “idi” və “imiş” köməkçi fellərinin əmələ gətirdiyi zaman formalarının hər biri xüsusi növ kimi göstərilir:

bizə məlum olan 2 keçmiş zaman formasından başqa aşağıdakı zamanların adı çəkilir:

bitməmiş keçmiş	nəqli rəvayət
müzareli keçmiş	bitməmiş rəvayət
gələcəkli keçmiş	müzareli rəvayət gələcəkli rəvayət

“İdi” hissəciyinin iştirakı ilə əmələ gələn fel zamanları ayrıca qeyd olunsa da, “imiş” hissəciyinin əmələ gətirdiyi zaman formalarından xüsusi söhbət açılmır. II kitabda isə “idi” və “imiş” hissəciklərinin yaratdığı zaman formaları birləşdirilərək bir zaman adı altında təqdim olunur.

Məsələn, əgər I kitabda *felin əsası+ -ar² + idi* forması müzareli keçmiş və *felin əsası+-ar²+imiş* forması *müzareli rəvayət* adlandırılırsa, artıq II kitabda bu iki forma bir zaman forması kimi göstərilərək *qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman* adlandırılır.

İndiki zaman 2 növdə özünü göstərir: *indiki zaman(-ir²)* və *davamlı indiki zaman(-maqda²)*. Təbii olaraq indiki zamanın II növü keçmiş zamanda da öz əksini tapır.

1961-ci ilin yanvar ayının 17-20-də, Bakıda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşəbbüsü ilə “Türk dillərində *felin* zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə həsr olun-

muş müşavirə keçirilmişdir¹. Bu müşavirənin material-larının toplusu 1968-ci ildə nəşr olunmuşdur².

Müşavirədə N.A.Baskakov,A.Tursunov,S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Z.Budaqova, N.Hacıyeva, N.Ağazadə, A.A.Axundov,A.K.Ələkbərov,M.Rəhimov, T.Əfəndiyeva, U.Əliyev, U.M.Yarullina, B.Xocayev və başqaları iştirak etmiş, məruzələrin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin zaman və şəkil kateqoriyası probleminə həsr olunmuşdur.

M.Hüseynzadə felin zamanlarını “zaman kateqoriyası” başlığı altında verir. O, felin ənənəvi üç zamanını göstərir: *keçmiş, indiki və gələcək zamanlar*. Müəllif keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın isə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarından ibarət olduğunu yazar³.

Bununla yanaşı, M.Hüseynzadə felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyalarından bəhs edərkən felin xəbər şəklinin geniş izahını verir və burada da felin zamanlarından və onları ifadə edən morfoloji əlamətlərdən danışır. O, xəbər şəklini iki hissəyə (sadə və mürəkkəb formalara) ayırır. Sadə xəbər şəklinə felin zamanlarını aid edir. Mürəkkəb xəbər şəklinin isə zaman şəkilçilərindən

---

¹Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, Изд. АН Аз.ССР, 1961, 46 с.

² Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, 229 с.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili.Bakı, Maarif, 1983, s.169-176.

sonra felə “idi”, “imiş” və ya “isə” hissəciyinin əlavəsi ilə yarandığını yazır¹.

1958-ci ildə T.Əfəndiyevanın yazdığı namizədlik dissertasiyası² felin keçmiş zamanına həsr edilmişdir. Müəllif 2005-cü ildə bu mövzuya yenidən qayıtmış və “Felin keçmiş zaman formaları”³ adlı kitabını nəşr etdirmişdir. N.H.Ağazadə 1965-ci ildə “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkil kateqoriyası”⁴, M.Ş.Rəhimov 1966-ci ildə “Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalşması tarixi”⁵ adlı doktorluq dissertasiyalarını yazaraq felin zaman kateqoriyasına şəkil kateqoriyası daxilində yanaşmışlar.

M.B.Əsgərovun 2002-ci il-də nəşr olunmuş “Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr” adlı monoqrafiyası⁶ da məsələyə yanaşma orijinallığı ilə seçilir.

Azərbaycan dilçiliyində felin zamanlarına dair konkret iki dilin müqayisəli şəkildə ifadəsi bir sıra əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Felin zamanlarına həsr olunmuş tədqiqatlar arasında İ.Tahirovun “Azərbaycan və

---

¹ Yenə orada. s. 189-197.

² Гаджиева Т.А. (Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. АКД. М., 1958, 24 с.

³ Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, 132 s.

⁴ Ağazadə H.G. Категория наклонения в современном азербайджанском литературном языке. АДД. Баку, 1965, 75 с.

⁵ Rəhimov M.İ. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке. АДД. Баку, Изд. АН АССР, 1966, 99 с.

⁶ Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, “Nurlan”, 2002, 146 s.

---

ingilis dillərində zaman kateqoriyası” əsəri də özünə-məxsusluğu və baxış yeniliyi ilə diqqətəlayiqdir.

Müəllif Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq zaman probleminə yalnız fəlin zaman kateqoriyası daxilində deyil, Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsvirinin fonunda araşdırılmasına¹ nail olmuşdur. Y.Kərimovun “Azərbaycan və qazax dillərində fəlin zamanları”, R.Sadıqovun “Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri” adlı monoqrafiyaları, F.Cahangirovun “İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları”, A.Öksüzün “Müasir türk və Azərbaycan dillərində fəlin zamanları”, L.Hüseynovanın “Fəlin davamlı zamanlar sistemi”, B.Cəfərovanın “İngilis və Azərbaycan dillərində fəlin zamanlar sistemi”, G.Həsənovanın “Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası”² adlı dissertasiyaları son dövrdə bu sahədə atılan uğurlu addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

§2. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində

---

¹ Tahirov İ.Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası.Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 9.

²Керимов Я.Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АКД. Баку, 973,32 с; Sadıqov R.Müxtəlifsistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı,“Nurlan”, 2004,115 s; Cahangirov F. İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları. NDA. Bakı, 2000, 23 s; Öksüz A.M.Müasir türk və Azərbaycan dillərində fəlin zamanları. NDA.Bakı,2003,27 s; Гусейнова Л.Система длительных времен глагола. АКД. Баку, 2005,22 с; Cəfərova B.İngilis və Azərbaycan dillərində fəlin zamanları sistemi. DDA. Bakı, 2006, 34 s; Həsənova G.Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Diss... f.e.n.. Bakı, 2009, 132 s.

---

felin zamanları

Ədəbi dildən fərqli olaraq türk dillərinin dialekt və şivələrində felin zamanlarını araşdırarkən bir sıra müxtəlif və ədəbi dildə rast gəlinməyən ifadə vasitələri və ya morfoloji əlamətləri meydana çıxır. Eləcə də, zaman formaları, onların formal əlamətləri ilə bağlı elə xüsusiyyətlər aşkarlanmışdır ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmadığı halda, digər türk ədəbi dilərinin əsas morfoloji əlamətlərindən sayılır.

Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmayan, amma dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən *-adu*, *-ədü* indiki zaman şəkilçisi, şəxs sonluqlarının bəzən işlənməməsi, qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında şəxslər üzrə, xüsusilə, birinci şəxsin təkinin müxtəlif variantlarla ifadəsi, *-acaq*, *-əcək* gələcək zaman şəkilçisinin *-cak* formasında işlənməsi digər türk ədəbi dilərinin morfoloji əlamətlərindəndir. Dialekt və şivələrimizdə zaman formalarının bir sıra morfoloji əlamətləri digər türk ədəbi dillərdə olmasa da, dialektlərində özünü göstərir. Bu mənada Azərbaycan dialektoloqlarının felin zamanları ilə bağlı araşdırmalarına xüsusi yer ayırmalı, bizcə, məqsədə uyğundur.

M.Şirəliyev felin zamanlarını xüsusi kateqoriya deyil, xəbər şəkli kimi təqdim edir. O, xəbər şəklini sadə və mürəkkəb xəbər şəkillərinə ayıır. Müəllif ənənəvi bölgüyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində felin keçmiş, indiki, gələcək zamandan, keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın

qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamandan ibarət olduğunu yazmış və onların geniş şərhini vermişdir¹.

Quba dialektini tədqiq edən R.Rüstəmov bu dialektdə 3 qrammatik zamanda – keçmiş, *indiki*, *gələcək* zamanlarda 5 zaman – *şühudi keçmiş*, *nəqli keçmiş*, *indiki*, *qəti gələcək*, *qeyri-qəti gələcək* zaman formalarının olduğunu göstərməklə yanaşı, keçmiş zamanın uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, *qəti gələcəkli keçmiş*, *qeyri-qəti gələcəkli keçmiş* formalarından da bəhs etmişdir².

Lakin “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel” adlı əsərində bu fikrindən daşınan müəllif, *sadə xəbər şəkli + idi(və ya imiş)*-dən ibarət olan mürəkkəb şəkli, əslində, heç bir yeni zaman məfhumu ifadə etmədiyini yazmışdır³. Beləliklə, R.Rüstəmov da dialekt və şivərimizdə felin üç – 1. keçmiş (olduğunu şühudi keçmiş, *nəqli keçmiş*); 2.indiki; 3.gələcək(*qəti gələcək,qeyri-qəti gələcək*) zamanlarının olduğunu qəbul edir⁴.

M.İslamov Şəki dialektində felin xəbər şəkilinin 3 zamanla ifadə olunduğunu yazar: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar. Keçmiş zamanın 2– şühudi və *nəqli keçmiş*, eləcə də, gələcək zamanın 2 formasını *qəti* və *qeyri-qəti gələcək* zaman formalarını göstərmişdir. Qeyd edək ki, müəllif xəbər şəklini sadə və mürəkkəb forma-

---

¹ Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962,s.207-248.

² Rüstəmov R.Ə.Quba dialekti.Bakı,1961,s. 162-167.

³Rüstəmov R.Ə.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel.Bakı,1965, s.186.

⁴ Yenə orada. s. 187.

larına ayırsa da, mürəkkəb xəbər şəkli haqqında məlumat vermişdir. O, mürəkkəb xəbər şəkli adı altında yalnız hekayə formasını göstərməklə kifayətlənmiş, eyni zamanda bu dialektdə mürəkkəb xəbər şəklinin rəvayətinə də təsadüf olunduğunu söyləmiş, lakin çox da səciyyəvi olmadığı üçün ayrıca bəhs etməyi lazımlı bilməmişdir¹.

Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələrində felin zamanları ayrıca başlıq altında deyil, xəbər forması adı altında təqdim olunur. Burada felin 3 zaman və 5 forması haqqında məlumat verildikdən sonra mürəkkəb fel formalarından söhbət açılır.

Müəllif burada fel formalarının yalnız hekayəsinin işləndiyini yazır². “Xəbər formasının hekayəsi” başlığı altında uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, gələcəkli keçmiş, müzareli keçmiş formaları verilir.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində də felin keçmiş, indiki, gələcək zamanlarında 5 formanın olduğu göstərilir³.

Burada da xəbər şəkli dedikdə, əsasən, *uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş* və *qeyri-qəti gələcəkli keçmiş* nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrini o biri dialekt və şivələrdən fərqləndirən şəkilçilər indiki və qəti gələcək zamanlara aiddir. Zaman formaları

---

¹İslamov M.İ.Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti.Bakı, 1968, s.114-133.

²Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri.Bakı, 1955, s.124.

³Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, s. 112-131.

dəyişməz qalsa da, onların morfoloji əlamətləri digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi, burada da öz rəngarəngliyi ilə seçilir.

§3. Felin zamanları türkoloji tədqiqatlarda

Türk dillərində fel zamanlarının tarixi baxımdan tədqiqi də dilçilərin diqqət mərkəzindən kənarda qalmış və bununla bağlı bir sıra məqalələr, dissertasiyalar yazılmışdır. Bununla yanaşı dilin tarixi qrammatikasına həsr olunmuş bir sıra əsərlərdə, daha sonra abidələrin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə də felin zamanları öz əksini tapmışdır.

Türk dillərində felin zamanlar sistemi ilə bağlı, onların sayının müəyyənləşməsi ilə əlaqədar olaraq türkoloji ədəbiyyatda da fikir müxtəlifliyi və mübahisəli məqamlar, haçalanmalar və ziddiyətlər mövcuddur. Türkologiyada zaman formalarının bölgüsü bir neçə prinsip üzrə aparılır.

Bu prinsirlərdən biri ondan ibarətdir ki, dilçilər fel zamanlarını keçmiş, indiki, gələcək zaman formalarına ayırmadı və hər bir zaman formasının morfoloji əlamətlərini göstərməklə tədqiq etmişlər. İkinci fikir ondan ibarətdir ki, zaman formaları sadə və mürəkkəb olmaqla iki hissəyə ayrılır. Sadə zaman formalarına qəti keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman; mürəkkəb zaman formalarına isə *idi*, *imiş* hissəcikli formalar daxil edilir. Üçüncü qrup dilçilər isə *idi*, *imiş* hissəcikli mürəkkəb

zaman formalarını keçmiş zaman forması kimi gösterir və keçmiş zamanın sayını lüzumsuz şəkildə artırırlar.

A.N.Kononov 1961-ci ildə nəşr olunan “Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində felin zamanlarını sadə və mürəkkəb olmaqla 2 yerə ayırmışdır. Müəllif *indiki-gələcək zaman*, *indiki konkret zaman*, *indiki davamedici zaman*, *qəti keçmiş zaman*, *perfektli keçmiş zaman*, *subyektiv keçmiş zaman*, *ehtimal bildirən gələcək zaman*, *qəti gələcək zaman*, *tarixi qəti gələcək zaman* olmaqla felin 9 sadə zaman formasını göstermiş, keçmiş zamanın mürəkkəb formalarını *uzaq keçmiş zaman*, *qeyri-müəyyən imperfekt*, *müəyyən imperfekt*, *davamlı keçmiş zaman* formalarına ayırmışdır¹.

“Tuva dilinin qrammatikası” kitabında felin zamanları *felin xəbər şəkli* adı altında təqdim edilmiş və xəbər şəklinin *keçmiş*, *indiki* və *gələcək zaman* kimi 3 zaman formasından ibarət olduğu göstərilmişdir. Əsərdə felin keçmiş zaman forması 5 yerə ayrılır:

1. *qəti keçmiş zaman*;
2. *-kan* şəkilçili qeyri-müəyyən keçmiş zaman;
3. *-p-tır* şəkilçili nəqli keçmiş zaman;
4. *-çık* şəkilçili ritorik keçmiş zaman;
5. *-pişaan* şəkilçili indiki keçmiş zaman.

Tuva dilində indiki zaman 2 formaya malikdir:

1. konkret indiki zaman;
2. *uzaq* indiki zaman.

---

¹Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 208-232.

Əsərdə gələcək zamanın da 2 forması göstərilir:

1. indiki-gələcək zaman;
2. gözlənilən gələcək zaman¹.

L.A.Pokrovskaya felin zamanlarını felin şəkil kate-qoriyası daxilində təqdim edir.

O,əksər türk dillərində olduğu kimi, qaqauz dilində də felin zamanlarını sadə və mürəkkəb formalara ayıır və sadə formalardan bəhs edir:*indiki zaman, qeyri-müəyyən gələcək zaman, müəyyən gələcək zaman, məlum keçmiş zaman, qeyri-məlum keçmiş zaman*. Zamanın mürəkkəb formalarına isə aşağıdakı zaman formalarını daxil edir:*qeyri-müəyyən keçmiş zaman, keçmiş-gələcək zaman, məlum uzaq keçmiş zaman, qeyri-məlum uzaq keçmiş zaman*². Bununla da, müəllif qaqauz dilində xəbər şəklinin beş sadə formasının və dörd mürəkkəb formasının olduğunu qeyd edir.

“Qaqauz dialektlərində indiki zamanın iki əsas forması ayrıılır:1)-er//-eer şəkilçili forma mərkəzi dialektdə -ier/-ieer diftonqu ilə, yaxud yarımużun -ee·r/-e kimi tələffüz olunur(məsələn, *alier>alee ·r* “alır”, *gidier>gide*

---

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 365-391.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 179-203.

-r “gedir”); 2)Cənub dialektində -iy//-iy şəkilçili forma işlənir (məsələn, *aly* “alır”, *gidiy* “gedir”)¹.

Kazan-tatar dilində felin xəbər şəkli iki hissəyə ayrılır:sadə zaman formaları (qadi zaman formaları) və mürəkkəb zaman formaları (katlaulı zaman formaları).

Sadə zaman formalarına 5 zaman forması daxil edilir:

indiki zaman(xəzergə zaman),
müəyyən keçmiş (bilgele ütkən zaman),
qeyri-müəyyən keçmiş (bilgesez ütkən zaman),
müəyyən galəcək (bilgele kıləçək zaman),
qeyri-müəyyən galəcək (bilgesez kıləçək zaman).

Mürəkkəb zaman formaları dedikdə isə əsasən, aşağıdakılardan nəzərdə tutulur:

1. -*a(iy) ide* analitik formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
2. -*a(iy) torqan ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
3. -*qan ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
4. -*qan bar (-qan yuk)* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
5. -*qan bulqan* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
6. -*açak ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
7. -*ır ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman².

E.İ.Korkina felin zamanlarını felin şəkilləri daxilində təqdim edir. Müəllif yakut dilində felin zamanlarının sayını ona çatdırır və zamanlara bu formaları aid edir: *indiki-gələcək zaman, gələcək zaman, yaxın keçmiş*

---

¹ Покровская А.А. Эволюция формы настоящего времени глагола в диалектах гагаузского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.72.

² Татарско русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, с. 841-846.

(müəyyən, qəti) zaman, nəqli uzaq keçmiş zaman, nəticəli keçmiş zaman I, nəticəli keçmiş zaman II, epizodik keçmiş zaman, bitməmiş keçmiş zaman(imperfekt), uzaq keçmiş zaman, epizodik uzaq keçmiş zaman.

Göründüyü kimi, E.İ.Korkina yalnız felin 8 keçmiş zaman formasını qeyd edir¹. Bundan əlavə, o, felin zamanları, onların məna xüsusiyyətləri haqqında və yalnız iki zaman formasının – *yaxın keçmiş* (müəyyən, qəti) və *bitməmiş keçmiş*(imperfekt) haqqında geniş məlumat verir.

Noqay dilində *-qan*, *-qen*, *-kan*, *-ken* şəkilçisi ilə düzələn qeyri-müəyyən keçmiş və *-dı*, *-di*, *-du*, *-dü* şəkilçisi ilə formallaşan qəti keçmiş zaman formalarından başqa daha 5 zaman formasının olduğu göstərilir:

1. *bitməmiş keçmiş I* - *-a*, *-e*, *-y + edi*;
2. *bitməmiş keçmiş II* - *-ar/-er +edi*;
3. *davamlı keçmiş* və ya *daimi(sabit) keçmiş* – *-a*, *-e*, *-y taqan + edi*;
4. *uzaq keçmiş (plyuskvamperfekt)* *-qan + edi*;
5. *gələcək- keçmiş* – *-ayak +edi*².

Göründüyü kimi, “edi” hissəciyinin köməyi ilə düzələn mürəkkəb formalar sadə formanın tərkibinə qatılıraq verilir. Noqay dilində indiki zamanın 3 –*indiki-gələcək zaman*, *davamlı gələcək zaman*, *hal-hazırkı indiki*

---

¹Коркина Е.И.Наклонения глагола в якутском языке.Москва,«Наука», 1970, с. 33-137.

²Грамматика ногайского языка.Фонетика и морфология.Ч.И.Черкесск. Кара-чаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с. 232-242.

zaman; gələcək zamanın isə 2 – qeyri-müəyyən gələcək və müəyyən gələcək zaman formalarından bəhs olunur.

Beləliklə, noqay dilinin qrammatikasına həsr olunmuş həmin kitabda felin zamanlarının 12 forması¹ haqqında məlumat verilir.

1970-ci ildə nəşr olunmuş “Türkmən dilinin qrammatikası”nda felin mürəkkəb formaları keçmiş zamanın sadə formaları ilə birlikdə təqdim edilir. Burada felin zamanları *indiki, keçmiş* və *gələcək zaman* olmaqla aşağıdakı zaman formalarına bölünür:

qəti keçmiş(-di⁴),

müəyyən imperfekt (-yardı²),

qeyri-müəyyən imperfekt (-ardı²),

məqsədli keçmiş (-жасакды²),

uzaq keçmiş(-ipdi⁴),

qeyri-müəyyən nəqli keçmiş(-an²),

subyektiv keçmiş (-ipdir⁴),

ümumi indiki zaman (-yar²),

konkret indiki zaman(du:r, oti:r, yati:r, yo:r),

ehtimal indiki zaman (-yandır²),

keçmiş indiki zaman (-amok², -anjok², -anok²),

qeyri-qəti gələcək(-ar²), qəti gələcək(-жасак²)².

Lakin biz zaman formalarının sayının lüzumsuz artırılmasını düzgün hal hesab etmirik.

Грамматика ногайского языка.Фонетика и морфология.Ч.И.Черкесск. Кара-чаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с 222-242.

²Грамматика туркменского языка.Ашхабад,“Ылым”,1970, с.257-280.

İlk növbədə, qeyd etmək istərdik ki, qəti və nəqli keçmiş zaman formalarından başqa keçmiş zaman daxilində təqdim olunan digər formalar mürəkkəb formalardır.

İndiki zaman formasının sayının müəyyənləşməsinə gəlincə, burada da fikir ayrılığı vardır. Belə ki, əgər “Türkmən dilinin qrammatikası”nda indiki zamanın 4 forması haqqında geniş izahat verilirsə, A.P.Potseluyevski türkmən dilində indiki zamanın yalnız iki formasından bəhs edir. A.A.Yuldaşev isə bütün türk dillərində “edi” hissəcikli bütün mürəkkəb formaları xəbər şəklinin analitik formaları adlandırır¹.

Beləliklə, söylənilən fikirlərin yekunu olaraq, deyə bilərik ki, rus dilçiləri felin zamanlar sistemində keçmiş zaman forması ilə bağlı iki fikir yürüdürlər.

Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, dilçilər felin keçmiş zaman formasının sayını artıraraq təqdim edirlər. Bu rəqəm, əsasən, 5-12 arasında dəyişir. Digər qrup dilçilər isə, felin zamanlar sistemini sadə və mürəkkəb formalara ayıraraq keçmiş zamanda təqdim olunan formaların bir qismini mürəkkəb formalara daxil edirlər.

K.M.Musayevin 1964-cü ildə nəşr olunmuş “Karaim dilinin qrammatikası” əsərində qeyd olunur ki, ümummilli karaim dili olmadığı üçün yalnız onun dialekt materialları əsasında araşdırımlar aparmaq mümkündür. Müəllif karaim dilində felin üç zaman forma-

---

¹Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, «Наука», 1965, с. 128-198.

sının olduğunu gösterir:*keçmiş, indiki və gələcək*. Keçmiş zaman özü də iki hissədən ibarətdir:*qəti keçmiş zaman və həyata keçməmiş keçmiş zaman*. İndiki zamanın yalnız bir morfoloji göstəricisi(-a//e//y) olduğundan indiki zamanın bir formasına təsadüf olunur. Eyni sözləri gələcək zaman forması haqqında da söyləmək olar. Belə ki, karaim dilində gələcək zamanın da bir forması vardır¹.

V.İ.Rassadin tofalar dilində felin zamanlarını zaman kateqoriyası adı altında təqdim edir. O, zaman formalarını sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayıır və felin zamanlarını 3 yerə böлür:*keçmiş zaman, indiki zaman və gələcək zaman*.

Müəllif keçmiş zamanı 3 – *qəti keçmiş zaman, perfektiv keçmiş zaman, subyektiv keçmiş zaman*, indiki zamanı 3 – *adi indiki zaman, konkret indiki zaman, davamlı indiki zaman*, gələcək zamanı isə 2 – *qəti gələcək zaman, ehtimal bildirən gələcək zaman* formalarına ayırır².

D.Q.Tumaşeva “Хəзерге татар ədəbi tele морфологиясе” adlı əsərində felin zamanlarını sintetik analitik zamanlar deyə iki yerə ayıır: Sintetik zamana *хəzerqe, kateqorik, nəticəle, kıləçək I, kıləçək II*; analitik

---

¹ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 281.

²Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 200-218.

---

zamana *təmamlanmaqan*, *küptən*, *ütkən*, *kabatlauli üt-kən*, *kiləçək ütkən zaman* formalarını daxil edir¹.

D.Q.Tumaşeva barabin tatarlarının dilində felin zamanlarını xəbər şəkli adı altında təqdim edir².

Digər türk dillərində olduğu kimi, barabin tatarlarının dili də 10 qrammatik zaman formasından ibarət olan 3 mənətiqi zaman kateqoriyasını özündə əks etdirir: *indiki zaman*, *keçmiş zaman* və *gələcək zaman*. Müəllif indiki zamanın 4 formasını – *indiki I*, *indiki II*, *konkret indiki zaman*, *davamlı indiki zaman*; gələcək zamanın 3 formasını - *gələcək I*(indiki-gələcək zaman), *gələcək II* (ehtimal bildirən gələcək zaman), *gələcək III* (gözlənilən gələcək zaman); keçmiş zamanın 3 formasını – *qəti keçmiş*, *subyektiv keçmiş*, *perfektli keçmiş zaman* formalarını göstərir.

1974-cü ildə nəşr olunmuş “Хәзирги қаракалпак тили” adlı kitabda felin zaman kateqoriyası *ötken məxəl*, *χəzirqi məxəl*, *keler məxəl* olmaqla üç yerə ayrılmışdır. Keçmiş zamana (ötken məxəl) aşağıdakı formalar daxil edilir:

- 1) *aniq ötken məxəl (-di, di, -ti, -ti)*
- 2) *nətiyjeli ötken məxəl (-ğan, -qen, -kan, -ken)*
- 3) *aniq emes buringi ötken məxəl (-ip, -ip, -p)*
- 4) *buringi ötken məxəl (-ğan/ edi)*
- 5) *jaqın ötken məxəl (-ip/edi)*

---

¹ Тумашева Д.Г. Хәзерге татар ədəbi tele морфологиясе. Казан, Казан Университеты нəşriyyatı. 1964, с. 125-146.

² Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 50-65.

- 6) tamamlanbağan ötken məxəl (-a,-e,-y, tuğın/ edi)
- 7) təkirarlanışlı ötken məxəl (-ar/ edi)
- 8) niyetli ötken məxəl (-jak/ edi)
- 9) dayamlı ötken məxəl (-bak, -mak, -pak/ edi)

İndiki zamanın 3 – anıq җəzirqi məxəl (-ip, -ip, -p, -a,-e,-y+atır, jatır, jür, otır, tur), dayamlı җəzirqi məxəl (-iň, -iň, -y, mak², baķ², paķ²), җəzirqi-keler məxəl (-a, -e, -y); eləcə də, gələcək zamanın 3 – anıq keler məxəl (-a, -e, -y), boljayılı keler məxəl (-ar, -er, -r), niyetli keler məxəl (-a, -e, -i+caķ) formalarının olduğu göstərilir¹.

A.X.Nuriyeva tatar ədəbi dilində felin xəbər şəklinin 10 zaman formasının olduğunu göstərir:

1. *indiki zaman*(-a,-ə,-y),
2. *qəti gələcək zaman*(-açak,-əçək),
3. *qeyri-müəyyən gələcək*(-ir, -er),
4. *qəti keçmiş zaman*(-di,-de,-ti,-te),
5. *qeyri-müəyyən keçmiş zaman*(-qan, -kən),
6. *bitməmiş keçmiş zaman*(-a² ide),
7. *uzaqkeçmiş zaman*(-qan² ide),
8. *nəticəli uzaqkeçmiş zaman*(-qan² bulqan),
9. *çoxdəfəli uzaqkeçmiş zaman*(torqan ide,bulqan ide),
10. *gələcək-keçmiş zaman*(-açak ide)².

Göründüyü kimi, müəllif bir sıra tədqiqatçılar kimi keçmiş zaman formasının sayını lazımsız dərəcədə artıraraq yeddiyə çatdırmışdır.Təbii ki, biz bu fikirlə razılışa bilmir və yuxardakı bölgüdə göstərilən sonuncu beş

---

¹ Хәзиригү қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1974, с.180-196.

² Нуриева А.Х.Система спряжения глагола по категории времени в татарском языке. АКД. Казань, 1961, с. 6.

---

formanı keçmiş zaman forması deyil, mürəkkəb forma hesab edirik.

N.N.Canaşa türk dilində hər birinin iki akt forması olmaqla, xəbər şəklinin doqquz zaman formasından ibarət olduğunu yazır:

1. *indiki-müəyyən*;
2. *indiki-gələcək*;
3. *gələcək-qəti*;
4. *keçmiş-qəti*;
5. *nəqli keçmiş*;
6. *müəyyən imperfekt*;
7. *qeyri-müəyyən imperfekt*;
8. *gələcək-keçmiş*;
9. *uzaq keçmiş*¹.

Müəllif “idi”, “imiş” hissəciklərini də xəbər şəklinə daxil edir ki, bu fikirlə razılışmaq bir qədər çətindir.

Türk dillərində felin zamanlarının alandırılmasında da rəngarənglik hökm sürür. Belə ki, ayrı-ayrı türk dillərində onlar müxtəlif terminlərlə təqdim olunur.

Keçmiş zaman. Türk dillərinin tədqiqatçıları ifadə etdiyi mənalara əsaslanaraq felin -*dı* şəkilçili keçmiş zaman formasına ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif adlar vermiş, onu müxtəlif terminlər altında öyrənmişlər. Belə ki, A.N.Kononov türk dilində, V.İ.Rassadin tofalar dilində, O.Allanazarov türkmən dilində, D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, İ.X.Uruspiyev qaraçay-bal-kar dilində, K.M.Musayev karaim dilində F.Q.İsxakov

---

¹ Джанашия Н.Н. Система времен и наклонения в турецком языке.// Вопросы тюркских языков. Баку, 1972, с. 75.

tuva dilində, -*di* şəkilçili keçmiş zamanı qəti keçmiş¹ zaman adlandırırlar. N.K.Dmitriyev qumuq dilində, B. Çarıyarov cənub-qərb qrupu türk dillərində bu zaman formasını *müəyyən keçmiş zaman*² termini ilə ifadə edirlər.

E.RTenișev maraqlı mövqeyə malikdir. Belə ki, o, -*di* şəkilçili keçmiş zaman formasını sarı-uyğur dilində *keçmiş zaman I*³, salar dilində isə gah *keçmiş zaman I*⁴, gah da *məlum keçmiş zaman*⁵ terminləri adı altında təqdim etmişdir.

L.A.Pokrovskaya qaqaуз dilində *məlum keçmiş zaman*⁶, V.M.Nasilov qədim uyğur dilində *obyektiv keç-*

---

¹ Кононов А.Н.Грамматика современного турецкого литературного языка.М.-Л., Изд.АН СССР,1956,с.230; Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении.Москва, «Наука», 1978,с.209; Алланазаров О.Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, «Ылым», 1975,с.51;Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар.Ч.II. Изд. Казан. Университета,1968,с.60;Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка.Фонетика и морфология.Москва, ИВЛ,1961, с.365; Уруспиев И.Х. Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке./Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку,«Элм»,1968,с.43; Мусаев К.МКраткий грамматический очерк караимского языка. Москва, «Наука», 1977, с. 52.

² Дмитриев Н.К.Грамматика кумыкского языка. Стой тюркских языков. Москва,ИВЛ,1962,с.306; Чарыяров Б.Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы.АДД.Ашхабад, 1970,с.48.

³ Тенишев Э.Р.Стой сарыг-югурского языка.Москва,1976, с. 92.

⁴ Тенишев Э.Р.Стой саларского языка.Москва,Наука,1976,с.148.

⁵ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 33.

⁶ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 194.

---

*miş zaman*¹ terminləri adı altında -*dı* şəkilçili keçmiş zaman formasından bəhs etmişlər. S.V.Yastremski yakut dilində -*dı* şəkilçili keçmiş zamanı *bitmiş keçmiş zaman* adı vermişdir². N.P.Direnkova şor , E.İ.Korkina isə yakut dillərində bu zaman formasını *yaxın keçmiş zaman*³ adlandırırlar.

Türk dilciliyində “fiilin karşıladığı oluş ve kılışın geçmişte kişinin görgüsü ve bilgisi altında olup bittiğini anlatan”⁴ -*dı* şəkilçili keçmiş zaman forması bir qayda olaraq “*görülen geçmiş zaman*” adlandırılır.

Doğrudur, bəzi istisna halları da diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, bu zaman formasını T.Banguoğlu keçmiş zaman⁵, H.Dizdaroglu isə -*dı*’lı keçmiş zaman⁶ adı ilə verir. Müasir Azərbaycan dilciliyində isə -*dı* şəkilçili keçmiş zaman forması *şühudi keçmiş zaman* adı ilə təqdim olunur.

Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış -*miş* şəkilçili keçmiş zaman forması və digər türk dillərində (qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qruplarında) onun sinonimi sayılan, semantik cəhətdən yaxın funksiyaları

---

¹ Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 71.

² Ястремский С.В.Грамматика якутского языка.Москва,1938, с. 190.

³ Н.П.Грамматика шорского языка.Москва,Изд.АН СССР, 1941,с.180; Коркина Е.И.Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Hayka», 1970, с.70.

⁴ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 108.

⁵ Banguoğlu T.Türkçenin Grameri.Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 458.

⁶Dizdaroglu H.Türkçede Fiiller.Ankara,Ankara Üniversitesi Basımevi,1963,s. 10

---

yerinə yetirən -qan şəkilçili keçmiş zaman forması türkologiyada müxtəlif terminlərlə təqdim olunur.

A.N.Kononov türk dilində -miş şəkilçili keçmiş zaman formasını *subyektiv keçmiş*, *qeyri-məlum keçmiş zaman*¹ adlandırdığı halda, özbək dilində -qan şəkilçili keçmiş zaman formasını o, *perfektli keçmiş zaman*² adlandırır. Müəllif özbək dilində *subyektiv keçmiş zaman* adı altında isə -ib şəkilçili keçmiş zaman formasını təqdim edir.

1960-cı ildə Azərbaycan SSR EA-nın nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin qrammtikası” kitabında felin nəqli keçmiş zamanının iki forması göstərilir:

- 1) *Nəqli keçmiş zamanın I forması*,
- 2) *Nəqli keçmiş zamanın II forması*.

Nəqli keçmişin bu formaları ancaq morfoloji əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənir³.

T.Əfəndiyeva namizədlik dissertasiyasında felin keçmiş zaman formalarını 2 sadə və mürəkkəb formalarla ayırmışdır. Felin keçmiş zamanının sadə formalarına şühudi və nəqli keçmiş, mürəkkəb formalarına *I bitməmiş keçmiş*, *II bitməmiş keçmiş*, *gələcəkli keçmiş*, *uzaq keçmiş*, *davamlı keçmiş*, *vacibli keçmiş*, *lazımlı keçmiş*,

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 231.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 216.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası.I h.,Morfologiya,Bakı,1960,Azərb. SSR EA nəşriyyatı, s.184.

---

arzulu keçmiş, şərtlər keçmiş formalarını aid etmişdir¹. O, 2005-ci ildə bu mövzuya yenidən müraciət etmiş və “Felin keçmiş zaman formaları” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Əsərdə felin zamanlarının sayı olduğu kimi qalşa da, mürəkkəb formaların adlarında bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Mürəkkəb formalar uzaq keçmiş, qəti-gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, davamlı keçmiş, felin vacib şəklinin keçmiş zaman forması, lazım şəklinin keçmiş zaman forması, arzu şəklinin keçmiş zaman forması, şərt şəklinin keçmiş zaman forması adlandırılmışdır².

1980-cı ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dil” dərsliyində felin keçmiş zaman formasının bölgüsü maraq doğurur. Burada felin keçmiş zaman forması sadə və mürəkkəb olmaqla iki hissəyə ayrılır. Keçmiş zamanın sadə formalarına şühudi və nəqli keçmiş, keçmiş zamanın mürəkkəb formalarına isə uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş, davamlı keçmiş formaları daxil edilir³.

N.K.Dmitriyev qumuq dilində keçmiş zamanın bu formasını perfekt⁴, D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının

---

¹Гаджиева Т.А.(Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. АКД. М., 1958, с. 8-19.

²Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, 2005, s. 29-85.

³ Müasir Azərbaycan dili.II cild.Bakı,“Elm” nəşriyyatı,1980,s.322-336.

⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Страны тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 309.

dilində, V.I.Rassadin tofalar dilində perfektli keçmiş¹, N.P. Direnkova şor dilində *keçmiş zaman II*² adı altında verir. V.A.Qordlevski türk dilində -miş şəkilçili formanı *subyektiv keçmiş zaman*³ adlandırır. E.R.Tenişev bu formanı sarı-uygur dilində *keçmiş zaman II*⁴, salar dilində *nəticəli keçmiş*⁵, İ.X.Uruspiyev qaraqalpaq dilində, F.Q. İsxakov tuva dilində keçmiş zamanın bu formasını *qeyri-müəyyən*⁶, L.A.Pokrovskaya isə qaqaуз dilində *qeyri-qeyri-məlum keçmiş zaman*⁷ forması adlandırır.

Göründüyü kimi, türk dillərində bu zaman forması müxtəlif adlarla təqim olunur. Bunlardan *qeyri-müəyyən keçmiş* və *perfektli keçmiş* daha çox üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilciliyində keçmişdə icra olunmuş işin indiki zamanda, yaxud söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirən bu forma *nəqli keçmiş zaman* adlandırılır.

---

¹Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении.Москва, «Наука»,1978,с.210;Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар. Ч.II. Изд. Казанского Университета, 1968, с.62.

²Дыренкова Н.П.Грамматика шорского языка.Москва,Изд.АН СССР, 1941, с. 182.

³Гордлевский В.А.Грамматика турецкого языка.(морфология и синтаксис) Москва.1928, с. 104.

⁴Тенишев Э.Р.Строй сарыг-югурского языка.Москва,1976,«Наука», с.93.

⁵ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 34.

⁶Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология.Москва,ИВЛ,1961,с.369;Уруспиев И.Х.Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке.

//Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках.Баку,«Элм», 1968, с. 44.

⁷ Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 196.

Türkiyə dilçiləri də -miş şəkilçisi ilə formalaşan keçmiş zaman formasına müxtəlif münasibətlər bildirmiş və bu formanı müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar. M.Ergin yazır: “...geçmişde yapılmış olan ve yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için öğrenilen geçmiş zaman ekine baş vururuz”¹. Daha sonra müəllif bu zaman formasının “nakli mazı” adlandırılmasına münasibət bildirərək yazır: “Eskiden biri bu zaman için kullanılan “nakli mazı” tabiri yetersizdir. Çorabım kaçmış. A:kar yağmış gibi misalerde başkasından nakıl yoktur, sonradan farkına varış, idrak ediş, sonradan görüş, öğreniş vardır.”².

H.Dizdaroglu bunu *miş* 'li geçmiş zaman adlandırır və “eylemin geçmişte yapıldığını, fakat bu bildirişte bir kesinlik olmadığını”³ qeyd edir. T.Banguoğlu yazır: “Dolaylı geçmişin bildirme kipi kişinin başkasından duyduğu, sonradan gördüğü, veya farkında olmadan işlediği bir kalışın ifadesine yarar”⁴.

Türk dilçisi Zeynep Korkmaz isə “Gramer Terimleri Sözlüğü” əsərində bu zaman formasını “duyulan geçmiş zaman” adı altında təqdim edərək yazır: “Fiilin karşıladığı oluş ve kılışı, kişinin başkasından duyduğunu, sonradan gördüğünü veya farkında olmadan işledi-

---

¹ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 284.

² Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 284.

³Dizdaroglu H. Türkçede Fiiller.Ankara,Ankara Üniversitesi Basimevi, 1963, s.11

⁴ Banguoğlu T.Türkçenin Grameri. Ankara,TDK Yayınları, 2007, s. 460.

ğini anlatan, içinde şekil ve zaman kavramı taşıyan zaman duyulan geçmiş zamandır”¹.

Nurettin Koçun tədqiqatlarında və bəzi internet materiallarında -miş şəkilçili keçmiş zaman *belirsiz keçmiş zaman* adlandırılır².

Türk dillərində -ib şəkilçili keçmiş zamanın mövqeyi olduqca maraqlıdır. İlk növbədə qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə formallaşan zaman forması müasir Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, özbək, sarı-uyğur, xakas, tuva dillərində işlənir.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində -ib şəkilçisi xüsusi bir zaman formasını deyil, -miş şəkilçisinin sinonimi kimi nəqli keçmiş zaman formasını yaradır. -ib şəkilçisinin müşahidə olunduğu digər türk dillərində -ib forması ifadə etdiyi zamanın yeganə müstəqil göstəricisi kimi çıxış edir.

-ib şəkilçili keçmiş zaman forması müxtəlif türk dillərində müxtəlif terminlərlə təqdim olunur. Belə ki, bu zaman formasını B.O.Oruzbayeva qırğız dilində, A.N.Kononov özbək dilində, E.N.Nacip uyğur dilində *subjektiv keçmiş zaman*³, A.A.Koklyanova özbək dilində

---

¹Korkmaz Z.Gramer Terimleri Sözlüğü.Ankar,TDKYayınları,2007,s.75

²Halid Said'e göre Osmanlı,Özbek,Kazak lehçelerinde şekil/zaman...
www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/toker

³ Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН Киргизской ССР,1955, 61 с ; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР,1960, с.220; Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1960, с. 96.

*-ibdi/-ipti forması*¹, E.R.Tenişev sarı-uygur dilində *keçmiş zaman III*², F.Q.İsxakov tuva dilində *-p-tır şəkilçili nəqli keçmiş zaman*³, O.Allanazarov türkmen dilində *uzaq keçmiş(-ipdi)* və *subyektiv keçmiş zaman(-ipdir)*⁴ terminləri ilə verirlər.K.Ubaydullayev qaraqalpaq dilində bu zaman formasını *uzaq keçmiş zaman forması* adlandırdığı hissəyə daxil edir və onu *subyektiv uzaq keçmiş zaman adlandırır*⁵. “Müasir qazax dili” qrammatikasında isə *-p* şəkilçisi ilə formallaşan zaman forması *uzaq keçmiş zaman* adlandırılır⁶. Barabin tatarlarının dilində *-ib* şəkilçili zaman forması *subyektiv keçmiş zaman* adlanır. Bu dildə *subyektiv keçmiş zamanın inkar formasına rast gəlinmir*⁷.

T.Əfəndiyeva yazır:“Hər iki şəkilçi bir-birindən yalnız formal cəhətdən fərqlənərək keçmiş zaman kateqoriyasının eyni qrammatik mənasını daşıyan keçmiş zaman formasını yaradır. Bunları ayırmaq üçün sadəcə iki

---

¹ Коклянова А.А.Категория времени в современном узбекском языке. Москва, Изд. АН СССР, 1963, с. 89.

² Тенишев Э.Р.Строй сарыг-юргурского языка.Москва,1976,«Наука», с. 94.

³ Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 373.

⁴ Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 72, 112.

⁵ Убайдуллаев К.Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке.Изд.«Каракалпакстан»,Нукус,1978, с. 117.

⁶ Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-ата, Изд. АН Казахской ССР, 1962, с. 342.

⁷ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 60.

terminin işlenmesi kifayətdir:-mış şəkilçili olması üçün perfekt I, -ıb şəkilçisi ilə əmələ gələn üçün perfekt II”¹.

B.O.Oruzbayeva “Qırğız dilində keçmiş zaman formaları” adlı monoqrafiyasında felin keçmiş zamanının aşağıdakı formalarını göstərir:

- a) *qəti keçmiş zaman*
- b) *qeyri-müəyyən keçmiş zaman*
- c) *subyektiv keçmiş zaman*
- c) *davamlı keçmiş zaman*
- d) *uzaq keçmiş zaman*
- e) *davamlı uzaq keçmiş zaman*.²

O.Allanazarov 1953-cü ildə “Müasir türkmən ədəbi dilində keçmiş zaman” adlı dissertasiyاسını yazmış və 1975-ci ildə müəllifin eyniadlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.O.Allanazarov türkmən dilində keçmiş zamanın on iki formasını göstərmişdir:*qəti keçmiş zaman*, *müəyyən imperfekt*, *qeyri-müəyyən imperfekt*, *məqsədli keçmiş I*, *məqsədli keçmiş II*, *qeyri-müəyyən nəqli keçmiş zaman*, *uzaq keçmiş*, *şərt şəklinin keçmiş zamanı*, *arzu şəklinin keçmiş zamanı*, *vacib şəklinin keçmiş zamanı*, *keçmiş zamanın modal formaları*, *subyektiv keçmiş zaman*³.

K.Ubaydullayev qaraqalpaq dilinin materialları əsasında felin keçmiş zamanını 3 hissəyə - müəyyən keçmiş, nəticəli keçmiş və uzaq keçmiş zaman formalarına ayırır və hər bir hissənin də müxtəlif zaman formalarını

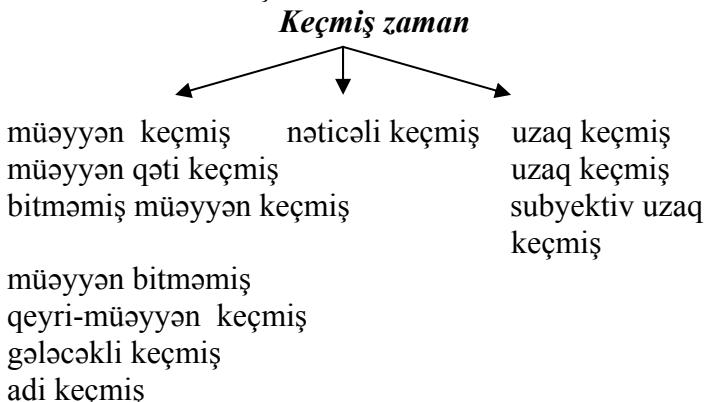
---

¹ Əfəndiyeva T.Felin keçmiş zaman formaları.Bakı,“Nurlan”,2005,s. 35.

² Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН. Киргизской ССР, 1955, с. 7-54.

³ Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 51-118.

göstərir. Onun keçmiş zamanla bağlı bölgüsünü aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmək olar:

E.Qacarova XVIII-XIX əsr turkmən dilinin yazılı abidələrində xəbər şəklinin dörd keçmiş zaman formasının olduğunu yazır: *qəti keçmiş*(-*dı/-di*), *perfekt*(-*-miş/-miş*, -*ib/ib,-an/-en<-qan/-qen*), *imperfekt*(-*ur/-ür,-ır/-ir,-ar/-er +ərdu*), *plyuskvamperfekt*(-*-miş/-miş+erdi*, -*ib/-ib+erdi*, -*an/-en<-qan/-qen+erdi*)¹.

İndiki zaman. Məlum olduğu üzrə, türk dillərində fəlin digər zamanlarından fərqli olaraq indiki zaman formasının morfoloji əlamətləri öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində indiki zamanın ifadəsi üçün yalnız bir morfoloji göstəricidən istifadə olunduğundan indiki zamanın formaları keçmiş zaman formaları qədər çox deyil. Bu həm də keçmiş zamanın indiki zamana nisbətən daha geniş zaman kəsi-

¹Каджарова Э.Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АКД, Ашхабад, 1964, с.3.

yini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Lakin buna baxmaya-raq keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri əksər türk dillərində sabit olduğu halda, indiki zamanın göstəriciləri haqqında bunu söyləmək çətindir.

Bildiyimiz kimi, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərin hər birində indiki zaman özünəməxsus şəkilçilər qəbul etməklə – Azərbaycan dilində *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, türk dilində *-(i⁴)yor*, türkmən dilində *-yar*, *-yər*, qaqauz dilində *-er*, *-ər* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Qıpçaq və bulqar qrupu türk dillərində, yakut, çuvaş dillərində isə əsasən, *-a*, *-e*, *-y* şəkilçiləri ilə formalaşır.

Karluq qrupu türk dillərində də vəziyyət bir qədər fərqlidir. İndiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün özbək dilində *-a*, *-y*, salar dilində *-por*, sarı-uyğur və yeni uyğur dillərində *-ppar* şəkilçilərindən istifadə olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, oğuz qrupu türk dillərindən başqa (türkmən dili istisna olmaqla) digər türk dilləri indiki zaman formalarının sayının daha çox olması ilə diqqəti cəlb edir. Türk dillərində indiki zamanın da müxtəlif terminlərlə ifadəsi mövcuddur. Belə ki, yalnız bir indiki zaman formasının işləndiyi türk dillərində bu zaman forması indiki zaman adı altında təqdim olunur. İki və daha artıq indiki zaman forması olan türk dillərində isə müxtəlif terminlərlə ifadə edilir.

A.N.Kononov türk dilində *-(i⁴)yor* şəkilçili zamanı *indiki zaman*¹, özbək dilində *-a*, *-y* şəkilçisi ilə formala-

---

¹Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 223.

şan zamanı *indiki-gələcək zaman*¹ adlandırdığı halda, müəllif türk dilində -ir, -ır, -ur, -ür, -ar, -er şəkilçili zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırır.²

N.A.Baskakov noqay dilində, E.İ.Korkina yakut dilində *indiki-gələcək zaman*³, K.M.Musayev karaim dilində *indiki zaman*⁴, V.İ.Rassadin tofalar dilində *adi indiki zaman*⁵, D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, E.R.Tenişev sarı-uygur dilində *indiki zaman I*⁶, E.R.Tenişev salar dilində gah *indiki zaman I*⁷, gah da danışiq anında *indiki zaman*⁸ terminləri ilə təqdim edirlər.

Müasir türk dillərində fərqli cəhətlərə malik zaman formalarından biri *indiki-gələcək zaman* formasıdır. Bu forma bəzi türk dillərində -ar, -ər, -r şəkilçisi, digər türk dillərində isə -a, -ə(-e), -y şəkilçisi vasitəsilə formalasır.

Mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bu zaman formasının *indiki yaxud gələcək zamana aid* olmasıdır. Bu baxımdan dilçiləri iki qrupa ayırmaq olar:

¹Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, с. 209.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956.

³Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Часть I. Черкесск. Карачаево-черкессое отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с.222; Коркина Е.И.Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с. 33.

⁴Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 278.

⁵ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 201.

⁶ Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар.Ч.П.Изд.Казанского Университета, 1968,с.50; Тенишев Э.Р.Строй сарыг-югрского языка. Москва, 1976, «Наука», с. 83.

⁷ Тенишев Э.Р.Строй саларского языка. Москва, Наука, 1976, с. 138.

⁸ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, ИВЛ, с. 29.

1. İndiki-gələcək zamanı indiki zaman daxilində təqdim edənlər (N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N. Kononov, N.E.Hacıaxmedov, E.İ.Korkina)
2. İndiki-gələcək zamanı gələcək zaman daxilində təqdim edənlər (C.Curayeva, D.Q.Tumaşeva)

Müasir türk ədəbi dilində keçmiş, indiki və gələcək zamanlardan başqa, dördüncü qrammatik zaman anlayışı vardır və bu türk dilciliyində birmənalı qəbul olunur. Haqqında danışdığınız zaman “geniş zaman” anlayışıdır.

Geniş zaman forması haqqında M.Ergin yazır: “Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfinı kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak ve ya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1.her zaman, 2.geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3. gelecek zaman”¹.

A.Axundovun da bununla bağlı fikri maraq doğurur. O yazır: “-ar,-ər, -ır, -ır, -ur, -ür, -r formasına malik olan gələcək zaman gələcək zaman bildirməklə bərabər müzare (aorist) məzmunu da daşıyır. Yəni, bir çox halarda gələcək zamandan başqa keçmiş, indiki və gələcək zamanların hamisini əhatə edən geniş zaman mənasını ifadə edir”².

---

¹ Ergin M.Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 275.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 86.

A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, V.A.Qordlevski, V.Q.Quzev, E.A.Qrunina, K.M.Lyubimov, N.N.Canaşa və başqa türkoloqlar türk dilində -ir, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r şəkilçili həmin bu zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırırlar. Lakin bu zaman formasının hansı zaman daxilində verilməsi, təqdim olunması da dilçilər arasında həmişə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Belə ki, dilçilərin bir qismi adlandırdıqları *indiki-gələcək zaman* formasını *indiki*, bir qismi isə *gələcək zamana* daxil edir.

E.A.Qrunina “Türk dillərində -(⁰)r şəkilçili *indiki-gələcək zaman* formasına dair” adlı məqaləsində bunulla bağlı olaraq yazır: “Qədim türk yazılı abidələri indikativin elə vəziyyətini əks etdirir ki, burada *indiki* zamanın funksional-semantik zonası bir forma ilə -(⁰)r şəkilçili *indiki-gələcək zamanla* ifadə olunur. O, aktual *indiki*, ümumi *indiki*(eləcə də zamanda lokallaşmayan hərəkət mənaları) və *gələcək*(potensial və niyyətli *gələcək*) mənaları ilə çıxış edir”¹. O bu bölgünü müasir türk dillərinə də şamil edir².

Ə.Dəmirçizadə yazır: “XI əsrin məşhur dilçisi M. Kaşgari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpçaq dillərində də “-r” چ hərfinin həm *indiki zaman*, həm də *gələcək zaman* üçün işləndiyini “Kitabi-divaniluğat ət-türk” əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir”³.

---

¹ Грунина Э.А.Индикатив в турецком языке.АДД.Москва,1975,с.94.

² Грунина Э.А.О форме настоящего-будущего на (⁰)r в тюркских языках. Тюркологические исследования.М.,«Наука»,1976, с.94-112.

³ Dəmirçizadə Ə.M.“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili.Bakı,Elm,1999, s.79

Burada A.N.Kononovun maraqlı mövqeyi diqqəti cəlb edir. Türk və özbək dillərini tədqiq edən rus türkoloqu özbək dilində -a, -y şəkilçisi ilə formallaşan indiki-gələcək zaman formasını *indiki zaman*, türk dilində -r, -ir⁴, -ar² şəkilçiləri ilə əmələ gələn formanı *indiki-gələcək zaman* adlandırır və onu indiki zaman daxilində təqdim edir.

N.K.Dmitriyev isə bu formanı *indiki-gələcək zaman* adlandırsa da, A.N.Kononovdan fərqli olaraq onu indiki zamana deyil, gələcək zamana aid edir.

-Ir şəkilçili zaman formasına fərqli münasibətlərdən biri N.P.Direnkovaya məxsusdur. Belə ki, müəllif -ir şəkilçisini gələcək zamanın formal əlaməti kimi göstərsə də, onun “eyni zamanda indiki zaman mənasını”¹ bildirdiyini yazar.

Bu o deməkdir ki, -ir şəkilçisi tofalar dilində həm indiki, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Məsələn, *men qılırmən, sen qılırsen, ol qılır* və s. dedikdə həm indiki, həm də gələcək zaman nəzərdə tutulur.

C.Curayeva da özbək dilində -a, -y şəkilçisi ilə düzələn bu zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırır və onu gələcək zamana daxil edir.²

Sibir tatarlarının dilini tədqiq etmiş D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, tom dialektində -r ünsürü

---

¹ Дыренкова Н.П.Тофаларский язык.//Тюркологические исследования. Москва-Ленинград, 1963, с. 18.

² Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1961.

---

ilə əmələ gələn indiki-gələcək zaman formasını gələcək zaman daxilində verir.¹

A.Xaciyev də digər əksər müəlliflər kimi əvvəller indiki-gələcək zaman formasını indiki zamanın fel forması olaraq nəzərdən keçirmiş, lakin sonralar onu xüsusili növ kimi ayırmaga başlamış və qeyd etmişdir ki, ona yalnız indiki yaxud yalnız gələcək zaman forması qismində baxmaq olmaz.*

A.N.Kononov türk dilində indiki zamanı 3 zaman formasından ibarət olduğunu göstərir:-*yor şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman I*, -*r*, -*ır*, -*ar* şəkilçisi *ilə formalasın indiki-gələcək zaman*, -*makta*, -*mekte* şəkilçisi *ilə düzələn davamlı indiki zaman*.² O, özbək dilində də indiki zamanın 3 formasını *indiki-gələcək zaman(-a,-y)*, *konkret indiki zaman(yap)*, *davamlı indiki zaman(-mokda)* formalarının olduğunu qeyd edir.³

E.R.Tenişev sarı-uygur dilində 3 indiki zaman formasının olduğunu bildirir.Müəllif *-p+par(II və III şəxslər üçün həmçinin -dro)* ilə düzələn formanı *indiki zaman I*, -*yaq*, -*qaq*, -*gek*, -*kek* ilə əmələ gələn formanı *in-*

---

¹Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казан. Ун.-та, 1968, 184с.

* Вах: К.Усманов. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АКД. Ташкент, 1969, 22 с.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956,

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960,

---

diki zaman II, *-ōyan*, *-ūyan* şəkilçisilə düzələn formanı *indiki zaman III* adlandırır¹.

V.İ.Rassadin indiki zamanın 3 formasını gösterir: *adi indiki zaman(-dir(i), -dir(i), -dur(u), -dür(ü))*, *konkret indiki zaman (-u,-i)*, *davamlı indiki zaman(-bi-şaanqa)*². Yakut dilində indiki zamanın yalnız bir formasının – *indiki-gələcək* zamanın olduğunu bildirilir.

Müasir Azərbaycan dilciliyində də indiki zamanın sayının artırılması halları olmuşdur. *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman formasından başqa bəzən *-maqda*, *-məkdə* şəkilçisini də indiki zaman şəkilçisi kimi təqdim etmişlər.

1971-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında indiki zamanın iki forması göstərilir: 1) *-ir*⁴ şəkilçisi ilə düzələn *indiki zaman*, 2) *-maqda*, *-məkdə* ilə düzələn *indiki zaman*³.

Birinci növ bizə məlum olan indiki zamandır. Göstərilən ikinci indiki zaman isə *-maq*, *-mək* məsdər forması ilə *-da*, *-də* hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn indiki zamandır. Məs.: *yazmaqdayam*, *yazmaqdasan*, *yazmaqdadır*, *yazmaqdayıq*, *yazmaqdasınız*, *yazmaqdadırlar* və s.

---

¹ Тенишев Э.Р.Строй сарыг-югурского языка.Москва, 1976, «Наука», с.83-86.

² Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 201-208.

³ Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Елм», 1971, с. 136.

Bəzi dilçilərimiz isə *-maqda*, *-məkdə* şəkilçisini indici zamanın 2-ci bir forması kimi deyil, fəlin xüsusi forması şəklində təqdim etmişlər. Z.Tağızadə *-maqda*² şəkilçisinin fəlin davamlı şəklinin morfoloji göstəricisi olduğunu qeyd edir¹.

Prof.T.Ə.Əfəndiyeva *-maqda*, *-məkdə* şəkilçisi ilə bağlı yazır: “Bu şəkilçi ilə əmələ gələn zaman formalarını (danişanın nöqtəyi-nəzərindən) maksimal şəkildə obyekтив olan xəbər şəklinin zaman formaları qrupuna aid etmək lazımdır”².

Azərbaycan dilindən başqa türk, qaqauz, qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, özbək, qaraçay-balkar, uyğur, qumuq dillərində də *-maqda*, *-məkdə* və eyni mənani bildirən bu və ya digər formalardan istifadə olunur. Bu dillərdən türk dilində *-makta*, *-mekte*, *-mada*, *-mede*, qaqauz dilində *-makta*, *-mekte*, qumuq dilində *-maqda*, *-mekde*, özbək dilində *-maqda*, uyğur dilində *-maqta*, *-məktə*, krım tatarlarının dilində *-maqta*, *-mekte* şəkilçi variantları, qazax dilində -(u)uda, -(ü)üde, qırğız dilində -(u)uda, -(ü)üdö, qaraçay-balkar dilində -iuçu, -iuçan, noqay dilində isə -(u)uda, -(ü)üde şəkilçiləri işlənir.

Bu forma qaraçay-balkar dilində bir qədər fərqli mövqeyə malikdir. Belə ki, sadaladığımız türk dillərində bu şəkilçilərdən yalnız biri müşahidə olunduğu halda, qaraçay-balkar dilində hər iki şəkilçi variantından

---

¹ Müasir Azərbaycan dilinin morfoligiyası. Bakı, APİ-nin nəşri, 1961, s. 145.

² Əfəndiyeva T.Ə.Felin keçmiş zaman formaları.Bakı, “Nurlan”,2005,s. 24.

istifadə olunur.“-makta formasına hərdən türkməncədə də, əsas etibarilə də mətbatda rast gəlinir”¹.

Azərbaycan dilində bu “zaman forması”na münasi-bətlə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Bu, digər türk dillərində də özünü göstərir. Belə ki, haqqında danışdığınıza forma yuxarıda sadaladığımız türk dillərində müşahidə olunsa da, əgər dilçilərin birinci qismi(məsələn,A.N. Kononov) -maqda, -məkdə formasını fəlin indiki zaman forması kimi qəbul edib xüsusi terminlərlə verirsə, ikin-ci qisim dilçilər(N.N.Canaşia, A.Qulamov) onu zaman forması hesab etmir və ad forması adlandırırlar. Üçüncü qrup dilçilər (A.Xaciyev) isə birinci qrup dilçilər kimi -maqda, -məkdə formasını indiki zaman forması olaraq qəbul edir, lakin onu xüsusi terminlərlə deyil, sadəcə indiki zamanın daxilində göstərirler.

A.N.Kononov türk və özbək dillərində -makta, -mekte şəkilçili xüsusi zaman formasının olduğunu qeyd edərək onu davamlı indiki zaman adlandırır².

Fikrimizcə, məsdər+yerlik hal şəkilçisini, başqa sözlə desək, -maqda,-məkdə formasını müstəqil zaman forması kimi təqdim etmək düzgün deyildir.

Əvvəlcə qeyd edək ki,bütün zaman formaları müstəqil təsriflənmə xüsusiyyətinə malikdir. Həmin zaman formalarını əmələ gətirən morfoloji göstəricilərdən fərq-

---

¹ Serebrennikov B.A.,Hacıyeva N.Z.Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2002, s. 219.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.,Изд. АН СССР, 1956, с.229; Кононов А.Н.Грамматика современного узбекского литературного языка.М.-Л.,Изд.АН. СССР, 1960, с. 214.

---

li olaraq *-maqda*, *-məkdə* forması “məsdərin isim kimi hallanması olub, öz-özlüyündə qeyri-predikativ formadır”¹. Ona görə də onu nəinki müstəqil, yaxud yarımmüstəqil zaman forması kimi, ümumiyyətlə fəlin zamanları daxilində vermək düzgün deyildir. Doğrudur, biz *-maqda*, *-məkdə* formasının hərəkət və zaman anlayışına malik olmasını inkar etmirik. Amma yalnız bu xüsusiyyətinə görə onu müstəqil zaman forması kimi vermək olmaz. Çünkü fəlin digər şəkillərində də zaman anlayışı vardır və yalnız zaman anlayışının olması hələ onun fəlin müstəqil zaman forması olmasına dəlalət etmir. Digər tərəfdən də dilimizdəki bütün zaman formaları inkar şəkilçisi qəbul etdiyi halda, *-maqda*, *-məkdə* formasının *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsi mümkün süzdür.

Maraqlıdır ki, *-maqda*, *-məkdə* forması xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş ismin zamanlar üzrə dəyişmə forması ilə üst-üstə düşür:

oxumaqda idim

müəllim idim

oxumaqdayam

müəlliməm

oxumaqda olacağam

müəllim olacağam

Yeri gəlmışkən, diqqəti bir məsələyə də yönəltmək istərdik.

Dilçilikdə “şəxs kateqoriyası” və “xəbərlik kateqoriyası” adlandırılan, əslində, isə eyni şəkilçilərlə formalaşan, mahiyyətcə eyni vəzifəni yerinə yetirməyə xidmət

---

¹Məmmədova N. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin semantikası. Nam. Dis. Bakı, 2000, s. 12.

edən bu kateqoriyanı xüsusi terminlərlə təqdim etmək və onları bir-birindən fərqləndirmək düzgün deyildir.

getmişəm	gedirəm	gedəcəyəm	mühəndisəm
getmişən	gedirsən	gedəcəksən	mühəndissən
getmişdir	gedir	gedəcəkdir	mühəndisdir
getmişik	gedirik	gedəcəyik	mühəndisik
getmisiniz	gedirsiniz	gedəcəksiniz	mühəndissiniz
getmişlər	gedirlər	gedəcəklər	mühəndis(dir)lər

Göründüyü kimi, mahiyyət etibarilə fərq müşahidə olunmur. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, əgər şəkilçi bərində fellərə artırılsa, digərində adlara (burada ismə) əlavə olunur. Bunları birləşdirən digər xüsusiyyət həmçinin, onların sıra kateqoriyasına görə də eyniliyidir. Bu kateqoriya fəlin zamanlarında hər üç zaman üzrə özünü göstərir.

Y.Seyidova görə, “Xəbərlik sintaktik termin olduğuna görə burada termin kimi, “şəxs” sözünə üstünlük verilə bilər və tərəddüd etmədən həmin kateqoriyanı “şəxs kateqoriyası” adlandırmak olar.

Əslində, bu ad həmin kateqoriyanın təbiətinə tamamilə uyğundur. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində “şəxs kateqoriyası” istilahı bizim nəzərdə tutduğumuz kateqoriyanın bir hissəsinin adı kimi işlədi-lib və bu, ənənəyə çəvrilibdir. Ona görə də onu “şəxs-xəbərlik kateqoriyası” adlandırmak daha anlaşılıqlı olar”¹

Gələcək zaman. Gələcək zamanla da bağlı türkologiyada fikir müxtəlifliyi hökm sürür. -acaq, -əcək şəkilçili zaman formasının türk, və özbək dillərində qəti gə-

---

¹ Seyidov Y.Azərbaycan dilinin qrammatikası(morfologiya).Bakı, 2000, s.157.

ləcək zamanı bildirdiyini gösterən A.N.Kononov yazır: “Bu zaman forması gələcəkdə həyata keçirilməsi şübhə doğurmayan hərəkəti ifadə edir”¹.

“Türkmən dilinin qrammatikası” adlı kitabda da “danişanın fikrincə, gələcəkdə hökmən, heç bir şübhə olmadan baş verən hərəkəti”² ifadə edən bu forma *qəti gələcək zaman* adı ilə verilir.

L.A.Pokrovskaya “gələcəkdə real və mütləq baş verəcək hərəkəti bildirən”³ bu formanı *müəyyən gələcək zaman* adı altında təqdim edir.

Başqırd dilində “hərəkətin başa çatmasına danışanın tam əminliyini bildirən”⁴ bu forma *müəyyən gələcək zaman* adı ilə ifadə olunur. N.K.Dmitriyev -acaq, -əcək şəkilçili gələcək zaman formasının adlandırılması məsələsinə bir qədər fərqli mövqedən yanaşaraq bu formanı *gələcək zaman II* adlandırır.

Başqırd dilində müəyyən(qəti) gələcək zamanın işlənmə sahəsi yalnız yazılı dillə məhdudlaşır. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, ümumiyyətlə şifahi nitqdə gələcək zamanın bu formasına, demək olar ki, rast gelinmir⁵.

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 231.

² Грамматика туркменского языка. Ашхабад, “Ылым”, 1970, с. 286.

³ Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка.Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 193.

⁴ Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, с. 283.

⁵ Yenə orada

A.A.Koklyanova da, C.Curayeva da özbək dilində -acaq, -əcək şəkilçili gələcək zaman formasının yalnız ədəbi dildə, həm də nadir hallarda işləndiyini yazırlar.

-ar, -ər şəkilçili gələcək zaman forması türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif terminlərlə adlandırılır: *qeyri-qəti gələcək zaman*¹, *indiki-gələcək zaman*², *geniş zaman*³, *qeyri-müəyyən gələcək zaman (bilgesez kıləcək zaman)*⁴, *ehtimal bildirən gələcək zaman*⁵, *gələcək zaman I*⁶, *gələcək zaman II*⁷, *qəti gələcək zaman*⁸, -ar şəkilçili gələcək zaman forması⁹, *gələcək zaman*¹⁰.

E.R.Tenişev -ar, -ər şəkilçili gələcək zaman formasını salar dilində *qeyri-müəyyən gələcək zaman*, sarı-uyğur dilində isə *gələcək zaman II* adı altında verir.

Bu barədə K.M.Lyubimovun fikri də xüsusi maraq doğurur. O yazır: “İndiki gələcək zaman türk dilində faktik hərəkəti müəyyən etməyə xidmət etmir, ona görə

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 99.

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 386.

³ Bangoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 462; Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 182.

⁴ Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, с.281; Татарско-русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, с. 844.

⁵ Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва,, 1970, с. 229.

⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Стой тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 299; Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 56.

⁷ Тенишев Э.Р.Стой саларского языка. Москва, Наука,1976, с.147.

⁸ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 216.

⁹Дыренкова Н.П.Грамматика шорского языка.Москва,1941,с. 227

¹⁰ Грамматика хакасского языка.М.,1975,с.281; Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология).М.,1982, с. 305.

---

də indiki gələcək zaman xəbər formasının zamanları sisteminə daxil edilə bilməz. O, xəbər formasının formaları tərkibindən ayrılmalı və öz tayı ilə qeyri-müəyyən imperfekt ilə bir yerdə xüsusi bir forma kimi verilməlidir”¹.

Bu fikrə haqq qazandıran A.Axundov hələ 1961-ci ildə yazırıdı: “Burada, şübhəsiz, müəyyən dərəcədə həqiqət vardır. Lakin -ar/-ər şəkilçilərinin əmələ gətirdiyi formanın məzmunundakı gələcək zaman anlayışını inkar etmək olmaz. Buna görə də, türkologiyada bu formanın gələcək zaman forması kimi çoxdan bəri qeyd edilmişsi, bizcə, elmi cəhətdən doğrudur və həqiqətə uyğundur”².

Akademik A.A.Axundov bu cür fikir ayrılıqlarının olmasını -ar//-ər şəkilçili zaman formasının semantik cəhətdən zənginliyi ilə əlaqələndirir³.

A.A.Koklyanova yazır: “-(a)r şəkilçili forma özündə güman mənasını inkişaf etdirərək, işlənmə tezliyinə görə, xəbər şəklinin gələcək zaman formasından xeyli geri qalan xüsusi güman şəklinin forması kimi nəzərdən keçirilə bilər”⁴

§4. Abidələrin dilində zaman formaları

---

¹ Любимов К.М. О настоящем-будущем времени в турецком языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, с. 167.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 101.

³ Yenə orada.s. 101.

⁴ Коклянова А.А.Категория времени в современном узбекском языке. ке. Москва, Изд. АН ССР, 1963, с. 63.

Von Gabainin “Eski Türkçenin Grameri” əsərində felin zamanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. *geniş zaman (-ur, -ür män)*
2. *görülen geçmiş zaman I (-t+im)*
3. *görülen geçmiş zaman II (-yuk män)*
4. *belirsiz zaman(anlatılan geçmiş zaman)(-miş -män)*
5. *gelecek zaman I (-ğay män)*
6. *gelecek zaman II (-taçı män, -çı, -ci, -ça, -çä)*¹.

Son dövrdə yazılın sanballı əsərlərdən biri tanınmış Azərbaycan kaşgarşunası filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskərin “Mahmud Kaşgari və onun “Divanü lügat-it-türk” əsəri” adlı tədqiqat işidir. Müəllif “Divan”ın dilində *şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, yaxın gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman* formalarının olduğunu göstərir².

R.Eyvazovanın 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kişvəri “Divani”nın dili” əsərində də felin zamanları bəhsinə toxunulmuşdur. Burada üç qrammatik zamanda özünü göstərən beş zaman – şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman formalarının olduğu göstərilir³.

Kişvəri “Divan”ı ilə müasir Azərbaycan ədəbi dili-nin felin zamanlar sistemi baxımından müqayisəsində müşahidə olunan əsas fərqlər “Divan”dakı morfoloji göstərici variantlarının daha çox olması ilə şərtlənir.

---

¹Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, 2007, s. 80-82.

² Əskər Ramiz.Mahmud Kaşgari və onun “Divanü lügat-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM”, 2008, s. 262-270.

³Eyvazova R.Kişvəri “Divan”ının dili(morfoloji xüsusiyyətlər). B.,“Elm”, 2005, s.124-139

Burada indiki zaman forması morfoloji əlamətlərinin çoxluğu ilə seçilir. Bu şəkilçilərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də digər türk dillərində işlənməkdədir.

İ.Vəliyev felin zamanlarına diaxron aspektən yanmış, “XIV-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində keçmiş zaman formaları” adlı namizədlik dissertasiyasını yazmışdır¹.

A.N.Kononov VII-IX əsr türk run abidələrinin dilində zamanlar sistemini felin xəbər şəkli daxilində təqdim etmiş və xəbər şəklini iki hissəyə - sadə və mürəkkəb xəbər şəkillərinə ayıır. Sadə xəbər şəklinə *indiki-gələcək I*, *indiki-gələcək II*, *qəti keçmiş*, *qeyri-məlum keçmiş*, *qəti gələcək I*, *qəti gələcək II*, *mümkün gələcək zaman* formalarını, mürəkkəb formalara isə *qeyri-müəyyən imperfekt*, *uzaq keçmiş*, *gələcək-keçmiş* formalarını aid etmişdir².

X.Q.Niqmatov yazır: “Xəbər şəkli zaman formalarının inkişaf etmiş sisteminə malikdir. Mahmud Kaşgari “Divan”ının dilində xəbər şəkli *qəti keçmiş*, *-miş şəkilçili keçmiş*, *qeyri-müəyyən imperfekt*, *qəti gələcək*, *yaxın gələcək* və *aorist zaman* formaları ilə ifadə olunmuşdur”³.

¹ Велиев И.Д.Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АКД. Баку, 1969, 22 с.

² Кононов А.Н.Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 186-192.

³ Нигматов Х.Г.Соотношении категорий времени и наклонения в тюркском глаголе (по материалам словаря Махмуда Кашгарского).//Советская тюркология,.Баку-1970,№5 с..52

II FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDE FEL ZAMANLARININ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

Felin zamanları dildə şəkilçilərlə ifadə olunur. Bu şəkilçilər kəmiyyət müxtəlifliyinə, fonetik variantlılığına görə türk dillərində xeyli fərqlənir. Bir sıra dünya dillərində olduğu kimi, müasir türk dillərinin də qrammatik zamanını göstərən morfoloji əlamətlər vardır. Zamanlar həmin morfoloji əlamətlər vasitəsilə dəqiqləşdirilir, yəni keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarında ifadə edilir.

Türk dillərində zaman formalarını ifadə edən şəkilçilər müxtəlif işlənmə tezliyinə malikdir. Oğuz qrupu türk dillərində aktiv şəkildə özünü göstərən və daha çox işlənən zaman şəkilçiləri digər qrup türk dillərində bir o qədər də çox işlənmir.

Oğuz qrupu türk dillərində keçmiş zaman *-mış* şəkilçisinə digər türk dillərində (salar dili istisna olunmaqla) zaman şəkilçisi kimi təsadüf olunmur, salar dilində isə tamam başqa funksiyada çıxış edir. Yaxud *-çan*, *-çen* şəkilçili və *-çik*, *-çik*; *-çuk*, *-çük* şəkilçili keçmiş zaman formaları yalnız uyğur-oğuz qrupu türk dillərində rastlanan formadır.

Eyni fikri digər qrup türk dilləri haqqında da söyləmək olar. Məsələn, qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində geniş şəkildə yayılmış *-qan*, *-kan* keçmiş zaman şəkilçisi, *-a*, *-e*, *-y* indiki zaman şəkilçisi oğuz qrupu türk dillərində, ümumiyyətlə, zaman formasını yaratmağa xidmət etmir.

Zaman formalarını ifadə edən elə morfoloji əlamətlər vardır ki, onlar yalnız həmin türk dilində özünü göstərir.

Oğuz qrupu türk dillərinin hər birində indiki zaman formasını əmələ gətirən morfoloji əlamətlər öz spesifikasiyi ilə seçilir. Belə ki, Azərbaycan, türk, turkmən, qaqaуз dillərində müşahidə olunan indiki zaman şəkilçiləri hər bir dilin özünə məxsusdur. Türk, turkmən, qaqaуз dillərində indiki zamanın morfoloji göstəriciləri digər türk dillərində müşahidə olunmur. Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ gətirən şəkilçilər isə digər türk dillərində başqa mövqedə - gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir. Karluq qrupu türk dillərində indiki zaman şəkilçiləri də yalnız həmin dillərdə müşahidə olunan zaman göstəriciləridir.

Gələcək zaman şəkilçilərinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bütün türk dillərində müşahidə etdiyimiz gələcək zaman şəkilçiləri ilə yanaşı, yalnız müəyyən bir türk dili üçün yaxud müəyyən qrup türk dilləri üçün xarakterik olan gələcək zaman şəkilçiləri də nəzərə çarpır. Məsələn, *-ar*, *-er*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r* şəkilçili gələcək zaman forması bütün türk dilləri üçün xarakterik olduğu halda, *-acaq*, *-əcək* şəkilçili gələcək zaman forması

bütün oğuz qrupu türk dillərində geniş istifadə tezliyinə malik olduğu halda, uygur-oğuz qrupu türk dillərində ümumiyyətlə, rast gəlinmir. Qıpçaq, bulqar, karluq qrupu türk dillərində isə pərakəndə şəkildə təsadüf olunur. Türk dillərində müşahidə olunan digər gələcək zamanın morfoloji göstəriciləri isə məhdud dairədə bir və ya bir neçə bu və ya digər türk dilində spesifik gələcək zaman formasının ifadəsinə xidmət edir.

Bütün bu söylədiklərimizi nəzərə alaraq türk dillərində müşahidə olunan bütün zaman şəkilçilərini işlənmə arealına görə iki qrupa ayırmak olar:

1. *geniş arealda* işlənən zaman şəkilçiləri;
2. *məhdud(dar) arealda* işlənən zaman şəkilçiləri.

Geniş arealda işlənən zaman şəkilçilərinə aşağıdakılari aid etmək olar:

1. *-di, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müss; -qan, -kan;*
-ib, -ib, -ub, -üb keçmiş zaman şəkilçiləri;
2. *-a, -e (-ə), -y* indiki zaman şəkilçiləri;
3. *-ır, -ır, -ur, -ür, -ar, -ər, -r; -acaq, -əcək* gələcək zaman şəkilçiləri.

Məhdud (dar) arealda zaman şəkilçilərinə isə aşağıdakilar daxildir:

1. *-an, -en; -çay, -çey; -çu, -çü; -atın, -etin; -çık, -çık; -çuk, -çük keçmiş zaman şəkilçiləri;*
2. *-yor; -yar, -yər; -er, -yer; -yap; -iuçu, -içan; -por; -yaq, -qaq, -gak, -kek; -oyan, -uyan* indiki zaman şəkilçiləri;

3. *-arlıq, -erlik; -yyr, -qyr, -gyr, -kyr; -yy, -qy, -yo, -go, -yu, -gu; -qadiq, -qediq; -qalak, -kalak, -qelek*
gələcək zaman şəkilçiləri.

Göründüyü kimi, türk dillərində *məhdud (dar) arealda* işlənən – yalnız bir türk dili yaxud bir neçə türk dilinə məxsus olan zaman şəkilçiləri daha çox indiki və gələcək zamanla bağlıdır. Bu da təbii ki, türk dillərində zaman formalarından birinin digərinə nisbətən daha sonra yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır.

§1. Keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri

Müasir türk dillərində keçmiş zaman müxtəlif morfoloji əlamətlərlə çıxış edir: *-dı, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müss; -qan, -kən; -ib, -ib, -ub, -üb; -an, -en; -çay, -çey; -çık, -çik, -çuk, -çük; -çu, -çü; -atin, -etin* və s.

Bildiyimiz kimi, bu şəkilçilərin bir qismi əksər türk dillərində müşahidə olunduğu halda, digər qisminin işlənmə dairəsi məhduddur. Məsələn, *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçili keçmiş zaman bütün türk dillərində, yaxud *-qan, -kən* şəkilçili keçmiş zaman əksər türk dillərində müşahidə olunduğu halda, *-çu, -çü* şəkilçili keçmiş zaman yalnız qırğız ədəbi dilində işlənir.

Bir cəhəti qeyd edək ki, bütün türk dillərində felin mürəkkəb formalarını da keçmiş zaman forması kimi təqdim etmə halları olmuşdur. Dilçilər arasında belə fikir ayrılığı bu gün də davam etməkdədir.

-Di şəkilçili keçmiş zaman. *-Di* şəkilçili keçmiş zaman forması müasir türk dillərinin hər birində bu və ya digər fonetik variantlarda özünü göstərir. Daha çox mü-

şahidə olunan şəkilçi variantları *-di*, *-di*, *-du*, *-dü* və *-ti*, *-ti*, *-tu*, *-tü* formalarıdır.

Müasir türk, qaqauz, şor, tofalar dillərində həm *-di*, həm də *-ti* şəkilçisinin hər dörd variantından istifadə olunur. Müasir Azərbaycan, türkmən, qırğız, noqay, baş-qırd, qaraçay-balkar, özbək dillərində yalnız dördvariantlı *-di* şəkilçisinə rast gəlinir.

Qaraqalpaq, qumuq, xakas, qazax dilləri üçün iki-variantlı *-di*, *-di* və ikivariantlı *-ti*, *-ti* şəkilçisi xarakterikdir. Sarı-uyğur və karaim dillərində bu şəkilçi həm kar, həm cingiltili samitli özünü göstərir. Lakin hər iki dildə *-di* və *-ti* morfoloji əlamətləri üç cür yazılır: *-t'e*, *-ty*, *-ti*, *-de*, *-dy*, *-di* (sarı-uyğur); *-di*, *-di*, *-du*, *-ti*, *-ti*, *-tu* (karaim). Karaim dilinin Trakay dialektində *-tyu*, *-dyu*, salar dilində isə *-ži*, *-ži* formalarına rastlanır.

Q.Abdullayeva şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin “kar” variantının (*-ti*, *-ti*) qədim türk yazılı abidələrinin dilində daha çox *l*, *n*, *r* sonor samitləri ilə bitən sözlərdən sonra işləndiyinin şahidi olduğunu yazır (internet mənbəyi: <http://yazikiliteratura2.narod.ru/lin64.htm>).

Orxon abidələrində şəkilçinin həm cingiltili, həm də kar variantının istifadəsi müşahidə olunur. Sait, cingiltili və kar samitlə bitən əsaslara cingiltili variant *-di/-di*, sonor samitlərlə bitən əsaslara kar variant *-ti/-ti* artırılır. Məsələn: *süledim*, *yarlıkacı*, *itdim*, *sançdim* və s.¹

M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində şühudi keçmiş zamanı ifadə edən *-di* şəkilçisinin

---

¹ Ахметов М.А. Глагол в языке Орхено-енисейских памятников. Изд. Саратовского Университета. Башкирский госуниверситет, 1978, с. 69.

dördvariantlı, ikivariantlı və müxtəlifvariantlı işlənməsini nəzərə alaraq dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırir¹. Bu o deməkdir ki, ədəbi dildə şühudi keçmiş zamanda dördvariantlı -di, -di, -du, -dü şəkilcisindən istifadə olunduğu halda, dialekt və şivələrdə şəkilçilərin işlənmə mövqeyi bir qədər dəyişir.

İndi isə tədqiq etdiyimiz türk dillərində bu şəkilçinin işlənmə vəziyyətinə nəzər salaq:

	I şəxs	II şəxs	III şəxs
<i>Tək: azərb.:</i>	oxudum	oxudun	oxudu
<i>türkmən:</i>	bildim	bildiŋ	bildi
<i>qazax:</i>	aldim	aldıŋ	aldı
<i>özək:</i>	yaşadim	yaşadinq	yaşadı
<i>karaim:</i>	keldim	keldin	keldi
<i>qumuq:</i>	ałdim	ałdın	ałdī
<i>bar.tat.:</i>	kiltim	kiltiŋ	kilti
<i>şor:</i>	attim	attıň	attı
<i>yakut:</i>	bardim	bardıŋ	barda
<i>Cəm azərb.: </i>	oxuduq	oxudunuz	oxudular
<i>türkmən:</i>	bildik	bildiŋiz	bildiler
<i>qazax:</i>	aldik	aldıŋizdar	aldılar
<i>özək:</i>	yaşadik	yaşadinqiz	yaşadilar
<i>karaim:</i>	keldik	keldiniz	keldiler
<i>qumuq:</i>	ałdiq	ałdıŋiz	ałdīlar
<i>bar.tat.:</i>	kiltik	kiltiŋis	kiltılər/ kiltiŋnər
<i>şor:</i>	attibis	attaar	attilar
<i>yakut:</i>	bardıbit	bardıqıt	bardılar

---

¹Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 207-208.

Nümunələrə nəzər yetirək: Azərb.: Bu zaman kupe-nin yarımaçıq qapısı ağızında polis serjantı *göründü* (M. Qacar, Metroda terror); türk: Kadın,artık çocuklarına işittirmekten korkmayarak yüksek sesle ağlaya ağlaya mutfağa *girdi*. Ali Rıza Bey, olduğu yerde donup *kaldı* (R.N.Güntekin,Yaprak dökümü); qaqauz: – Usek saabi kabaatlilar ondukuzu da senin izinini *tamamnadılar* (N. Baboqlu, Legandanın izi); qırğız: Ömür-ölüm! Bul əköö-nün – jarık menen karanqlıktın betteşüsü kırqız jerinin biyik çokusunu Üzönqülüş aşuuusunda *boldu*. Çıqarmanın syujettik-kompozisiyalık mazmunu da önütüp oturup biyiktiqine *jetti*(Kutbilim); xakas: Çilbiqen palaları çıca-ğın potxı tip, çip *saldılar*; kazan-tatar: İkençe könne irtə belən ike tien sədaka, ber kisək utın alıp, yanqa kitap-bukçamnı asıp, məzin yortına “qıylem estərqə” *kittem* (Q.Bəşirov);

qazax: Balalar! Oküga bar! Jatpa қarap!

Juinip, kiininder şapşanjıraq!

Şəkirdi tauık mana əldekaşan,

Karap tür terezeden kün jiltirap

(Θ.Baytursinov)

Məlum olduğu kimi, bütün türk dillərində mövcud olan -*dı* şəkilçili keçmiş zamanın birinci şəxsin cəmində əksər müasir türk dillərində -*k*, özbək dilində isə -*mız* şəxs şəkilçisindən istifadə olunur. Bu şəxs sonluqlarından hansının daha qədim olması tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Müasir dövrdə bu forma təkcə özbək dilinin Daşkənd şivəsində qalmışdır. Həmin şivədə M.Kaşgarlinin

“Divan”ında olduğu kimi, birinci şəxs cəmdə *-miz//-miz* şəkilcisinindən istifadə olunur. Məsələn, Daşkənd şivəsin-də birinci şəxs cəmdə ədəbi dildə “oldik” əvəzinə “oldı-mız”, “berdik” əvəzinə “berdımız” və s. işlənir¹.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində *-miz//-miz* formasına rast gəlmədik. Onu da qeyd edək ki, nə müa-sir Azərbaycan dilində, nə də onun dialekt və şivələ-rində *-miz* şəkilcisinin birinci şəxsin cəmimdə fellərlə iş-ləndiyinə təsadüf edilmir.

Qədim türk yazılı abidələrindən Tonyukukun şərə-finə qoyulmuş abidənin dilində də *-dimiz*, *-timiz* for-malarından istifadə olunmuşdur. Məsələn: Biz jämä *sülä-dimiz*, any *irtimiz*; Bän anča tirmän: bän bilgä Toňuquq Altun jysyy asa *kältimiz*, Ärtis üzüyüğ käčä *kältimiz*².

V.V.Reşetov yazır: “Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, etimoloji baxımdan *-dimiz* Daşkənd forması *-dik* müasir özbək ədəbi dil formasından daha qədimdir. Biz Kül-Ti-gin abidəsində (*sözläşdimiz* “danışdıq”, *birtimiz* “verdik”, *itdimiz* “etdik”, *konturtimiz* “yerləşdik”), Mahmud Kaş-ğarlinın “Divan”ında, İbn-Mühənnada, Məhəmməd Sa-lihin “Şeybani-namə”sində buna rast gəlirik. Bu forma-

---

¹ Veliyev İ. Mahmud Kaşgarinin “Divanü lüğət-it-türk”də keçmiş zamanın ifadə vasitələri. Elmi əsərlər – Учение записки. Dil və ədəbiyyat seri-yası. Bakı, S.M.Kirov adına Azərb.Dövlət Universiteti. 1968, №5, s. 91.

² Кононов А.Н.Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 63-64.

nın mənbələrini, şübhəsiz, Qaraxanlı dialekt birliyində axtarmaq lazımdır”¹.

A.N.Kononov isə bu fikrin əksinə olaraq, *-mız* şəkilçili formanı *-k* şəkilçili forma ilə müqayisədə (*-mız*) mənşəcə nisbətən daha sonrakı forma hesab edir və ehtimal edir ki, o, birinci və ikinci şəxsin tək formaları yaranan zaman, başqa sözlə, bütün təsrif sistemi ciddi simmetrik xarakter alanda yarana bilərdi².

-Di⁴ şəkilçili keçmiş zaman, demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunur. *-Di⁴* şəkilçili zaman forması Azərbaycan dilində *şühudi keçmiş zaman*, türk dilində isə *görülən keçmiş zaman* adlanır. Müasir türk dilində sonu cingiltili samitlərlə bitən fellərə *-di⁴*, kar samitlərlə bitən fellərə *-ti⁴* şəkilçisi artırılır. Bu cəhət türk dilindən başqa qaqauz, şor, tofalar dilində də vardır. *-Di⁴* şəkilçisi bəzən diftonq şəklində üzə çıxır. Məs.: *aldınız-alduuz, gördünüz-gördüüz, bildiniz-bildiiz* və s.

Bu xüsusiyyətə Kars azərbaycanlılarının dilində, eləcə də Naxçıvan dialektində rast gəlinir.

Azərbaycan dilinin Otmanoba kənd şivəsində ikinci şəxsin təkində yalnız birvariantlı *-dū* şühudi keçmiş zaman şəkilçisi işlənir, təsrif zamanı ikinci şəxs şəkilçisi (*-n*) düşməklə zaman şəkilçisindəki sait burun varian-

---

¹ Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, с.216-230.

² Кононов А.Н.Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. //Тюркологический сборник, I, 1951, М.-Л., Изд. АН ССР, с. 119.

---

tına çevrilir; məs.: *aldū*, *gəldū*, *durdū*, *döndū*¹. Bu, o deməkdir ki, dörd variantda –*-di*, *-di*, *-du*, *-dü* şəklində özünü göstərən şühudi keçmiş zaman şəkilçisi yalnız bir variantda müşahidə olunur. Ədəbi dildə *aldın*, *gəldin*, *durdun*, *döndün* həmin sözlərin qarşılığıdır. Ehtimal ki, bu xüsusiyət digər türk dillərinin dialektlərində də rastlanır.

Şühudi keçmiş zamanla bağlı Azərbaycan dilinin Şəki dialektində fərqli cəhət özünü göstərir. Belə ki, Şəkinin İncə və Zunud kəndlərində sonu m və n samitləri ilə bitən fellər birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-ni*, *-ni*, *-nu*, *-nū*; birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-ni*, *-nu* şəkilçilərini, sonu l samiti ilə bitən fellər isə birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü*; birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-li*, *-lu* şəkilçilərini qəbul edir. Məs: *qannim*, *qannin*, *qanni*, *qannix*, *gəllim*, *gəllin*, *gəlli*, *gəllix*, *gəllilər* və s. Azərbaycan dilinin Şamaxı dialek-tində, Goyçay və Muğan qrupu şivələrində bəzən *-di*⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin *-zi*⁴, *-si*⁴ variantlarına rast gəlinir. Fel z səsilə bitərsə *-zi*⁴, s səsi ilə bitərsə *-si*⁴ şəkilçisi artırılır. Eyni vəziyyəti turkmən dilinin əksər şivələrində müşahidə edirik. Sonu n, l, z, s samitləri ilə bitən fellərə müvafiq olaraq *-ni*, *-ni*, *-li*, *-li*, *-zi*, *-zi*, *-si*, *-si* variantları əlavə olunur. Məsələn, *yanni*, *gelli*, *yazzi*, *kessi*.

---

¹ Vəliyev A.H.Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrin morfoloziyası və sintaksisi). Bakı, ADU nəşri, 1975, s. 37.

Türkmən dilinin əksər şivələrində *n*, *l*, *z*, *s* səssizləri ilə bitən fellərə müvafiq şəkildə -*nı*, -*ni*, -*h*, -*li*, -*zi*, -*si*, -*si* şəkilçiləri qoşulur. Məs.: *yanni*, *gelli yazzi*, *kessi*¹. Türkmen dilinin Manış dialektində konkret keçmiş zaman adlandırılan bu zaman forması ədəbi dillə müqayisədə müəyyəyən fonetik fərqlərə malik olan -*di*, -*di*, -*ti*, -*ti*, -*ni*, -*ni*, -*li*, -*li* şəkilçiləri ilə düzəlir².

M.Saliyev yazır: “Türkiye Türkçe'si ile Kırgız Türkçe'sinde zaman ekleri üzerinde çok aşırı derecede farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıklar sadece fonetik farklılıklar değil de morfem farklılıklarını taşımaktadır. Bu iki şive sadece görülen geçmiş zaman ekinde birleşiyorlar. Gördüğünüz gibi Kırgız Türkçe'si geçmiş zaman ekleri bakımından fazladır. Kırgız Türkçe'sinde sıfat fiil görevinde olan –*gen* eki geçmiş zamanı, –*ar* eki de arsar gelecek zaman ekinin görevini de taşımaktadır”³.

Barabin tatarlarının dilində zamanlarla bağlı xüsusi bir cəhəti qeyd etmək lazımlıdır. Bu da ondan ibarətdir ki, *qəti-keçmiş* zamanla *indiki II* zaman formalarının morfoloji əlamətləri üst-üstə düşür. Həmin morfoloji əlamət -*ti* şəkilçisidir. Doğrudur, hər iki zamanı forma-

---

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s. 198

² Атамедов Н. Манышский говор анаусского диалекта туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1965, с. 21.

³ Saliyev M. Kırgız Türkçe'si ile Türkiye Türkçe'sindeki Grammatikal Eklerin Tasviri ve Eş zamanlı Karşılaştırılması. //Uluslararası Türk Dili ve Edebiyyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayımı, 2008, s. 122.

laşdırın -*ti* şəkilçisi müasir dil baxımından səs tərkibinə görə eyni olsalar da, mənşə etibarilə bir-birindən tama-mılə fərqlənilər. Barabin tatarlarının dilində -*ti* şəkilçisi qəti-keçmiş zamanla -*ti* şəkilçili indiki zaman forması yalnız vurgu ilə fərqlənilər¹. Belə ki, qəti-keçmiş zamanın morfoloji göstəricisi -*ti* vurgulu, indiki II zamanın morfoloji göstəricisi -*ti* isə vurgusuzdur; məs.: *kilti*, *altı*, *kitti*, *utirtı* – qəti keçmiş zaman, *kilti*, *áltı*, *kitti*, *utirtı* – indiki II zaman.

-Miş və -qan şəkilçili keçmiş zaman. Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində -*miş*, -*miş*, -*muş*, -*müs*, özbək və uyğur dillərində təkvARIANTLI -*miş* formasında təzahür edir. Burada uyğur dilini digər türk dillərindən fərqləndirən cəhət -*miş* şəkilçili keçmiş zamanın yalnız üçüncü şəxsin tək və cəmi üçün xarakterik olmasıdır. Məs.: *almıştur*, *gelmıştur* və s. Tək və cəm üçün eyni forma xarakterikdir. Eyni zamanda uyğur dilində bunun şəxs sonluqsuz variantına da rast gəlinir. Tuva dilində isə -*mişaan*, -*mişaan*, -*muşaan*, -*müsaañ* və -*bışaan*⁴, -*pişaan*⁴, -*vişaan*⁴ fonetik variantlarından istifadə olunur.

-*Mış* şəkilçili keçmiş zaman formasının digər türk dillərində sinonim qarşılığı -*qan* şəkilçili keçmiş zaman formasıdır. Bu forma müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda təzahür edir. Qumuq, qaraçay-bal-kar dillərində -*ğan*, -*gen*, qazax, qaraqalpaq, krım-tatar

---

¹Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч.II.Изд.Казанского Университета, 1968, 184 с.

dillərində -ğan, -gen, -qan, -ken, altay, noqay dillərində -ğan, -gen, -kan, -ken, başqırd, kazan-tatar, uyğur dillərində -ğan, -gən, -qan, -kən, özbək dilində -qan, xakas dilində -ğan, -gen, xan, -ken,-an, -en formalarında özü-nü göstərir. Altay dilində həmin şəkilçi variantları ilə yanaşı, həm də -gon, -gön, -kon, -köñ variantlarından da istifadə olunur. Nümunələrə nəzər yetirək:

	Tək	Cəm
<i>I şəxs</i> Azərb.: getmişəm		getmişik
türk: anlamışım		anlamışız
qaqauz: kalmışım		kalmışık
qazax: alğanmin		alğanbız
qırğız: bilgenmen		bilgenmiz
qaraqalp.:bilgenmen		bilgenbiz
başqırd: kitkənmen		kitkənbež
xakas: tökkem		tökkebis
özbək: қılqanman		қılqanmız
qumuq: satqamman		satqammız
tuva: öörenmişaaŋ men	öörenmişaaŋ bis	
<i>II şəxs</i> Azərb.: getmi[ş]sən		getmi[ş]siniz
türk: anlamışsın		anlamışsınız
qaqauz: kalmışın		kalmışınız
qazax: alğansıŋ		alğansıňdar
qırğız: bilgensıŋ		bilgensiz
qaraqalp.: bilgensej		bilgensiz
başqırd: kitkənhej		kitkənhegež
xakas: tökkeziŋ		tökkezer
özbək: қılqansan		қılqansız
qumuq: satqansan		satqansız

tuva:	öörenmişaan	sen	öörenmişaan	siler
<u>III şəxs</u> Azərb.:	getmişdir		getmişlər	
türk:	anlamış		anlamışlar	
qaqauz:	kalmış		kalmışlar	
qazax:	alğan		alğan	
qırğız:	bilgen		bilgenler	
qaraqalp.:	bilgen		bilgen	
başqird:	kitkən		kitkəndər	
xakas:	tökken		tökkenner	
özبək:	kılqan		kılqanlar	
qumuq:	satqan		satqallar	
tuva:	ol öörenmişaan		olar öörenmişaan	

Azərb.: – Altı saat növbədə duracağam. Məndən nigaran olmayın, gündüz doyunca *yatmışam*; –Deyəsən onun adını şabdan *çixardıblar*(Mir Cəlal, Açıq kitab); türk: Siyen – Ah, ne hassas bir insan.Sonra? Neler *yazmış* daha?(A.Nesin, Hadi öldürsene Canikom); qaqauz: Karaullar ölə da *yapmışlar*.*Gelmişler* avşamnein bu çorbacının pençeresinə da *sölemişlər* ona yukardan merkezdən izini(Qaqauz folkloru,Kara bakla); kazan-tatar: Berkönne işek yapkanda xuja səer ber taviş *işetkən* (Q.Bəşirov); xakas:Miyağış pastap pir xat *alğan* (126, 34); özبək:Bobirnomə mavzusida qator badiiy asarlar ham *yaratılgan* (www.turan.info/forum/showthread.php?t=1); qazax: Özende balıqlılar au қarap jür,

Toğayda orak dausı şanj-şünj *orğan*.

“Allalap”, al kitaptı қoldarına!

Küldarın Küday suymes jalqau *bolğan*

(A.Baytursinov,Oğuğa şakırı).

qırğız: Oşonduktan jan balam,
Adil adamlar *baskan*
Ak joldorqo tüskünүң,
Takibaalar *taptaqan*.

(Suleyman padışanın nuskaları)

N.K.Dmitriev yazır: “Bu nəticə mühümdür ki, “objektiv”(yaxud “qəti”) keçmiş zamana əks olan bu forma mənasına görə vahid deyil, dörd başlıca məqamdan ibarətdir:

- 1) *nəticə ani*(=lat.perfectum logicum,məsələn: “gəlmışəm” = “burdayam”; “o,ölümçül zədələnib” – “o ölübdür” – subyektiv nəticə);
- 2) *şübhə ani* (=conjunctions potentialis:“deyəsən, sən zədələnmisən”);
- 3) *tarixi ötürmə ani*(=perfectum historicum:“deyirlər ki, o ölub”);
- 4) *gözlənilməz hökm ani*(“belə çıxır ki, məni aldadıblar”)¹.

-Mış şəkilçili keçmiş zaman orxon abidələrinin dilində də işlənmişdir; məs.:

Sü:sül(e)p(e)n:tört:bul(u)ñd(a)k1:bod(u)n(u)g:kop:(a)lm(1)ş:kop:b(a)z:kılm(1)ş:b(a)şl(1)g(1)g:yük(ü)nt(ü)r-m(i)ş:tizl(i)g(i)g:sökürm(i)ş:ilg(e)rü:k(a)d(1)rk(a)n:yış-ka: t(e)gi:kirü:t(e)m(i)r:k(a)p(1)gka:tegi:koont(u)rm(1)ş (KTD2)²

---

¹ Дмитриев Н.К. К вопросу о значении османской глагольной формы на -мыш. Стой тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 185.

² Tekin Talât.Orhon Yazıtları.Ankara,Türk Dil Kurumu Yayımları,2008, s.24.

-*Mış* şəkilçili keçmiş zaman Azərbaycan dilində *nəqli keçmiş*, türk dilində “öğrenilen geçmiş zaman” adlanır. Türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində -*mış*, -*miş*, -*muş*, -*müş* şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi -*ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb* şəkilcisindən də istifadə olunur. Azərbaycan dilində -*ib*⁴ forması ilə düzələn nəqli keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmi yoxdur. Bu o deməkdir ki, bu forma yalnız ikinci və üçüncü şəxslər üçün xarakterikdir; məs.: *gəlibən*, *gəlibdir*, *gəlibsiniz*, *gəliblər* və s. Birinci şəxs tək və cəminin olmamasının səbəbi dilimizin inkişafının sonrakı dövrlərində -*mış*⁴ formasının daha çox işlənməsi ilə əlaqədardır. -*Ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb* şəkilçisi birinci şəxs tək və cəminin formal əlaməti kimi müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, tarixən birinci şəxsin təkində işləndiyini müşahidə edirik:

Ey Füzuli, *olubam* ğərqeyi-girdabi-cünun,
Gör nə qəhrin çəkirəm dönə-dönə dövranın

(Füzuli)

H.Mirzəzadə də -*ib* şəkilçisinin nəqli keçmiş zaman üçün işləndiyi vaxt ikinci və üçüncü şəxsdə olduğu qayda üzrə birinci şəxsin də şəkilçisini sərbəst şəkildə qəbul etdiyini yazır; məs.: Can birlə sana yar olubəm yarı unutma(Kışvəri); Didi axır peyğəmbərzadəyəm və atam ilən taət mehrabında çox durubəm... (Şühədanamə)¹

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962, s. 145.

Bundan başqa, Azərbaycan dilində *-miş* şəkilçisinin ekvivalenti olan *-ib* şəkilçisinə müxtəlif fonetik variantlarla qırğız, qazax, özbək barabın tatarları, türkmən və uyğur dillərində də rast gəlinir. Oğuz qrupu türk dillərində *-miş⁴* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi funksiyani qıpçaq, karluq, bulqar qrupu dillərində *-qan* şəkilçisi yerinə yetirir.

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, yuxarıda sadaladığımız türk dillərində *-qan* və *-ib* şəkilçilərinin hər iki-sinin işlədilməsinə baxmayaraq onlar keçmiş zamanın eyni formasını deyil, iki ayrı-ayrı formasını yaradırlar.

-ib, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçili keçmiş zaman əvvəller türkmən dilində də geniş şəkildə işlənmiş, sonralar isə dəyişərək başqa şəkil almışdır. *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi müasir türkmən dilində uzaq keçmiş zamanın(*-ipdi*) və subyektiv keçmiş zamanın(*ipdir*) morfoloji göstəricilərinin tərkib hissəsidir. Əksər türk dillərində *-ib⁴* şəkilçisi, əsasən, feli bağlama şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərir.

Müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, *-if*, *-if*, *-uf*, *-üf* formalarında rastlanır. *-ib⁴* şəkilçisinin *-if⁴* formasında təzahürü Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır¹.

Azərbaycan dilində *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb*, türkmən dilində *-ipdi*, *-ipdi*, *-updi*, *-üpdi* və *-ipdir*, *-ipdir*, *-updir*, *-üpdir*, özbək dilində *-ib*, qazax dilində *-p*, qırğız və tuva dillərində *-iptir*, *iptir*, *-uptur*, *-üptür*, qırğız dilində,

---

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, 1967, s. 114.

eyni zamanda *-ipir*, *-ipir*, *-upur*, *-üpiür*, altay dilində *-iptir*, *iptir*, *-uptir*, *-üptir*, noqay və qaraqalpaq dillərində *-ipti*, *-ipti*, sarı-uyğur dilində *-ptyr*, *-ptro*, xakas dilində *-ptir*, *-ptir*, *-tir*, *-tir* formalarında özünü göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, barabın tatarlarının dilində *-ib* şəkilçili zaman forması subyektiv keçmiş zaman adlanır. Bu dildə subyektiv keçmiş zamanın inkar formasına rast gəlinmir¹.

Azərbaycan dilində *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müs* şəkilçisi ilə əmələ gələn nəqli keçmiş zaman ikinci şəxsin tək və cəmində tam şəkildə işlənə bildiyi kimi, bəzən sonundakı *g* samiti olmadan da işlənir, yəni *g* samiti düşür. Bu, əsasən, danışiq dilində müşahidə olunur: *gəlmışsan-gəlmisən*, *almışsınız-almışınız* və s. *-Mış*, *-miş*, *-muş*, *-müs* şəkilçisinin bu formada işlənməsi ədəbi dilə də sirayət etmiş və demək olar ki, ədəbi dildə də sabitləşməyə başlamışdır: -Nə var, nə olub belə, hay küy *qaldır-mışan?* –deyə Rüstəm kişi qaşqabaqlı soruşdu; -Sən qoyun fermasını yoxlamağa *getməmisən?* (M.İbrahimov, Böyük dayaq);

Sindirmisan, əl vurma sıniq könlümə, zalim,
Viranə düzəlməz, necə abad eləsən də (Ə.Vahid).

Cəbrayıł rayonunun Sırık kəndində birinci şəxs tək və cəmdə *-mis/-mis/-mus/-müs* şəkilçisi işlənir: *satm-*

---

¹ Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар.Ч.II,.Изд.Казанского Университета, 1968, с. 60.

*sam, cəlmisəm, durmusam, cörmüsəm, satmışix, cəlmisix, durmusux, cörmüsüx*¹.

Müasir qaqauz ədəbi dilində qeyri-müəyyən keçmiş zamanın ikinci şəxs tek və cəminin ifadəsində belə bir cəhətlə qarşılaşıraq. İlk növbədə qeyd edək ki, bu zaman forması fel kökünə *-miş* və müvafiq şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq qaqauz ədəbi dilində bu zamanın təsrifini zamanı II şəxsin təkində *-sin, -sin, -sun, -sün* deyil, *-in, -in, -un, -in*, II şəxsin cəmində isə *-siniz, -siniz, -sunuz, -sünüz* deyil, *-iniz, -iniz, -unuz, -ünüz* şəxs sonluğundan istifadə olunur:

<i>tək</i>	I ş.	gelmişim	oturmuşum
	II ş.	gelmişin	oturmuşun
	III ş.	gelmiş	oturmuş
<i>cəm</i>	I ş.	gelmişik	oturmuşuk
	II ş.	gelmişiniz	oturmuşunuz
	III ş.	gelmişlər	oturmuşlar

Göründüyü kimi, fel təsrif olunarkən ikinci şəxsin tek və cəmində şəxs sonluğundakı ş düşür; məs.: Pek sevinirim, ani bulmuşun kendinə eni işçi; Ax, sän taa bışey annamamışın! –yaptı Vera kendi üzündə; Kocası biraz içər, deer, ama Qalya almış onu elä, yaşəərlar... sora andık seni, soru nəbarmışın; -Sordu, nəbarmışın sen; -İslä yapmışın. Ya bak, yoktu umudum, ani sän bölä patretlär yapasın! –yapılmaksız şaştı Vera(D.Kara Co-

---

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialektilərinin təsviri. Bakı, 1965, s. 202.

ban); –Var mı sizdä akıl, işittim kansamol girmişiniz?
(N.Baboglu).

Kaplunbua, kaplunbua
Nereyi yollanmışın?
Ne iyersin acaba?
Taş gibi kalmışın.

(G.Karanfil)

Qaqauz dilində ikinci şəxsin tək və cəmində haqqında danışdığınışız şəxs sonluqları ilə əlaqədar müşahidə olunan vəziyyət müasir türk dilində də özünü göstərir. Lakin qaqauz dilindən fərqli olaraq -in, -in, -un, -ün və -iniz, -iniz, -unuz, -ünüz şəxs sonluqları türk ədəbi dilində deyil, danışq dilində və dialektlərdə müşahidə olunur. Danışq dilində hər iki şəkilçi variantından istifadə olunur; məs.:

gitmişsin-gitmişin	gitmişsiniz-gitmişiniz
bakmışsin-bakmışin	bakmışsiniz-bakmışınız
söylemişsin-söylemişin	söylemişsiniz-söylemişiniz

Ədəbi dildə ikinci şəxsin təkində -sin,-sin,-sun, -sün, ikinci şəxsin cəmində -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz formalarının işlənməsinə baxmayaraq türk yazılıcısı Nəsim Hikmətin əsərlərində -sin, -sin, -sun, -sün deyil, -in, -in, -un, -ün variantına kifayət qədər rast gəlindiyini müşahidə edirik; məs.:Şahende –Sen de gülmemişin bu dünyada, Fatma hanımcığım...(oğluna seslenir) Hasan... Uzaklara gitme; Fatma -...Vah yavrum, vah canım za-yıflamışın; Reis –İlk defa görüp görmediğini sormuyorum (zabit katibinin uzattığı vekaletnameyi alır). Bak burda vekaletnamen. Bu da mührün. Demek beyi avukat

tutmuşun. İstediğin kadar avukat tutarsın, buna kimse karışmaz; İsmail -Vay bizimkinin kitabını almışın; Behzad-Ah oğul... Yine kan tepeme çıktı...Senin gibi nakkaş.. Hünerini bunca yıldır unutmamışın da (N.Hikmet).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *-miş⁴* şəkilçili keçmiş(nəqli keçmiş) zaman forması ikinci şəxsin təkində *-san²*, cəmində *-siniz⁴* şəxs şəkilçiləri ilə işlənsə də, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrin-də II şəxsin təkində *-an²*, cəmində *-iniz⁴* şəxs şəkilçiləri ilə də işləndiyinə rast gəlirik; məs.:*getmişən, yazmışən, bilmışınız, qalmışınız* və s.

II şəxsin təkində *-an, -ən* şəxs şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Cənubi Azərbaycan dialektlərinə aiddir¹. Cənubi Azərbaycanın Zəncan dialektində *-miş* şəkilçisi II şəxs də özünü göstərir;məs.:*almışən, gəlmışən²*.

Ş.Xəlilov XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi olan “Əsrarnamə”nin dilində keçmiş zaman formalarından bəhs edərkən abidənin dilində nəqli keçmiş zamanın morfoloji əlamətlərindən olan *-miş* şəkilçisini ikinci şəxsin cəmində rastlanmadığını və ümumiyyətlə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində az işləndiyini yazar³.

---

¹Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri.I cild,Bakı,1967,s. 114.

²Vəliyev A.H.Azərbaycan dialektologiyası(keçid şivələrin morfologiyası və sintaksisi). Bakı, 1975, s. 213.

³Халилов Ш.Х.Язык азербайджанского письменного памятника XVв. «Аспарнаме».(морфологические особенности).АКД,Баку,1974,с. 42.

Çuvaş dilində ikinci şəxsin təkini ifadə etmək üçün *-ān*, *-ēn* şəkilcisindən istifadə olunur¹.

Digər türk dillərindən *-in*, *-in* şəxs sonluğu türkmən ədəbi dilində I şəxsin təkində(*alyarın*, *bilyərin*), altay dilində ikinci şəxsin təkində istifadə edilir. Lakin haqqında danışdığımız s səsi ilə əmələ gələn *-in* şəxs şəkilcisindən fərqli olaraq burada səs düşümü baş vermir və bu şəxs sonluğu türkmən və altay dillərində sabitləşmiş şəxs şəkilçilərindən biridir.

I şəxs tək və cəmdə *p* səssizi ilə bitən fellərdə bəzən *-miş*, nəqli keçmiş zaman şəkilçisi əvəzinə *-biş*, şəkilçisi işlədir. Əlbəttə, bu, yarımcıq irəli assimiliyasiya nəticəsidir; məs.:*tapbişam*, *tapbişix*, *səpbişəm*, *səpbişik* (D.Qır.)².

Salar dilində felin keçmiş zamanının 2 forması var:

- 1) məlum keçmiş zaman
- 2) nəticəli keçmiş zaman³.

Salar dilində digər türk dillərində müşahidə olunmayan bir cəhət diqqəti cəlb edir. Danışanın bilavasitə şahidliyi olmadan, icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirən keçmiş zamanı ifadə etmək üçün oğuz qrupu türk dillərində *-miş*⁴ (Türk-mən dilində *-an*, *-en*), digər türk dillərində isə *-qan* şə-

---

¹ Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. II. Морфология, Москва, 1956, с.266.

² Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri.I cild,Bakı,1967, s. 113.

³ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 33-34.

kılçıllarından istifadə olunur. Bu şəkilçilərin hər ikisi salar dilində keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri kimi müşahidə olunur, lakin onlar eyni deyil, keçmiş zamanın iki müxtəlif formalarını əmələ gətirirlər.

Türk dillərində *-miş* və *-qan* şəkilçilərinin yerinə yetirdiyi zaman funksiyası salar dilində *-qan* şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilir. *-miş* şəkilçisi isə *-di* şəkilçisinin fonetik variantı olan *-zi*-nin ekvivalenti hesab olunaraq, biri digərini asanlıqla əvəz etməklə eynihüquqlu sinonim şəkilçi kimi çıxış edir. Beləlikdə, keçmiş zaman formasının salar dilində iki morfoloji əlaməti özünü göstərir. Halbuki müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində *-miş⁴* nəqli keçmiş, *-di⁴* şəkilçisi qəti keçmiş (şühudi keçmiş) zamanın göstəricisi kimi çıxış edir.

Salar dilində *-zi* şəkilçisi hər üç şəxsdə iştirak etdiyi halda, *-miş* şəkilçisi yalnız ikinci və üçüncü şəxslərdə özünü göstərir:

Men kelži

piser kelži

Sen kelži /kelmiş

seler kelži /kelmiş

Vu kelži /kelmiş

vuler kelži /kelmiş

Bəzi türk dillərində olduğu kimi (Türkmən dilində qəti gələcək zaman forması, tofalar və tuva dillərində *-ar* şəkilçili gələcək zaman və onun inkarı və s.) salar dilində də fel təsrif olunan zaman şəxs sonluqlarından istifadə olunmadığı üçün feldən əvvəl şəxs əvəzliklərinin işlənməsi mütləqdir.

Bəzən elə olur ki, eyni dildə eyni zaman forması müxtəlif adlarla adlandırılır. Müasir Azərbaycan dilində *-miş⁴*, *-ib⁴* şəkilçili zaman formasının nəqli keçmiş za-

man adlandırılması dilçilərimiz tərəfindən birmənalı qəbul olunur.

Müasir Azərbaycan dilində *-miş* və *-ib* şəkilçiləri bir-birinin qrammatik sinonimi hesab olunaraq eyni mənanı ifadə edirsə və birinci şəxsin tək və cəmi istisna olmaqla biri digərinin yerində asanlıqla işlənə bilirsə, digər türk dillərində bu vəziyyət bir qədər fərqlidir. Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində *-miş* şəkilçisinin felin keçmiş zaman şəkilçisi kimi yerinə yetirdiyi funksiya əksər türk dillərində *-qan* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan dilində *-miş* şəkilçisinin qrammatik sinonimi sayılan *-ib* şəkilçisi müxtəlif fonetik variantlarla qırğız, türkmən, qazax, özbək, uyğur, barabin tatarları dillərində özünü göstərir.

Lakin sadaladığımız türk dillərində *-qan* və *-ib* şəkilçilərinin hər ikisinin işlədilməsinə baxmayaraq onlar keçmiş zamanın eyni formasını deyil, iki ayrı-ayrı formasını yaratmağa xidmət edirlər. Məsələn, qırğız dilində *-qan* şəkilçisi *qeyri-müəyyən keçmiş zamanın*, *-ip* şəkilçisi isə *subyektiv keçmiş zamanın* yaradıcısı kimi çıxış edir.

“Müasir türkmən dilində *-ib* şəkilçisi keçmiş zamanın müstəqil morfoloji əlaməti, *-miş* şəkilçisi isə ümumiyyətlə müşahidə olunmadığı halda, türkmən dilinin XVIII-XIX əsr yazılı abidələrində *-miş*, *-ib* və *-an/-en* şəkilçiləri perfekt formasının 3 qrammatik sinonim şə-

kılçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir”¹. Başqa sözlə, bu şəkilçilərdən eyni fel formasını yaratmaq üçün istifadə etmişlər.

Nəticəli keçmiş zaman qumuq dilinin qaytaq dialektində ədəbi dildə və onun digər dialektlərində müşahidə olunmayan xüsusi formaya malikdir². Qumuq dilində zaman formasını ifadə etmək üçün -ip şəkilçisindən istifadə olunmur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, -ip və -qan şəkilçilərinin müşahidə olunduğu dillərdə bu şəkilçilər müxtəlif zaman formalarını əmələ gətirirlər. Lakin bütün bu deyilənlərdən fərqli olaraq nəticəli keçmiş zaman forması qumuq ədəbi dilində -qan şəkilçisi ilə ifadə olunursa, qumuq dilinin kaytaq dialektində -ip ilə formallaşır:

<i>ədəbi dildə</i>	<i>qaytaq dialektində</i>
bilipman	bilqemmen
bilipsan	bilqensen
bilipdi	bilqen
bilipbiz	bilqenmiz
bilipsiz	bilqensiz
bilip(di)	bilqen(ler)

Müasir özbək dilində -qan şəkilçisi perfektli keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi, -ib şəkilçisi isə

---

¹Каджарова Э.Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв.АКД, Ашхабад, 1964, с. 7.

² Керимов И.А.Очерки кумыкской диалектологии.АДД.Баку,1967, с. 9.

subyektiv keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi çıxış edir.

Azərbaycan, türk, qaqauz dilləri üçün *-miş*, digər qrupları təşkil edən türk dilləri üçün isə *-qan* şəkilçisi xarakterikdir.

Yalnız müasir türkmən dilində bu şəkilçiləri əvəz edə biləcək *-an*, *-en* morfoloji göstəricisindən istifadə olunur. Doğrudur, türkmən dilinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda *-miş* şəkilçisinin zaman formasının istifadəçisi kimi bu dildə vaxtilə geniş yayıldığından şahidi oluruq. Bununla belə, müasir türkmən dilində *-miş* şəkilçisinin işlənməməsindən əlavə, həm də müasir dildə bu zaman formasının məhdudluğunu özünü göstərir. Belə ki, müasir türkmən dilində nəqli keçmiş zamanı formalasdırı *-an*, *-en* şəkilçisi yalnız üçüncü şəxsin tək və cəmində istifadə olunur.

Müasir qaraqalpaq dilində ikinci şəxsin cəmində şəxs sonluğu üç cür – *-siz*, *-sizlar*, *-saýlar* şəklində ifadə olunur: *okiğansız*, *okiğansızlar*, *okiğansayılar* və s.

Bu şəkilçi ilə bağlı A.M.Şerbakin fikirləri olduqca maraqlıdır. O yazır: “Türk dillərində *-yan* şəkilçili və *-miş* şəkilçili ən qədim formalar ulu dil səviyyəsində qazandığı xarici simasını əsasən saxlayır. Güman edilir ki, çuvaş dilində *-yan* şəkilçili formaya maddi olaraq məzmun planında *-ne* şəkilçili forma uyğun gəlir: *ŋ* düşmüş və metateza hadisəsi baş vermişdir. Yakut dilindəki *-bit~pi̯it* türk dilindəki *-miş* şəkilçisinə heç də uyğun deyil:

ümumtürk ş səsi son mövqedə yakut dilində ş-e keçmiş, ümumtürk ş də -ş-y-e dəyişmişdir”¹.

§2. Türk dillərində digər keçmiş zaman formaları

Bəzi türk dillərində keçmiş zamanın digər morfoloji əlamətlərlə ifadəsinə də rast gəlinir. Türk dillərində az yayılmış keçmiş zaman formalarından biri -*çık*, -*cık* şəkilçili keçmiş zamandır. Bu forma xakas, tofalar və tuva dillərində müşahidə olunur.

	<i>tofalar</i>	<i>tuva</i>	<i>xakas</i>
<u>Tək</u>	I şəxs turcuk men kesçik men		kilçikpin
	II şəxs turcuk sen kesçik sen		kilçiksin
	III şəxs turcuk kesçik		kilçik
<u>Cəm</u>	I şəxs turcuk bis kesçik bis		kilçikpis
	II şəxs turcuk siler keçik siler		kilçikser
	III şəxs turcuk(tar) kesçik(ter)		kilçikter

-*çık*, -*cık* şəkilçili keçmiş zaman forması tofalar dilində *subyektiv keçmiş zaman*², tuva dilində *ritorik keçmiş zaman*³ adlandırılır. Müasir tofalar dilində -*çık*, -*çık*, -*çuk*, -*çük*, -*cık*, -*cik*, -*cük*, xakas dilində -*cix*, -*çik*, tuva dilində kar samitlərdən sonra -*çık*, -*çik*, -*çuk*, -*çük* formal əlamətləri, *l, m, n, y* sonor samitlərindən sonra -*cık*, -*cik*, -*cuk*, -*cük*, saitlərdən və *y,q,r* samitlərindən sonra -*jık*, -*jik*, -*juk*, -*jük* şəkilçi variantları işlənir.

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981, с. 93.

² Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 212.

³ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 375.

Bu formanın qədim uyğur dilində də işləndiyini göstərən D.M.Nasilov “ümumi zaman mənasına görə -juq şəkilçili keçmiş zaman formasının nitq anına qədər baş vermiş hərəkəti”¹ ifadə etdiyini bildirmiştir.

“Genel Türkçe y-’nin Tuva ve Hakas lehçelerinde ç-’ye döndüğü göz önünde bulundurulunca bu ekin Eski Uygurcada işlek olarak kullanılan -yUK²tan geldiği kabul edilebilir. Gerek Eski Uygurcadaki -yUK eki gerek Tuva ve Hakasçadaki -CIK eki, Türkiye Türkçesindeki -mIş işlevinde kullanılmaktadır”². Bu forma nisbi fəallığını yalnız xakas dilinin kaçın dialektində saxlayır³. Müasir xakas dilində -çix forması keçmiş zaman mənasında qətilik və nəticəlik çalarları ifadə edir. -çix forması bəzi məqamlarda -ğan formasına, bəzi məqamlarda isə -di formasına yaxın məna ifadə etdiyindən onun -di və -ğan şəkilçili keçmiş zaman formalarından fərqini göstərmək çətindir⁴.

Türk dillərində nadir sayılan və zaman formasını əmələ gətirən şəkilçilərdən biri də -çan/-çey, -can/-cey şəkilçisidir. Bu şəkilçi müasir türk dillərindən xakas və şor dilləri üçün xarakterikdir.

---

¹ Насилов Д.М.Прошедшее время на -jük/juk в древнеуйгурском языке и его рефлексы в современных языках.//Тюркологический сборник. М., «Наука». Главная редакция восточной литературы, К шестидесятилетию А.Н.Кононова. АН СССР Институт народов Азии, 1966, с. 93.

² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 116.

³ Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, с. 222.

⁴ Yenə orada. s. 221

Xakas dilində *-çay/-çey*, *-cay/-cey*, şor dilində *-çay/-çey* formalarında təzahür edir. *-çay/-çey* şəkilçisi xakas dilində “adi keçmiş zaman” formasını əmələ gətirməyə xidmət edir.

Şor dilində isə bu zaman forması “keçmiş-indiki zaman” adlandırılır. Bu forma adətən keçmişdə baş vermiş, dəfələrlə təkrarlanan hərəkəti ifadə etmək üçün işlədirilir:

		<i>xakas</i>	<i>şor</i>
<i>tək</i>	I şəxs	itçejmin	alçañmin
	II şəxs	itçejzin	alçañzıñ
	III şəxs	itçej	alçañ
<i>cəm</i>	I şəxs	itçejmis	alçañmis
	II şəxs	itçenzer	alçañzar
	III şəxs	itçejner	alçañnar

Türk dillərində nadir təsadüf olunan və keçmiş zamanı ifadə edən şəkilçilərdən biri *-atin*, *-etin* şəkilçisidir. Araşdırduğumuz müasir türk dillərindən yalnız qazax dilində müşahidə olunur. Məsələn:

	<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs	men jaz- <i>atin</i> -min	biz jaz- <i>atin</i> -bız
II şəxs	sen jaz- <i>atin</i> -sıñ	sender jaz- <i>atin</i> -sıñdar
III şəxs	siz jaz- <i>atin</i> -sız	sizder jaz- <i>atin</i> -sızdar
	ol jaz- <i>atin</i>	olar jaz- <i>atin</i> ¹

Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları üzrə fəlin keçmiş zamanlar sistemini aşağıda təqdim etdiyimiz cədvəllər aydın nümayiş etdirir.

¹ Основа глагола. Глагол изъявительного наклонения.

<http://www.balkaria.info/dictionaries/tatar/stya/6.html>

§3. İndiki zamanın morfoloji əlamətləri

Araşdırduğumuz müasir Azərbaycan, türk, qaqauz, başqırd, qumuq, karaim, kazan-tatar dillərində indiki zamanın yalnız bir formasına təsadüf olunur və təbii olaraq yalnız bir morfoloji əlamətlə formalasdığına görə bu dillərin əksəriyyətində indiki zaman forması *indiki zaman* termini ilə verilir.

Eyni dil qrupuna daxil olmasına baxmayaraq oğuz qrupu türk dillərində indiki zamanı əmələ gətirməyə xidmət edən şəkilçilər bir-birindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçisi, türk dilində -yor şəkilçisi, turkmən dilində -yar, -yer şəkilçisi, qaqauz dilində -er, -yer şəkilçisi fəlin indiki zamanını əmələ gətirir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də aydın görmək olar:

	<i>Azərbaycan</i>	<i>türk</i>	<i>türkmən</i>	<i>qaqauz</i>
<u>Tək</u>	I ş. yazırıam	okuyorum	bilyərin	gezerim
	II ş. yazırısan	okuyorsun	bilyərsin	gezersin
	III ş. yazırıq	okuyor	bilyər	gezer
<u>Cəm</u>	I ş. yazırıq	okuyoruz	bilyəris	gezeriz
	II ş.yazırıınız	okuyorsunuz	bilyərsiniz	gezersiniz
	III ş.yazırılar	okuyorlar	bilyərlər	gezerlər

Azərb.- Bircə dəqiqliyə dəhlizə çıxmığınızı *xahış edirlər* (H.Abbaszadə, Hündür hasar arxasında); - Əməliyyat tapşırığında göstərilənlərin hamısına son dərəcə dəqiqliklə *əməl edirik*. Bütün fərziyyələr boşça çıxır(M.Qacar, Metroda terror); türk:Enver –Kocanızla konuşuklarımı sizin de duymanızı istedim...Kocanızın

tiyatromda bir karışıklık ünsürü olduğunu *biliyorsunuz* (N.Hikmet,Her şeye rağmen);-Darılma ama, sen ihtiyarladıkça tuhaflaşıyorsun; Evde oturmaktan sıkıldığı vakit onu tertemiz *giydiriyorlar*, açık bir arabaya bindirerek hava almağa gönderiyorlar(R.N.Güntekin, Yaprak dökümü); türkmən: -Ay, Annaqulu xan *gelyär*, gelinler, qızlar, serediñ, görünj(A.Durdiev, Saylanan eserler); - Ata, yankı dor atam galdy gelin, indi başga bir ýyldam atly yzymyzdan *koşyar*(Göroglunuň döreýşi); qaqauz:-Neçin *aaləərsin,küsersin* bana mı?– sordu Varaklı(D.Kara Çoban, Unudulmaz yortu); -*Giderim*,- dedim xızlı işlerimi toplayarak.–Yırakta mı yaşıoqlar?; Büyük umutlan bekleerim, kalın saalicaklan!(N.Babaoqlu, Legedianın izi).

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində səsli ilə bitən fellərdə *-yor/-yör* şəkilçisi də işlədir. Bu şəkilçilər onuncu hecasında dodaqlanan qapalı *u*, *ü* səsliləri olan fellərdədə işlədir. Məs.:*oxuyorsanj*, *oxuyorsuñuz*, *üşüyör*, *üşüyörsüñüz* və s.

Həmin şəkliçilərə qərb qrupu dialekt və şivələrində nisbətən az təsadüf edilir¹.

Türk dilinin Eskişehir, Trabzon, Trakya ağızlarında ədəbi dil üçün xarakterik olan *-yor* şəkilçisinin ixtisas olunmuş *-yo* variantından istifadə olunur. Məs.:Garısı da, benim evlenmem yakışmaz, amma senin evlenmen yakışır.Ve herif gediyo birine dünür. Allahın emriyeni gizini isdiyo.O da veriyo(A.Caferoğlu).

---

¹Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri.I c.,Bakı,Azərb.SSR.EA nəşri,1967, s.118.

Türkmən dilinin Qaradaşlı dialektində felin indiki zamanı -ya/-ye, -ya:/-ye:, -yar/-yer, -ya:r/-ye:r, -yor/-yör formalarına malikdir. Bunlardan -ya/-ye, -yo/-yö aktiv işlənir, digərlərinə isə fakultativ rastlanır¹.

Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində indiki zamanın bir forması olduğu üçün *indiki zaman*, türkmən dilində isə indiki zamanın daha çox forması olduğundan -yar, -yər şəkilçili əsas indiki zaman formasını *ümumi indiki zaman* adlandırırlar.

“-yar/-yer ekinin sonundaki *r* sesinin düşürülerek ekin -ya/-ye şeklinde kullanıldığı örnekler de oldukça yaygın kullanılmaktadır: Ayperi men saña *diyyen*; Ağşam giç yatananıñ üçin kelleñ dağı *agırya mi?*; Biz şeherde *yaşayas*”².

-Yar, -yər şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman türkmən dilində əsas zaman forması hesab olunur. F.Zeynalov bu haqda yazır: “Türkmən dilində işlənən indiki zaman forması ancaq bu dilə xasdır. Digər türk dillərinin heç birində bu şəkilçilərə rast gəlinmir”³.

Türkmən dilində indiki zaman formalarının sayının müəyyənləşməsi məsələsində qrammatika kitablarında fikir ayrılığına rast gəlirik. A.V.Starçevski indiki zaman feli kimi *barayormen*, *barayorsin*, *barayor* paradiqma-

---

¹ Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1975, с. 25

² Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, Ankara, 1999, s. 315.

³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, s. 147.

sını misal getirir və onu qeyri-müəyyən indiki zaman adlandırır¹.

Müasir Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ getirən *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi və qeyri-qəti gələcək zamanı əmələ getirən *-ar*, *-ər* şəkilçisi müasir türk dilində geniş zaman formasını yaratmağa ximət edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ getirən *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi Azərbaycan dilindən başqa bizə məlum olan bütün türk dillərində *qeyri-qəti gələcək zaman* formasının morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Əlbəttə, burada *qeyri-qəti gələcək zaman* termini şərti xarakter daşıyır. Çünkü hər bir türk dilində bu forma müxtəlif terminlərlə adlandırılır.

Türk dilinin dialektlərinə nəzər salsaq, *-yor* şəkilçi-sindən başqa indiki zaman formasının digər rəngarəng variantlarına rast gəlmış olarıq. Azərbaycan ədəbi dilindəki *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* indiki zaman şəkilçisi türk dilinin dialektlərində indiki zaman şəkilçisi kimi geniş yayılmışdır.

Van eli ve yörəsində *-i,-ir,-iri*, Qaziantep, Malatya, Elazığ vilayeti şivələrində *-iy* zaman şəkilçilərindən istifadə olunur. Məsələn:

Mekdübün alam da sürem üzüme
Dünya malı görünmiy gözüme.

Gızım, her hal sana içgi içriyiler, seni serhoş ediyiler; -Nere gidiysin? Oğlan da: -Gidem babamıñ elini öpem, soyına gelem,dedi; Anası hemen goşı siyah atın

---

¹ Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1975, с.31

guyruğunnan bi gel alıp getiri; Bi gün patşah hanım sultana diyir (A.Caferoğlu).

İndiki zaman Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ən azı altı qrammatik formal əlamətə malikdir. İndiki zaman şəkilçilərinin və əmələgəlmə vasitələrinin bu cür müxtəlifliyi Azərbaycan xalqının formalaşmasının tarixi qanunauyğunluqlarından, onun etnik tərkibindən, Azərbaycan dilinin tarixindən irəli gəlir¹.

Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində indiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün -*ır*⁴/-*yır*⁴ şəkilçilərindən istifadə olunsa da, Qarabağlar kəndində birinci şəxsin tək və cəmində -*iy*, -*iy*, -*y*, ikinci şəxsin tək və cəmində -*i*, -*i* şəkilçilərinin istifadəsi müşahidə olunur: *qaviyam*, *gəyəm*, *baxiyux*, *qaçisan*, *dəsiz*, *tapisiz* və s². Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrində indiki zaman I şəxsin tək və cəmində -*iy*//-*ay*, II və III şəxslərdə -*ey* zaman şəkilçilərindən istifadə olunur; məs.:*gəliyəm*//*gəlayəm*, *gəliyog*, *bileysən*, *bileysuz*, *biley*, *bileylər* və s³

-*I* şəkilçisinin indiki zaman yerində işlənməsinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də rast gəlinir. -*I*, -*i*, -*u*, -*ü* şəkilçisi şivələrimizdə indiki zamanı ifadə etməklə bərabər, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman yerində də işlənir. T.Hacıyev -*ır*/-*ar*, -*iy*/-*ay*, -*id*/-*ad* şəkilçilə-

---

¹Рустамов Р.А.Формы настоящего времени в диалектах и говорах азербайджанского языка.//Вопросы диалектологии тюркских языков.Т.IV.Баку,1966, с.35.

²Имамкулиева К.Г.Шарурские говоры азербайджанского языка. АКД. Баку, 1991, с. 19

³Binnətova G.Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, 2007,s.77

rinin eyni şəkilçinin sonrakı inkişaf təzahürləri olduğunu hesab edir¹.

Türk ağızlarında müşahidə olunan -iy və -iri şəkilçiləri Cənubi Azərbaycan dialektlərində də istifadə olunur.

Axısqə turklərinin dilində indiki zamanın, eyni zamanda -iyer şəkilçisi ilə düzəldiyi müşahidə olunur: Pəncərədən *baxiyer*, Almış məndil *toxiyer*². İndiki zamanın bu morfoloji göstərici ilə ifadə olunmasına qazauz dilinin dialektlərində də rast gəlirik.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində indiki zaman -er, -or, -ör şəklində özünü göstərir. Bu forma Kars tərəkəmələrinin dilində də işlənir. Bundan başqa, M.Ergin tərəkəmə və qarapapaq ağızlarında da indiki zaman -er,-or,-ör şəklində müşahidə olundığını vurgulayır³.

Maraqlıdır ki, bu şəkilçi bulqar qrupu türk dillərindən olan başqırd ədəbi dilində də müşahidə olunur. Lakin o bu dildə indiki zamanı deyil, gələcək zaman formasını əmələ gətirməyə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin Quba dialektində indiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün -adu, -ədü şəkilçisindən istifadə edilir.Məs.:*aladu*, *gələdi* və s⁴.

Görkəmli dialektoloq akademik M.Şirəliyev -adu,-ədü indiki zaman şəkilçisinin bütünlüklə Quba dialek-

¹Hacıyev T.İ.-dürür/-türür şəkilçisinin mənşeyinə dair.Türk dillərinin tarixi morfoligiyasına dair araşdırımlar.Bakı, Universiteti 1990, s. 64.

²Kazımov İ. Axısqə turklərinin dili. Bakı, 1999, s. 217.

³Ergin M.Azeri Türkçesi. İstanbul,Edebiyat Fakültesi Basımevi,II baskı, 1981,s. 144

⁴Rüstəmov R.Ə.Quba dialekti.Bakı,Azərb.SSR EA nəşriyyatı,1961,s.148

tində müşahidə olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, həmin şəkilçiye eyni zamanda, səpələnmiş halda Bakı, Mərəzə, Əli Bayramlı^{*} rayonlarının bəzi kənd şivələrində rast gəlindiyini də yazır¹.

Bildiyimiz kimi, indiki zamanın bu forması qıpçıq, bulqar, uyğur-oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterikdir.

Naxçıvan dialektinin Nehrəm kənd şivəsində indiki zamanın II şəxs tək və cəmində bəzən *l* səsinin düşdürü, inkarda I şəxs tək və cəmində isə *l* səsinin assimiliyasiya nəticəsində *n* səsinə keçdiyi müşahidə olunmuşdur. Bu xüsusiyəti($r>n$) Nuxa dialektinin Baş Göynük, Baş Layısqı, Aşağı Göynük kənd şivələrində də görə bilirik: *deyisən*, *deyisiz*, *gəlisən*, *gəlisiz*, *yeminəm*, *yeminix*, *yazminam*, *yazminix*².

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində indiki zamanın inkarının ifadəsi ilə bağlı bir cəhəti də nəzərə çatdırmaq istərdik.

Belə ki, felə inkar şəkilcisiindən sonra zaman şəkilçisi artırıldıqda iki saitin yanaşı işlənməməsi üçün *-ma*, *-mə* şəkilcisinin saiti düşür. Məsələn: *getmirəm*, *getmir-sən*, *getmir*, *getmirik*, *getmirsiniz*, *getmirlər* və s.

- Bu sizin öz işinizdir. Lakin bunun bir fayda verə biləcəyinə *inanmiram*(M.Qacar, Metroda terror); -Ay dədə, neçə dəfə sənə demişəm, yenə yadında *qalmır*

* Əli Bayramlı şəhərinə 2008-ci ildən Milli Məclisin qərarı ilə "Şirvan" adı verilmişdir.

¹ Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962,s.220.

² Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962, s.228.

(M.İbrahimov, Böyük dayaq); -Sən niyə *evlənmirsən*?; - Vaqif Vəkilovun, -dedim, -cavan şairdir, yəqin, sən *tanimursan* (Anar, Gürcü familiyası);

Saxta insanlara tez uyub bəzən,
Yaxşını yamandan seçə *bilmirik*.
Yolumuz üstündə qanqal tək bitən
Bədxahı, nadanı biçə *bilmirik*

(M.Mirzəliyeva)

M.Hüseynzadə bu haqda yazır: "... bu yeni şəklin canlı danışiq dilimizdə əsasən qəbul edilib, tələffüzdə asanlıq törətdiyi müsbət hadisə hesab olunsa da, sözlərin şəkli təhlilində bəzən müəyyən çətinlik əmələ gətirir. Belə ki, fel kökünü şəkilçilərdən ayırdıqda köklə zaman şəkilçisi arasında qalan *m* samitinin inkarlıq kateqoriyası şəkilçisi olması üçün xüsusi izahatla bərabər, yenə də *a*, *ə* saitlərindən birini əlavə etmək lazım gəlir"¹.

-ma, -mə və -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçilərinin səs düşümü olmadan, yəni *getməyirəm*, *getməyirsən*, *getməyir* və s. şəkildə ifadəsi formal olaraq yalnız təsriflənmə zamanı müşahidə olunan bir haldır.

Qeyd etməliyik ki, indiki zamanın inkar formasının bu cür ifadə olunması dilimizdən demək olar ki, çıxmaq üzrədir. Apardığımız müşahidələrə görə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində, az da olsa yalnız şeir dilində -*mayır*, -*məyir* formasına rast gəlinir. Bu da çox güman ki,

---

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, s. 175.

misradakı hecaların sayının uyğun gəlməsi məqsədinə xidmət edir:

Pozulmaz qanundur – olum və ölüm,

Bu gündən sabaha çatmayır qolum.

Yoxluqdan varlığa uzanır yolum

Dünyada ötəri bir yolçuyam mən (N.Adışırın)

Türk dillərində digər bir zamanı formalaşdırıran *-ar*, *-ər* şəkilçili zaman formasının inkarına nəzər salsaq, onda onun *-ma+-ar*, *-mə+-ər* şəkilçilərinin birləşərək *-mar*, *-mər* şəklində təzahür etdiyinin necə şahidi oluruqsa, eyni ilə də müasir Azərbaycan dilində *-ma+-ir*, *-ma+-ir* şəkilçilərinin birləşməsi ilə əmələ gələn indiki zamanın inkarı olan *-mayır*, *-məyir* formasının tədricən öz yerini *-mir*, *-mir*, *-mur*, *-mür* formasına verdiyinin şahidi oluruq. Bundan başqa, *-ma*, *-mə* iki cür yazılan şəkilçi olduğu üçün *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisinin də inkar zamanı yalnız iki variantından (*-ir*, *-ir*) istifadə olunduğu halda, *-mir*, *-mir*, *-mur*, *-mür* forması dörd variantda təzahür olunur: *danişmayıram*-*danişmiram*, *dinməyirəm*-*dinmirəm*, *oxumayıram*-*oxumuram*, *görməyirəm*-*görmürəm* və s.

Zənnimizcə, bu forma Azərbaycan ədəbi dilində artıq sabitləşmiş bir formadır. Çünkü istər danışq dilində, istər elmi-nəzəri, istərsə də bədii əsərlərin dilində kifayət qədər geniş işlədirilir və bu norma pozuntusu hesab olunmurm. Çünkü bu faktlar dildə mövcud olan qənaət prinsipinin qanuna uyğun nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dildə belə faktlara tez-tez rast gəlinir.

-a, *-e(-ə)*, *-y* şəkilçili indiki zaman. Türk dillərində fəlin zamanlarını əmələ getirən şəkilçilər ümumi cəhət-

lərə malik olmaqla yanaşı, bəzən fərqli xüsusiyyətlər də kəsb edir. Bu baxımdan -a,-e(-ə),-y şəkilçisi maraq doğurur. -a,-e(-ə),-y şəkilçisi qıpçaq, bulqar və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində indiki zamanın əsas morfoloji əlaməti kimi istifadə olunur. Konkret olaraq, qazax, qırğız, altay, noqay, başqırd, qumuq, özbək, sarı-uyğur, qaraçay-balkar, kazan-tatar, tofalar, xakas, tuva, barabin-tatar, çuvaş, yakut dillərində bu və ya digər fonetik variantlarla müşahidə olunur.

Araşdırduğumız müasir qazax, qırğız, noqay, altay, qaraqalpaq, krım-tatar, qaraçay-balkar, qumuq və tuva dillərində indiki-gələcək zaman forması üçvariantlı -a, -e,-y şəkilçisi vasitəsilə əmələ gətirilir. Tuva dilində bütün şəxslər üzrə -a-dir, -e-dir, -y-dir şəklində, xakas dilində -a-dir,-e-dir,-dir, -dir şəklində formalaşır. Professor Mustafa Öner bu münasibətlə yazır: *-a tur-gan// -a dur-gan// -a tu(r)-gan>a-tu-gin> atın* şəkilnde gelişen ek, işte hem bu devam eden hareketten (-a tur-) ötürü geniş zaman ifadesi, hem de -gan eki dolayısıyla tamamlanmış bir hareket, yani geçmiş zaman yükü taşıdığı için, bizim “geniş zamanın hikayesi” olarak anlayıp tercüme edebileceğimiz bir fil çekimini teşkil etmekdedir¹.

Müasir başqırd və kazan tatarlarının dillərində -a,-ə, -y şəkilçi variantları özünü göstərir. Müasir özbək dilində isə -a, -y şəkilçi variantlarından istifadə olunur.

---

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1998, s.152.

Müasir qırğız və altay dillərində şəkilçinin *-at*, *-et*, *-ot*, *-öt*, *-yt*, çuvaş dilində *-at*, *-et* variantlarına rastlanır.

-A, *-e(-ə)*, *-y* şəkilçisi türk dillərində *indiki zamanı* ifadə edən ən geniş yayılmış morfoloji əlamətdir. Oğuz qrupu türk dillərindən başqa digər türk dillərində məhsuldar *indiki zaman* forması kimi istifadə olunur. Müasir qazax dilində *indiki keçici zaman*, noqay, özbək dillərində *indiki-gələcək zaman*, başqırd, qumuq, karaim, kazan-tatar dillərində *indiki zaman*, qaraçay-balkar dilində *ümumi* və konkret *indiki zaman* terminləri ilə adlandırılır. Nümunələrə diqqət yetirək:

		<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs	qazax:	sanaymin	sanaymız
	karaim:	kolamın	kolabız
	altay:	baradırım	baradırıbız
	noqay:	alaman	alamız
	özbək:	boşlayman	boşlaymımız
	qumuq:	alamän	aläbüz
	başqırd:	kalamin	kalabıž
	tuva:	aladır men	aladır bis
II şəxs	qazax:	sanaysıŋ	sanaysıňdar
	karaim:	kolasın	kolasız
	altay:	baradırın	baradırıgır
	noqay:	alasıŋ	alasız
	özbək:	boşlaysan	boşlaysız(lar)
	qumuq:	alasän	aläsiz
	başqırd:	kalahıŋ	kalahğıž
	tuva:	aladır sen	aladır siler
III şəxs	qazax:	sanaydi	sanaydilar

karaim:	koladı	koladırlar
altay:	baradırı	baradırı
noqay:	aladı	aladılar
özbək:	boşlaydı	boşlaydilar
qumuq:	alä	alałär
başqırd:	kala	kalalar
tuva:	aladır	aladırlar

qırğız: Özün körsötküsü kelqen jıqılıusuna şaşıp, akırı bir günü oğkosunan *sayılat*(Suleyman padişanın nuskaları); **qaraqlapqı:** Tülkiniç қattı uzası kelip duzakşı qarrınıç üine *keledi* (H.A.Баскаков, Каракалпакский язык); **kazan-tatar:** Jirdə Əxmət *jırlyı*, küktə böterelə-böterelə turqaylar *sayrıy* (Q.Bəşirov) və s.

Qeyd etməliyik ki, tuva dilində *-a-dir*, *-e-dir*, *-y-dir* formasından başqa geniş yayılmış digər indiki zaman formasından da istifadə olunur¹.

Oğuz qrupu türk dillərində isə *-a*, *-e(-ə)*, *-y* şəkilçisi felin arzu şəklinin ifadə vasitəsidir. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində də *-a*, *-ə* şəkilçisi arzu şəklini ifadə edir. M.Rəhimov bu şəkilçiyə, əsasən XIV-XVI əsr abidələrində, həm də gələcək zaman şəkilçisi kimi rast gəlindiyini qeyd edir².

¹ Вах: Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1961

² Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XVIII веков. АКД. Москва, 1957, с.10.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də -a, -e şəkilçi-sinin türkmən dilinin bəzi dialektlərində (Esqi, Çovdur, Nerezim və s.) indiki zaman yerində işlənə bilməsidir¹.

E.A.Qrunina yazır: “Türk dilinin ilk yazılı abidələrində qeyd olunan -a şəkilçili təsriflənən forma təxminən XVII əsrə qədər əsas elementlərdən biri olmuş, lakin zaman formaları sistemində indiki və gələcək zaman formaları dairəsində xeyli dəyişikliklərə uğrayaraq tədricən bu rolu itirmişdir”².

Bu münasibətlə Ə.Rəcəbli yazır: “Qədim türk yazılı abidələrinin dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsas-larına samitlə bitən fellərdə -a, -ə, saitlə bitən fellərdə -y şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Indiki-gələcək zamanda zaman şəkilçisindən sonra şəxs əvəzlikləri ilə eyni fonetik tərkibə malik şəxs şəkilçiləri artırılır; məs.: ..ilinjiz üçün kazğanu öz kuy yıta siz(Y28) “eliniz üçün qazanaraq öz eviniz üçün ağlayırsınız”. İniliq böri uça (Y28). “Kiçik qardaşım qurd uçar”. Bars alındırmay(Y28) “Bars ayrılmaz”. Felin bu zamanı təkcə Yenisey abidələrində, həm də çox az işlənir”³.

Müasir özbək dilində haqqında danışdığınız zaman formasını əmələ gətirmək üçün yalnız -a və -y (söz samitlə bitdikdə -a, saitlə bitdikdə isə -y) şəkilçisindən is-

---

¹ Пощелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, Туркменгосиздат, 1936, с. 50.

² Грунина Э.А.Форма времени на -a/-e по памятникам турецкого языка.с.28-36: Тюркологический сборник.Москва,«Наука»,Главная редакция восточной литературы, 1966, с. 28.

³Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I h.Bakı, 2006, s.562-563.

---

tifadə olunur. Məs.: *bolamın, beredi, salınadı*(qazax); *ketaman, baradı, karayman, beresiz*(noqay); *bilaman, işlayman* (özbək).

Müasir türk dillərindən tatar dilində, bəzən də özbək folklorunda indiki-gələcək zamanın I şəxsin təkinin inkarı *-mam* formasında işlədirilir. Bunu aşağıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir: *islamam, ketmam, bilmam* və s.

Bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, indiki-gələcək zamanın I şəxsin təkinin inkarının bu cür ifadəsi müasir türk dilində *-ar, -ər, -ir, -ir, -ur, -ür, -r* şəkilçiləri ilə formalanış geniş zamanın inkarının təsrifini ilə eynilik təşkil edir.

Məlum olduğu üzrə, karaim dilində də indiki zaman forması *-a, -e, -y* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: *alamin, alasın* və s. Bəzən karaimlərin canlı danışq dilində birinci və ikinci şəxslərdə şəxs sonluğu ixtisar olunur; məs.: *alam, alas, alat* və s.

Türk dillərində elə indiki zaman formaları mövcudur ki, onların yayılma areali məhduddur, məs.: özbək dilinin Daşkənd dialektində *-vot* forması ilə formalanış xüsusi indiki zaman forması vardır. A.Q.Qulamov bu formanı konkret indiki zaman forması adlandırır¹. Məs.:

---

¹ Гулямов Я.Г.Грамматика ташкентского говора.Ташкент,1968,Ч.I,
Морфология, Изд. «ФАН» Узбекской ССР, с. 116.

*kūrvotmən, kūrvotsen, kūrvott, kūrvotmız, kūrvotsız, kūrvott*¹.

§4. Türk dillərində digər indiki zaman formaları

Türk dillərində indiki zaman formaları yalnız haqqında danışduğumuz morfoloji vasitələrlə məhdudlaşdırır. Əksər türk dillərində -ib feli bağlama şəkilçili indiki zaman forması da mövcuddur². Bu zaman forması əsas felə -ib feli bağlama şəkilçisi və *otur, tur, yatr, çör* köməkçi fellərinin artırılması ilə əmələ gəlir. Həmin zaman forması hal-hazırda baş verən hərəkəti ifadə edir. Köməkçi fellər öz leksik mənalarını itirir və qrammatik vasitə kimi çıxış edir. Bu zaman forması türkmən, qazax, tofalar, tuva dillərində konkret indiki zaman³, noqay dilində hal-hazırkı indiki zaman⁴, xakas dilində isə

---

¹ Насыров Ш.Формы настоящего времени в узбекских говорах карлуко-чигиле-уйгурского наречия.//Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.76-79.

² Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. //Türk Dili Araştırmaları Yılılığı Belleten 1996, Ankara, 1999, 291-340 s.; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, 802 s.; Volkan Coşkun. Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -o p Zarf-Fiil Eki. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar-1999, S: 7, s. 173-192.

³ Грамматика туркменского языка.Ашхабад,1970,с.275;Современный казахский язык.Фонетика и морфология.Алма-ата,Изд.АН Казахской ССР, 1962, с.337; Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., «Наука»,1978,с.204; Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.Грамматика түвинского языка.Фонетика и морфология.М.,ИВЛ, 1961, с. 381.

⁴Грамматика ногайского языка.Фонетика и морфология.Ч.И.Черкесск.1973, с.225

---

odır, tur, çör köməkçi felleri ilə düzələn indiki zaman¹ forması adlandırılır.

Konkret indiki zamanın ifadəsində istifadə olunan köməkçi fellər müxtəlif dillərdə müxtəlif fonetik variantlarla təzahür edir. Türkmen dilində *du:r*, *otu:r*, *yati:r*, *yö:r*; qazax dilində *otır*, *tür*, *jatır*, *jür*; tuva dilində *tur*, *çor*, *olur*, *çit*; xakas dilində *odır*, *tur*, *çör*; tofalar dilində *tur*, *çoru*, *olur*, *çit*; barabın tatarlarının dilində isə yalnız iki – *yati*, *oti/ ultır* köməkçi fellərindən istifadə olunur.

	<u>noqay</u>	<u>qazax</u>
<i>tək:</i>	I şəxs kele yatırman II şəxs kele yatırsıŋ III şəxs kele yatır	jazıp jatırmın jazıp jatırsıŋ/ jazıp jatırsız jazıp jatır
<i>cəm:</i>	I şəxs kele yatırmız II şəxs kele yatırsız III şəxs kele yatırlar	jazıp jatırmız jazıp jatırsıŋdar/jazıp tırsızdar jazıp jatır
	<u>tofalar</u>	<u>tuva</u>
<i>tək:</i>	I şəxs çerlep çitir men II şəxs çerlep çitir sen III şəxs çerlep çitırı	barıp tur men barıp tur sen barıp tur
<i>cəm:</i>	I şəxs çerlep çitir bis II şəxs çerlep çitir siler III şəxs çerlep çitırı (lar)	barıp tur bis barıp tur siler barıp tur
	<u>türkmen</u>	<u>xakas</u>
<i>tək:</i>	I şəxs geçip durun II şəxs geçip dursuŋ III şəxs geçip dur	kilip odırbin kilip odırzıŋ kilip odır

¹ Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, с. 207.

<i>cəm:</i>	I şəxs	geçip durus	kilip odır비스
	II şəxs	geçip dursuñız	kilip odırzar
	III şəxs	geçip durlar	kilip odırlar
		<u>barabin tatar</u>	<u>qaracay-balkar</u>
<i>tək:</i>	I şəxs	işləp yatım	kelip turama
	II şəxs	işləp yatıñ	kelip turasa
	III şəxs	işləp yati	kelip turadı
<i>cəm:</i>	I şəxs	işləp yatık	kelip turabız
	II şəxs	işləp yatıñış	kelip turasız
	III şəxs	işləp yatılar	kelip turadılar

“Türkmən dilində digər zaman formalarından fərqli olaraq, konkret indiki zamanın inkar forması yoxdur. Halbuki, konkret indiki zamanın müşahidə olunduğu digər türk dillərində bu zaman formasının inkarı mövcudur. Bu onunla izah olunur ki, *-ma*, *-me* inkar şəkilçisi fellərə zaman formalarından əvvəl əlavə olunmalıdır: *al-ma-di*, *al-ma-yar* və s. Uzun saitli *du:r*, *otu:r*, *yatu:r*, *yö:r* fellərinin kökündə zaman göstəricisi vardır. Buna görə də müasir vəziyyətdə felin əsasını zaman göstəricisi-sindən ayırmak mümkün olmadığı üçün inkar şəkilçisinin işlənməsi qeyri-mümkündür”¹.

Tofalar dilində yalnız iki hərəkət feli - *bar-*(varmaq), *kel-*(gəlmək) felləri yalnız *-a* feli bağlama şəkilçisi ilə və həmişə *çitir* köməkçi feli ilə(*barı çitiri*, *keli çitiri*) işlənir².

¹ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, “Ылым”, 1970, с. 276.

² Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 205.

Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları üzrə fəlin indiki zamanlar sistemini təqdim etdiyimiz cədvəllər aydın nümayiş etdirir.

§5. Gələcək zamanın morfoloji əlamətləri

Qəti-gələcək zaman. -acaq, -əcək şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən formal əlamətdir və müxtəlif fonetik dəyişmələrlə müəyyən türk dillərində mövcuddur. Konkret olaraq, araşdırduğumuz Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, noqay, qumuq, özbək, başqırd, krımtatar, qaraqalpaq, kazan-tatar, yakut dillərində -acaq, -əcək şəkilçili gələcək zaman forması özünü göstərir.

	<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I şəxs		
Azərb.: türk:	alacağam	alacağıq
türkmən:	geleceğim	geleceğiz
qaqauz:	men bilcek	biz bilcek
noqay:	bulacam	bulacez
qumuq:	alayakpan	alayakpız
özbək:	atažäqman	atažäqbız
başqırd:	uracakman	uracakmız
krımtatar:	ukiyacakmın	ukiyacakbız
kazan-tatar:	alacaqyılm	alacakyılmız
yakut:	oçaçakmın	oçaçakbız
	bastıağım	bastıaxpit
II şəxs: Azərb.:	alacaqsan	alacaqsınız
türk:	geleceksin	geleceksiniz
türkmən:	sen bilcek	siz bilcek
qaqauz:	bulacan	bulacınız
noqay:	alayaksıñ	alayaksız
qumuq:	atažäqsan	atažäqsız

özbək:	uracaksan	uracaksız
başqırd:	ukiyacakħiż	ukiyacakħiġiz
krim-tatar:	alacakħsin	alacakħsi(n)z
kazan-tatar:	oçaçaksıñ	oçaçaksız
yakut:	bastiägiñ	bastiaxxit
<u>III şəxs</u> :Azərb.:	alacaqdır	alacaqlar
türk:	gelecek	gelecekler
türkmən:	ol bilcek	olar bilcek
qaqauz:	bulacek	bulaceklar
noqay:	alayak	alayaklar
qumuq:	atažäq	atažäqlar
özbək:	uracak	uracaklar
başqırd:	ukiyacak	ukiyacaktar
krim-tatar:	alacakъ	alacakъ(lar)
kazan-tatar:	oçaçak	oçaçaklar
yakut:	bastiäga	bastiaxtara

Azərb.:-Bəli,elədir. Birinci dərs ana dilidir, arada nəğmə ilə *qovuşacaqdır*. Nəğməmiz böyük şair Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” poemasından bir parçanın avazla, mahni təki oxunub öyrədilməsi *olacaqdır*(S.Əhmədov, Yasaq edilmiş oyun); türk: Orhan – Sağ olun... Elimden geldiği kadar faydalı olma ga *çalışacağım* (N.Hikmet,Her şeye rağmen); qaqauz:Gezdim sürüleri, sürekleri xem xergeleri, özür günə xepsi yola deyni *xazır olaceklar* (N. Baboqlu, Legandanın izi); kazan-tatar: El axırına bik küp torak yortlar faydalanaqa *tapşırılaçak*. Kultura saraen kıləse elqa salıp *beterəçəkbez* (Татарско русский словарь) və s.

Göründüyü kimi, bu morfoloji əlamət müasir Azərbaycan dilində *-acaq*, *-əcək*, türk dilində *-acak*, *-ecek*,

türkmən dilində *-cak*, *-cek*, qaqauz dilində *-acek*, *-ecek*, noqay dilində *-ayak*, *-eyek*, qumuq dilində *-ažaq*, *-ežek*, başqırd dilində *-acak*, *-əcək*, özbək dilində *-acak*, kazan-tatar dilində *-açak*, *-eçek*, krım-tatar dilində *-acaq*, *-ecek*, yakut dilində *-iax*, *-iex*, *-uax*, *-üex* formalarında təzahür edir.

Müasir türkmən dilində *-acaq*, *-əcək* şəkilçisi *-cak*, *-cek* şəklində özünü göstərir və türkmən dilində yalnız qəti gələcək zaman formasında şəxs şəkilçilərinə təsadüf olunmur. Daha dəqiq desək, bu formalı fellər şəxs-lər üzrə təsrif olunmur. Buna görə də fel formasından əvvəl şəxs əvəzlikləri işlənir: *men bulcak*, *sen bulcak*, *ol bulcak*, *biz bulcak*, *siz bulcak*, *olar bulcak* və s.

M.Şirəliyev bu münasibətlə yazır: “Bu hadisəni məncə, dissimilyasiyanın təsiri ilə *ç* qarşıq səsinin parçalanması nəticəsi kimi izah etmək olar. Nuxa və Quba dialektlərində III şəxs tək və cəmdə gələcək zaman şəkilçisi feli bağlama(*-a*,*-ə*) şəkilçisi olmadan *-cax* şəklin-də işlənir. Nuxa dialektində *-cax* şəkilçisindən əlavə *-cix'* şəkilçisi də işlənir”¹.

Türkmən dilində qəti gələcək zamanın inkar forması bütün zaman formalarının inkarını əmələ gətirən *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisi ilə yox, *dəl* “deyil” sözü ilə meydana çıxır. Təbii olaraq bu məqamda da şəxs şəkilçiləri işlənmir və şəxs əvəzliklərinin fel formasından

---

¹ Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı, 1962, s. 236.

əvvəl iştirakı vacibləşir: *men alcek dəl, sen görcek dəl, ol bilcek dəl* və s.

Naxçıvan dialektində II şəxs tək və cəmdə qəti gələcək zamanı ifadə edən -as, -əs, qazax dialektində -aş, -əş şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn: *tutassan, tutassız* (*Naxçıvan*), *gedəşşəñ, gedəşşijiz* (Qazax)¹.

Tovuz rayonunun Düz Qırıqlı, Qovlar və Xatınlı kənd şivələrində ikinci şəxs tək və cəmdə daha səciyyəvi zaman şəkilçiləri işlədilir. Düz Qırıqlı və Qovlar kənd şivələrində işlədilən -iş/-iş/-uş/uş (səssizlə bitənlərdə), -yiş/-yiş/-yuş/-yüş (səslili ilə bitənlərdə); və Xatınlı kənd şivəsində işlədilən -aş/-eş/-oş/-öş (səssizlə bitənlərdə), -yaş/-yeş/-yoş/-yöş (səslili ilə bitənlərdə) zaman şəkilçilərinə başqa dialekt və şivələrimizdə, demək olar ki, təsadüf edilmir².

Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində daha bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Borçalı rayonu şivələrində II şəxsin tək və cəmində -acaq² şəkilçisinin fonetik variantı olan -ac, -əc, bəzən də -aj, -əj şəkilçisilə -an² (təkdə) və iniz⁴ (cəmdə) şəxs sonluqları işlədilir. Məsələn: *bılajən* (biləcəksən), *oxuyajınız* (oxuyacaqsınız), *vurajan* (vuracaqsan) və s.

Bu vəziyyət türk dilində də müşahidə olunur. Məs.: Sıtkı – Köye bir saatte mi varacağın? (N. Hikmet).

Göründüyü kimi, şəxs sonluğundakı ə samiti düşür. Halbuki, bütün türk ədəbi dillərində ikinci şəxsin tək və

---

¹Yenə orada, s. 235.

² Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 125.

---

cəmində şəxs sonluğunda s samitinin(-*san*², -*sin*⁴, -*sınız*⁴) işlənməsi şərtidir. Yalnız oğuz qrupu türk dillərindən olan qaqauz dilində -*acak*, -*ecek* şəkilçisi ilə ifadə olunan qəti gələcək zaman təsrif olunarkən ikinci şəxsin təkində -*san*, -*sen* deyil, -*an*, -*en*, cəmində -*sınız*, -*siniz*, -*sunuz*, -*sünüz* deyil, -*nız*, -*niz*, -*nuz*, -*nüz* şəxs sonluğundan istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Məs.: Burayı kaç türlü anılmış yilaççılar geldi, hiç birisi de bışey yapamadı da sen mi *alıştıracaq*? – Gel biz seni geçirelim, teklif etmiş şeytannar yalpak -ama bize suyun ortasında biraz kemanca *çalacaqmı*? (Masallar); -Nayın, burasını da mi *göreceniz*? (D.Kara Çoban); -*Göreceyniz siz!* Taptınız şeytanna, şeytan da *olacəniz...*; –*Gidecən!* –Baardı bir öküz sesində şef hem sibitti Savastiogluñun gözlerinä bir eşil kiat–yarına gelecez, hazır bulalım (N. Baboglu).

Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq qaqauz dilində bu xüsusiyyət ədəbi dil norması sayılır.

Qəti gələcək zamanda ikinci şəxsin təkində şəxs sonluğunun bu cür ifadəsi Şəki dialektinin Qışlaq şivəsində də müşahidə olunur¹. Yalnız burada ikinci şəxsin cəmində də müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Məs.: *alican*<alacaqsan, *alicüz*<alacaqsınız, *diycən*<deyəcəksən, *diycüz*< deyəcəksiniz və s.

Orta əsr Azərbaycan dili materiallarına nəzər yetirdikdə, qrammatik gələcək zamanda -*acaq*, -*əcək* zaman

---

¹ İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, s. 126.

şəkilçisini əvəz edən -*isər* şəkilçisinin işləndiyinin şahidi olurraq. Müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilcidən istifadə olunmur. Maraqlıdır ki, -*isər* formasına dilimizin dialekt və şivələrində də rast gəlinmir.

S.Əlizadə yazır: “Ədəbi dilimizin tarixində XVI əsr-dən başlayaraq -*acaq*, -*əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən əsas forma olmuşdur. Bunun isə xüsusi əhəmiyyəti vardır. -*acaq*, -*əcək* formasının qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi fəallaşması, universallıq kəsb etməsi ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanmasına xəbər verirdi, eyni zamanda(türk) osmanlı ədəbi dilinə rəğmən yeni morfoloji hadisə təsiri bağışlayırdı. Çünkü XIV-XV əsr Azərbaycan və XVI əsr osmanlı ədəbi dilləri üçün qəti gələcək zamanda -*isər* forması səciyyəvi idi”¹.

Z.Budaqova və T.Hacıyevin birgə müəllifləri olduları “Azərbaycan dili” kitabında yazılır: “Gələcək məzmunu bildirmək üçün -*isər* Füzuli dilində son dərəcə seyrəlir. O biri tərəfdən həmin zaman kəsiyindəcə bədii üslubun folklor-danışq təzahüründə, xüsusilə onun nəşr qolunda -*acaq* üstünləşir ki, bu da ədəbi-gəlmə müqabilində xalq dili formasının fəallaşmasına dəlalət edir. Daha bu, ədəbi dil normasında zaman irəliləyişi ilə bağlı təkamül deməkdir. XIII-XIV yüzilliklərlə XV-XVI yüzilliklər arasında yarımmərhələ səviyyəsində norma fərqləri yaranmasına dəlalət edir².

---

¹ Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU, 1985, s. 65.

² Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s. 73.

H.Mirzəzadə *-isər* şəkilçisini Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi hesab etmir və bununla bağlı yazır: “Bizcə, bu şəkilçi Azərbaycan dilinə xas şəkilçi deyildir, onu başqa türk dillərinin təsiri kimi qəbul etmək daha doğru olardı. Xalq dilində öz əksini tapmamış *-isər* şəkilçisinə xalq yaradıcılığı materiallarında da rast gəlmək olmur¹.

Oeyri-qəti galəcək zaman. Bu zaman formasının şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində *-ar*, *-er*; türkmən dilində *-ar*, *-er*; türk və qazaq dillərində *-ar*, *-er* (*-är*), *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r*; qazax, noqay, qaraqalpaq, xakas dillərində *-r*, *-ar*, *-er*; qaraçay-balkar, qumuq, tuva dillərində *-(i)r*, *-(i)r*, *-(u)r*, *-(ü)r*, *-ar*, *-er*; qırğız, yakut dillərində *-r*, *-ar*, *-er*, *-or*, *-ör*; başqırd dilində *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*; altay dilində *-r*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-er*, *-or*, *-ör*; barabin tatarlarının dilində *-r*, *-ir*, *-ir*, *-ar*, *-ər* variantlarında müşahidə olunur.

-ar, *-ər* şəkilçili zaman formasının müşahidə olunduğu hər bir türk dilində bu formal əlamət iki variantda olduğuna görə, yəni açıq damaq saitləri ilə işləndikləri üçün birinci və ikinci şəxsin cəmində təsdiq və inkarında şəxs şəkilçiləri dörd variantda olduğu halda, yalnız onların iki variantından istifadə olunur. Başqa sözlə desək, I şəxsin cəmində *-ıq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* yaxud *-ız*, *-ız*, *-uz*, *-üz* şəxs sonluqlarından *-ıq*, *-ik* yaxud *-ız*, *-ız*; II şəxsin cəmində isə *-sinız*, *-siniz*, *-sunuz*, *-sünüz* yaxud

---

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 154.

-siz, *-siz*, *-suz*, *-süz* şəxs sonluqlarından isə yalnız *-siniz*, *-siniz* yaxud *-siz*, *-siz* şəxs şəkilçiləri işlədir. Bu xüsusiyətə bəzi türk dillərində hətta II şəxsin təkində də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan, qazax, noqay, qaraqalpaq, özbək, uyğur, xakas, şor dillərində *-ar*, *-ər* şəkilçili zaman forması II şəxsin təkində qapalı damaq saitli şəxs sonluqları qəbul etdikləri üçün, sadaladığımız türk dillərində II şəxsin təkində də şəxs sonluqlarının yalnız iki variantına təsadüf olunur. Bunlardan fərqli olaraq karaim dilinin Trakay dialektində iki variantlı *-ar*, *-ər* şəkilçili zaman forması II şəxsdə dörd variantlı şəxs sonluğu qəbul edə bilir:

	<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<u>I şəxs</u> : Azərb.: türk: qaqauz: qazax: qumuq: karaim: özbək: sarı-uyğur: başqird: şor:	baxaram bulurum qalarım bararmın alärman ketirirmın bilarman men tutar kalırmino kelerim	baxarıq buluruz qalarız bararmız alärbüz ketirirbiz bilarmız mys tutar kalırbız kelerbis
<u>II şəxs</u> : Azərb.: türk: qaqauz: qazax: qumuq: karaim: özbək:	baxarsan bulursun qalarsın bararsın(dar) älärsan ketirirsın bilarsan	baxarsınız bulursunuz qalarsınız bararsızdar älärsiz ketirirsiz bilarsız

sarı-uyğur:	sen tutar	siler tutar
başqırd:	kalırhıj	kalırhığıž
şor:	kelerzinň	kelerzar
<u>III şəxs</u> : Azərb.:	baxar	baxarlar
türk:	bulur	bulurlar
qaqauz:	qalar	qalarlar
qazax:	barar	barar
qumuq:	ałär	ałärlär
karaim:	ketirir	ketirirler
özbək:	bilar	bilarlar
sarı-uyğur:	goł tutar	gołar tutar
başqırd:	kalır	kalır(žar)
şor:	keler	kelerler

Azərb.: Ürək döyünməsə vətənçin, elçin, Bir ovuc torpağı *döndərrəm* onu;

Dünyaya gəlmişəm, bilirsiz neçin?

Zirvədən-zirvəyə *aşmaq istərəm* (M.Mirzəliyeva);

Türk: Adın ne?-diye sorsalar adımı *unuturum* (A. Nesin, Parola); türkmən: Hoşlukma, oglum, basym *göterer*, senem öz arzuwyňa ýetersiň(Göröglynyn dörey-şи); kazan-tatar: Miňa berne yasap birçe, bik maturlap. Min siňa qarmun kىçkirtırqa *birermen* (Q.Bəşirov); qırğız: Bular kazqan çunkurlar, Özdörü *tüşőör* çunkurlar¹;

Türk dillərində fel sonunun saitlə və ya samitlə bitməsindən, təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olaraq eyni zaman formasını ifadə etdiyiňə görə *-ar*, *-ər*, *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r* şəkilçilərindən yalnız müvafiq olanı fel

¹ (www.geocities.com/makaldar/palapage.htm)

sonuna artırılır. Bu xüsusiyyət qeyri-qəti gələcək zaman formasının müşahidə olunduğu əksər türk dillərinə şamil olunur:

a)Əgər fel saitlə bitərsə, bu zaman felin sonuna *-r* şəkilçisi əlavə olunur; məs.:türk,qaqauz:başla-r-ız, bek-le-r, tanı-r-sın; karaim: tele-r, kara-r; başqırd: uki-r; qumuq: qara-r-man, kazan-tatar: eşlə-r, uki-r və s.

Haqqında danışdığımız bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilinə aid edilmir. Çünkü digər türk dillərində eyni zaman formasını formalasdırıran *-ar, -ər, -ır, -ır, -ur, -ür, -r* morfoloji əlamətləri Azərbaycan dilində iki müxtəlif zaman formasını əmələ gətirir.

Ona görə də Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən *-ar, -ər* şəkilçisi felin sonunun saitlə və ya samitlə bitməsindən, təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olmayaraq bütün fellərə artırılır. Yalnız fel saitlə bitərsə, bitişdirici *y* samitindən istifadə olunur. Məs.:-Sən get evə, mən qayıdım. Onu tek qoya bilmərəm. İlənlər bilsələr ki, heç kəs yoxdur, gəlib gözlərini yeyərlər (İ.Şixlı,Qızıl ilanlar).

Lakin qeyd etməliyik ki,bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində bəzi fellərdə özünü göstərir. Əgər fel saitlə bitərsə, bu zaman ya qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisindən əvvəl *y* samiti artırılır, ya da qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisində olan sait düşür:

Mən aşiq yara *bağlar,*
Yar meylin yara *bağlar*
Yaralı yar bağlasın,
Yar yaxşı yara *bağlar* (Sarı Aşıq)

Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz.
Həp yüksəlmək *dilər*, enməz,
Çarşışır *yaşar*. (H.Cavid)

Türkmən dilində qeyri-qəti gələcək zamanın formasının morfoloji əlaməti saitlə bitən fellərə artırıldığda uzun tələffüz olunan sait əmələ gətirir, yəni felin sonundakı saitlə şəkilçidəki sait birləşərək uzun tələffüz olunur. Məsələn: *oka:r*(oka+ar); *islə:r*(islə+ər); *geti:r* (getirer) və s. “I samiti ilə bitən bəzi fellərə -ar, -er şəkilçisi artırıldığda eyni hal baş verir, fel ixtisar olunaraq qısa tələffüz edilir. Söz sonundakı “I” samiti düşür”.¹

b) Əgər fel samitlə bitərsə, bu zaman felin sonuna -ar, -ər, -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçilərindən biri artırılır. Müasir türk dilində isə təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olaraq şəkilçilərin işlənmə mövqeyi dəyişir. Belə ki, sonu samitlə bitən təkhecalı fellərə -ar, -er, sonu samitlə bitən çoxhecalı fellərə isə -ir,-ir,-ur,-ür şəkilçisi artırılır.

A.N. Kononov sonu samitlə bitən 15 təkhecalı fel də fərqləndirir ki, bu fellər də -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir².

Qaqauz dilində də -ir⁴ və -ar² şəkilçiləri eyni zaman formasını ifadə edir və bu *qeyri/qəti gələcək zaman*

---

¹ Туркменский язык. Ашхабад, «Туркменистан», 1970, с. 268.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 225.

adlandırılır. Digər türk dillərindən fərqli olaraq qaqauz dilində qeyri/qəti gələcək zamanda samitlə bitən təkhecalı və çoxhecalı fellərin əsasına hər iki şəkilçi variantı artırıla bilər.

Beləliklə, qeyri-qəti gələcək zamanda fellərin əksəriyyəti praktik olaraq 2 variantda işlədilir¹. Bu o deməkdir ki, hər iki şəkilçi ayrı-ayrılıqda eyni sözə əlavə olunur və eyni mənani ifadə edir. Bunu nümunələr əsasında aydınlaşdırıraq:

<i>kalarım – kalırım</i>	<i>düşünərim – düşünürüm</i>
<i>kalarsın – kalırsın</i>	<i>düşünərsin – düşünürsin</i>
<i>kalar – kalır</i>	<i>düşünär – düşünür</i>
<i>kalarız – kalırız</i>	<i>düşünəriz – düşünürüz</i>
<i>kalarsınız – kalırsınız</i>	<i>düşünərsiniz – düşünürsünüz</i>
<i>kalarlar – kalırlar</i>	<i>düşünərlär – düşünürlär</i>

Nümunələr də göstərir ki, bu şəkilçilər bir-birinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Yəni qaqauz dilində *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi eyni feldə *-ar*, *-ər* şəkilçisini əvəz edə bilir və bu zaman heç bir məna dəyişikliyi baş vermir.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman formasını digər türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər-dən biri də *-ar*, *-ər* şəkilçisinin bəzən orta səs düşümü (sinkopa) və səs uyuşması(assimilyasiya) fonetik hadisələrinə məruz qalmasıdır:

Mən ha səni nuri-ilahi *sannam*,
Camalının şöləsinə *dolannam*,
Atəşinə mərdü-mərdanə *yannam*,

---

¹ Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка.Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 184.

Bu xasiyyət mənə pəvanədəndir (Vaqif)

Nəzər sallam solu sağa,

Bir kimsə yox danışmağa.

Bu qədər dərdü fərağ'a

Axır necə dözüm sənsiz(Zakir)

Bu nümunələrdə *sannam*, *dolannam*, *yannam*, *nəzər sallam* fellərində -ar, -ər qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi orta səs düşümü və səs uyuşması hadisələrinə uğramışdır. Belə hallara danışlıq dilində daha çox rast gəlinir. Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində və Mərəzə, İsmayıllı şivələrində¹ daha çox müşahidə olunur. Məs.: *gələrəm-gəlləm*, *alarəm-allam* və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar forması. Bu forma bütün türk dillərində fel kökü ilə -ar, -ər şəkilçi-sinin arasına -ma, -mə inkarlıq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Lakin burada dilçilərin diqqətini cəlb edən cə-hət felə -ma, -mə şəkilçisi artırıldıqdan sonra -ar, -ər zaman şəkilçisinin müxtəlif formalarda təzahür etməsidir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını ifadə edən -mar, -mər, -maz, -məz, -mas, -məs, -manam, -mənəm, -man, -mən, -mam, -məm formalarının hər biri qədim tarixə malikdir və onlar türk dillərində məhz bu zamanı bildirmək üçün daha çox işlənmiş şəkilçilərdir. İstər ümumi türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçilər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

---

¹ Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962,
s 250.

Qeyd etməliyik ki, müasir türk dillərində *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarını ifadə edən formanın müxtəlifliyi daha çox birinci şəxsin tək və cəmində nəzərə çarpır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün *-mar*, *-mər*, *-maz*, *-məz* forması xarakterikdir. Digər formalardan müasir ədəbi dilimizdə istifadə olunmasa da, onlar Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş və həmin şəkilçilərə bu gün də bəzi dialektlərdə rast gəlinir.

Müasir türk dilində I şəxsin tək və cəmində *-ma*, *-me*, II şəxsin tək və cəmində *-maz*, *-mez* formalarından istifadə olunur. Müasir turkmən dilində isə *-mas*, *-məs* və *-mam*, *-məm* şəkilçilərindən başqa bütün şəkilçilərin işləndiyi müşahidə olunur.

Müasir qazax, salar, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, sarı-uyğur, yeni uyğur dillərində *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarının ifadəsi üçün bütün şəxslər üzrə *-mas* formasından istifadə olunur.

Noqay və qaraqalpaq dillərində *-mas*, *-mes* forması ilə yanaşı, *-bas*, *-bes*, *-pas*, *-pes* formalarına da rast gəlinir.

Araşdırduğumuz altay, qırğız, xakas, tuva dillərində bütün şəxslər üçün *-bas*, *-bes* şəkilçisi xarakterikdir.

Çulım tatarlarının dilində *-mas*, *-mes* şəkilçisinin *-vas*, *-ves* şəkilçi variantı müşahidə olunur:

I ş. *salvasım*

II ş. *salvasıŋ*

III ş. *salvas.*

Müvafiq mənbələrdə onun cəm forması özünü göstərmir¹. Maraqlıdır ki, araşdırduğumuz digər türk dillərində şəkilçinin bu variantına rast gəlinməmişdir.

-mar, -mər, -maz, -məz formalarının hansının daha qədim olması fikri həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmiş və müxtəlif mülahizələrə, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ikinci və üçüncü şəxslərdə -maz, -məz formasında olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin əvvəlki inkişaf dövrlərinə nəzər saldıqda, başqa bir vəziyyəti müşahidə edirik. Belə ki, burada hətta birinci şəxs-də *ı* səsinin *ız* səsi ilə əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

Bədxahim ola cümlə cəhan, *çəkməzəm* məlal,
Çün ol sənəm mənimlən əgər nikxah ola (Xətayı)

Ey Füzuli, *qılmażam* tərki-tiriqi eşq kim,
Bu fəzilət daxili əhli kəmal eylər məni (Füzuli)

H.Mirzəzadə -maz, -məz formasını birinci şəxs-də -mar, -mər formasına nisbətən daha qədim hesab edir². “XIII-XIV əsr abidələrində bu şəkliçi sonu cingiltili samitlə olan -maz, -məz formasında işlədilmişdir. -mas və -maz formalarının paralel istifadəsi “Kutadqu biliq”in dili üçün də xarakterikdir. M.Kaşgarlıının “Divani-lüğət it-türk”ündə əsasən, -mas forması müşahidə olunur. Or-

---

¹ Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. М., 1984, с. 28.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962, s. 257.

xon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində yalnız -maz formasından istifadə olunmuşdur”¹. “...Özellikle Dîvanü Lûgati't-Türk'teki şu kayıt şaşırtıcıdır: “Muzari siygasının nefyinde (olumsuzluğunda) emri hazır üzerine –birinci, ikinci şahıslar ister müfret(teklik), ister cemi(çokluk) olsun – mim, elif, sin ziyade kılınır. olar barmaslar, bular barmaslar denir ki ‘onlar gitmezler’, ‘bunlar gitmezler’ demektir. Birinci şahsin ceminde biz barmas-mız denir, ‘biz getmeyiz’ demektir”².

“Əsrarnamə”nin dilində *-ar*, *-ər* şəkilçili qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı *-maz*, *-məz* və *-man*, *-mən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur³.

Məhəmməd Yaqub Çinginin “Kəlurnamə”sində isə indiki-gələcək zaman adlandırılan bu zaman formasının inkarı *-mas*, *-mes* şəklində təzahür olunur⁴.

Ə.Abdullayev nəinki felin zamanlarında *r-z* münasibətini, ümumiyyətlə dildə *r-z-yə* münasibətini nəzərə alaraq alımları 3 qrupa bölmüşdür:*r//z* qeyd edənlər; *r>z* deyənlər; *z>r* deyənlər. Müəllif türk dillərində *r-in z-yə* nisbətən daha qədim olduğu və *z-nin* isə sonrakı hadisə

---

¹Шукuroв Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятников узбекского языка в сравнительном освещении.АДД.Ташкент, 1974, с.122.

² Karşılıştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.Fiil.Basit çekim.Ankara,TDK Yayınları, 2006, s. 390.

³Халилов Ш.Х.Язык азербайджанского письменного памятника XVв. «Асрарнаме». (морфологические особенности) АКД,Баку,1974,с.46.

⁴Ибрагимова А.Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги.(Лексика,морфология, факсимile и глоссарий) АКД.Ташкент, 1976 , с. 26

---

olduğu qənaətinə gəlir¹ və bunu müxtəlif sübutlarla əsaslandırır.

-maz şəkilçisinin Əski Türkçəden bəri -me-r yerie -me-z şəklində, felden isim əmələ gətirən -z şəkilçisinin də, geniş zamanı bildirən -r formal əlamətinin əvəzinə işlənildiyini göstərən T.Banguoğlu “-MA-nın, m-ile başlayan bir kelimeden arta kaldığını hatta bu kelimənin bırakmak, yapmamak anlamlarına gelen *ama-, *eme, *uma-, *üme- fiillerinden gelebileceğini”² xüsusi qeyd edir.

Maraqlıdır ki, -mar forması eləcə də Tacikistan ərazisində yaşayan özbəklərin dilində də qeydə alınmışdır ki, bu da Ş.X.Xəlilovun fikrincə, “oğuz dillərinin güclü təsirindən başqa bir şey deyildir”³.

Müasir türk dilində birinci şəxsin tək və cəmində -ma,-me, digər şəxslərdə isə -maz, -mez şəklində işlənədiyinin şahidi oluruqsa, əski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada bu formanın bütün şəxslər üzrə -maz,-mez şəklində təzahür etdiyini görürük⁴. Bu o deməkdir ki, müasir türk dilindən fərqli olaraq eski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada hətta birinci şəxsin tək və cəmi üçün -maz,-mez xarakterik olmuşdur: gitmezven, gitmezvenin, gitmezvem, gitmezem; gitmezüz, gitmezvüz və s.

---

¹ Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s. 235-248.

² Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 168.

³ Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzare zamanının inkari haqqında.Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu.Bakı,1981,s. 82.

⁴ Canan Pınar Torun. Türkçenin Dönemleri İçerisinde -maz ekine dair.// Uluslararası Türk Dili ve Edebiyyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayımı, 2008, s. 170.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında II və III şəxslərdə r səsi z səsi ilə əvəz olunur. Türkmən dilində isə yalnız III şəxs tək və cəmində qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasında r səsi z səsinə keçir.

Türkmən dilində inkarlıq əlaməti kimi I və II şəxslərdə *-mar//-mer*, III şəxsdə isə *-maz//mez* müstəqil inkar formaları kimi fərqləndirilir. F.Zeynalov bunu düzgün hesab etmir. O qeyd edir ki, *-maz*, *-mez*, eləcə də *-mar*, *-mer* formalarını müstəqil inkar formaları kimi vermək düzgün olmazdı. Burada *-ma*, *-me* inkarlıq şəkilçisi, *r* qeyri-müəyyən zaman əlamətidir. Buradakı z isə *r* samitinin z səsinə keçməsindən başqa bir şey deyil¹.

Ancaq qeyd etməliyik ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də digər türk dillərində hər hansı bir xüsusiyyəti ifadə etmək üçün bir neçə şəkilçinin birləşməsindən əmələ gələn onlarla şəkilçi vardır (*-maqda*², *-diğim*⁴, *-diqca*⁴ və s.) və bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda deyil, birləşərək xüsusi bir əlamət kəsb edirlər. Bu baxımdan *-mar*, *-mər* və *-maz*, *-məz* də müstəqil inkar şəkilçiləri kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxs inkar formasında r ünsüründən istifadə olunur. Bu, Quba, Şamaxı, Ordubad, Şəki dialektlərində, Sabirabad, Xaçmaz, Lənkəran, Astara, Zaqatala, Gədəbəy, Daşkəsən başqa rayon şivələrində özü-

---

¹ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, s. 113.

nü göstərir. Quba və Şamaxı dialektlərində isə hətta üçüncü şəxs də *l* ünsürü müşahidə edilir¹. Məs.: *yazmarsan, yazmar, doğramarsan, yazmarsuz, dimər* və s.

Şəkinin Vərəzəd, Baş Zəyzid kəndlərində ikinci şəxs də qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən *-z* şəkilçisi tamamilə düşür². Məs.: *yazmásan, yazmásuz, otumásan, otumásuz* və s.

R.Eyvazova Kişvəri dilində *-maz*, *-məz* və *-man*, *-mən* inkar formalarının daha çox işləndiyini yazır. Lakin bununla yanaşı, Kişvəri əsərlərinin tədqiqatı zamanı *-maz*, *-məz* şəkilçisinin *-mas*, *-məs* fonetik variantı qeydə alınmışdır. Müəllif yazır ki, Kişvərinin dilində Azərbaycan sözlərinin *-mas*, *-məs* qıpçaq-karluq qrupu şəkilçiləri ilə işlənməsinə rast gəlmədik. Belə ki, bu tipli şəkilçilər şairin dilinə söz kökü ilə birlikdə (məs.: *bulmas, iməs*) keçmişdir. Ona görə də R.Eyvazova Kişvəri dilində *-mas*, *-məs* inkarlıq formasını qədim türk dillərinin, xüsusilə özbək dilinin təsirindən başqa bir şey hesab etmir³.

Türkmən dilində birinci şəxs təkinin inkar forması, eyni zamanda, *-marın*, *-merin* formasının ixtisar olunmuş qısa saitli *-man*, *-men* variantı ilə də işlənə bilir. Məs.: *yazman, bilmen, gelmen* və s.

---

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s.248.

² İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 132.

³ Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili (morpholoji xüsusiyyətlər). Bakı, “Elm”, 2005, s. 142.

Bu zamanın inkar forması birinci şəxs təkində *-man*, *-men* (<-*marın*, *-merin*) və *-am*, *-em* (*xem*) hissəciklərinin birləşməsindən əmələ gələn *-manam*, *-menem* forması ilə də işlədir. Məs.: *yazmanam*, *gelmenem* və s.

Bu şəkilçiyə təsadüfi hallarda Azərbaycan şairlərinin şeirlərində rast gəlirik:

Şikayət eyləmənəm dilbərin cəfasindən
Onun cəfəsi mana yekdurur vəfasindən
(Nəsimi)

Bəs *bilmənəm* ki, rəsmi-vəfa kimdən ökrənir
(Xətayi)

İndən belə ölsəm, arzu *çəkmənəm*
Şükr allaha, arzumana yetmişdim.
Dostun camalına nəzər eylədim,
Sanasan, tazədən cana yetmişdim

(Vaqif)

-manam, *-menem* formasının birinci şəxsin təkini ifadə etməsinə Van eli və yörəsində yaşayan türklərin dilində də rastlanır:

Sallanıram getemenem
Men seni *unutmanam*
(A.Caferoğlu)

Burada *getemenem* “*getmərəm*”, *unutmanam* “*unutmaram*” mənalarını ifadə edir.

M.Rəhimov bu şəkilçinin türkmən dilində çox ya-yıldığına əsaslanaraq Azərbaycan dilinə onun türkmən dilindən gəldiyini yazar¹.

§6. Türk dillərində digər gələcək zaman formaları

Türk dillərində gələcək zamanı ifadə edən bir sıra morfoloji əlamətlər vardır ki, bu şəkilçilər yalnız bir və ya bir neçə türk dilində özünü göstərir. Bu qrammatik göstəricilərdən biri *-qalak*, *-kalak*, *-qelek şəkilçili gələcək zaman* formasıdır. Altay, tuva,xakas və şor dillərində müşahidə olunur. Tuva dilində gözlənilən gələcək zaman², şor dilində həyata keşməmiş gələcək zaman³, barabin-tatarlarının dilində gələcək zaman III (gözlənilən gələcək)⁴ adlanır.

	<u>tuva</u>	<u>şor</u>
tək	I şəxs aparqalak men	kelqelepim
	II şəxs aparqalak sen	kelqelesiñ
	III şəxs aparqalak	kelqelek
cəm	I şəxs aparqalak bis	kelqelekpis
	II şəxs aparqalak siler	kelqeleysar
	III şəxs aparqalaktar	kelqelekter
	<u>altay</u>	<u>barabin-tatar</u>

¹ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XVIII веков. АКД. Москва, 1957, с.13

² Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка.Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 391.

³ Дыренкова Н.П.Грамматика шорского языка. Москва, Изд.АН СССР, 1941, с.191

⁴ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 59.

tək	I şəxs	satğalağım	pilkələmin
	II şəxs	satğalağıñ	pilkələksiñ
	III şəxs	satğalak	pilkələk
cəm	I şəxs	satğalağıbis	pilkələkpis
	II şəxs	satğalağıgar	pilkələksis
	III şəxs	satğalaktar	pilkələk

-ğalak şəkilçisinin xakas dilində funksiyası məraq doğurur. Belə ki, “Xakas dilinin qrammatikası” kitabında müşahidə olunduğu digər türk dillərindən fərqli olaraq -ğalak şəkilçisi xakas dilində gələcək zamanın deyil, keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi göstərilir və həyata keçməmiş keçmiş zaman adlandırılır¹: *itkelekipin, itkeleksiñ, itkelek, itkelekpis, itkelekser, itkelekter* və s.

Əslində hələlik həyata keçməmiş, lakin baş verməsi gözlənilən hal və hərəkəti ifadə edən bu zaman göstəricisi, fikrimizcə, xakas dilində keçmiş deyil, altay, tuva və şor dillərində olduğu kimi gələcək zamanın morfoloji göstəricisidir.

“Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılan ve aynı anlamı veren -(G)AlAk eki de bizce Eski Türkçedeki –KAlır ekiyle ilgilidir. –GALAK büyük bir ihtimalle –GalIr Ok'tan gelmektedir: al-galır ok>algalırak> algallak> algalak”²

---

¹ Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, c. 220.

² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 428.

Araştırdığımız türk dillerinden yalnız şor dilinde *qadık – kadıq* feli sıfır forması ile düzələn mümkün gələcək zaman forması¹ mövcuddur; məs.:

Tək I şəxs çetkediqim / çetkediqbin

II şəxs çetkediqzinj

III şəxs çetkediq

Cəm I şəxs çetkediqbis

II şəxs çetkediqbis

III şəxs çetkediqlər

F.Zeynalov sarı-uyğur dilində gələcək zamanın dörd formada işləndiyini yazır:

- a) -ğis/qis -tur/-tro və ya -metto, -ere/-ire
- b) -ar, -er, -ir, -ir, -r
- c) -ğı, -qu, -ğı, -ki, -go, -ko
- d) -ğır,-kur+tur/-tro şəkilçili variantlar².

Bu formalardan yalnız biri -ar,-er,-ir,-ir,-r şəkilçili zaman bütün türk dillerinə məxsus zaman formasıdır. Sonuncu iki forma isə yalnız karluq qrupu türk dillerinə xarakterik formalardır. -yys -qys,-xys, -gys şəkilçili zaman forması araştırdığımız türk dillerində yalnız sarı-uyğur dilində müşahidə olunur.: *men satqystro, sen satqystro, gol satqystro, mys satqystro, siler satqystro, gol lar satqystro* və s. -ğu,-qu şəkilçili gələcək zaman forması müasir özbək və sarı-uyğur dillərində müxtəlif fonetik variantlarla işlənir. Özbək dilində -ğu, -qu, -gi, -ki,

---

¹ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка.Москва, Изд.АН СССР, 1941, с. 189.

² Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, s. 286.

---

sarı-uyğur dilində -yy, -gy, -yo, go, -yu, -gu şeklinde ifadə olunur:

		<u>özبək</u>	<u>sarı-uyğur</u>
tək	I şəxs	barğumdir	men kelgo
	II şəxs	barğundır	sen kelgo
	III şəxs	barğusıdır	gol kelgo
cəm	I şəxs	barğumizdir	mys kelgo
	II şəxs	barğunızdır	siler kelgo
	III şəxs	barğusıdır	golar kelgo

Türk dillərində az müşahidə olunan digər gələcək zaman formalarından biri də salar dilində -gur, -gar, -yur, -yar, -qur, -qar, -kur, -kar, sarı-uyğur dilində -yyr, -qyr, -gyr, -kyr şəkilçi variantları ilə düzələn və qəti şəkildə yaxın gələcəkdə baş verən hərəkəti ifadə edən gələcək zaman formasıdır: *men kilqur, sen kilqur, vu kilqur, piser kilqur, siler kilqur, vuler kilqur*(salar); *men satgyr, sen satgyr, gol satgyr, mys satgyr, siler satgyr, golar satgyr* (sarı-uyğur) və s.

-qay, -qey, -kay, -key şəkilçili ehtimal bildirən gələcək zaman¹ forması tədqiqata cəlb etdiyimiz müasir türk dillərindən yalnız tofalar dilində rast gəlinir və icrası gələcəkdə ehtimal olunan hərəkəti ifadə edir; məs.: *kelqey men, kelqey sen, kelqey, kelqey bis, kelqey siler, kelqeyler* və s. Qeyd edək ki, bu şəkilçi bəzi türk dillərində arzu şəklinin formal əlaməti olaraq çıxış edir.

Göründüyü kimi, aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, türk dilərində geniş yayılmış və ge-

---

¹ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 217.

niş işlənmə tezliyinə malik *-acaq*, *-əcək*, *-ar*, *-ər* zaman şəkilçiləri üstünlük təşkil etsə də, yalnız müəyyən bir türk dili üçün xarakterik olan və məhdud şəkildə işlənən *-arlık*, *-erlik*; *-γyr*, *-qyr*, *-gyr*, *-kyr*; *-yy*, *-qy*, *-yo*, *-go*, *-yu*, *-gu*; *-qadiq*, *-qediq*; *-qalak*, *-kalak*, *-qelek*, *-qay*, *-qey*, *-kay*, *-key* kimi zaman şəkilçiləri də vardır. Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki spesifik morfoloji əlamətlər karluq qrupu türk dillərində daha çox üstünlük təşkil etsə də, digər qrup türk dillərində də yox deyildir. Məsələn, tofalar, qaraçay-balkar, şor dilləri və s. Bu isə türk dillərində müxtəlifliklə yanaşı, həm də türk dillərinin zaman formalarının morfoloji zənginliyini eks etdirir.

III FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏMHÜDUD KATEQORİYALarda ZAMAN, FEL ZAMANLARININ SEMANTİK-ÜSLUBI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§1. Felin zaman formalarında şəxs sonluqları

Türk dillərində şəxs sonluqlarının felin zaman formalarında işlənib-işlənməməsinə görə iki hissəyə ayırmak olar:

1. Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar
2. Türk dillərində şəxs sonluğu olmayan zamanlar

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar çoxluq təşkil edir. Şəxs şəkilçiləri iki qrupa bölünür:

1. İxtisar və ya qısa formalı şəxs sonluqları,
2. Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqları.

İxtisar və ya qısa formalı şəxs sonluqları və ya qısa variantlı şəxs sonluqları türk dillərində, adətən, *-di* şəkilçili keçmiş zaman forması ilə işlənir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Tək: I ş. - *m*

II ş. - *n*

III ş. *t-* -

Cəm: I ş. - *-q*, *-k*

II ş. - *-niz*⁴

III ş. - -

-m şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən, qazax, qırğız, altay, noqay, özbək, uyğur, qaraçay-bal-kar, xakas, kazan-tatar, tofalar, başqırd, karaim, tuva, barabın tatarları, qumuq, şor dillərində müşahidə olunur. Məs.: yazdım(Azərb.); buldum(türk); eşitdim, gör-düm(türkmən); işledim(qaqauz); tartım(qazax); kül-düm(qırğız); bildim(altay); şakirdim(noqay); yozdim(özbək); başlidim(uyğur); oqudum(qaraçay-balkar); pas-tadım(xakas); uyladım, kittem(kazan-tatar); bardım(to-

falar); baržım, kildem(başqırd); karadım(karaim); turdum(tuva); yörətim, kittim(barabin-tatar); gördüm (qumuq); kestim (şor) və s.

-n şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində işlədir. Məs.: qaldın, durdun(Azərbaycan); gittin, sandın(TÜRK); duydun, kaldın(qaqauz) və s.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq karaim dilinin Trakay dialektində qəti keçmiş (-di) zamanda ikinci şəxsin təkində -n şəxs sonluğunun əvəzinə -y şəxs sonluğu işlənir. Məs.: karadıy, bildiy, kördüy və s.

Dərbənd rayonunun Bərəkey, Bilici və Dəliçoban kəndlərində çox maraqlı bir xüsusiyyət müşahidə edilir. Belə ki, Azərbaycan dilinin indiyədək tədqiq edilmiş dialekt və şivələri içerisinde ilk dəfə məhz həmin kəndlərdə ikinci şəxsin təkində -v, cəmində isə -vuz, -vüz şəxs şəkilçilərinin işləndiyi qeydə alınmışdır: *alduv*, *gəldiiv*, *tutduv*, *üzdüv*, *alduvuz*, *gəldüvüz*, *tutduvuz*, *üzdüvüz* və s.¹

Maraq doğuran cəhət budur ki, ikinci şəxsin təkində istifadə olunan -v şəxs sonluğununa araşdırduğumuz digər türk dillərində rast gəlmədi.

-q Azərbaycan, qazax, qumuq, başqırd, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, uyğur; -k (-k) Azərbaycan, türk, özbək, türkmən, qaqauz, qazax, qumuq, karaim, kazan-tatar, qaraqalpaq, noqay, qırğız dillərində rast gəlinir. Məs.: yazdıq, oxuduq(Azərbaycan); boldıq(qazax); sattıq, açıq(qumuq); bardıq(başqırd); aldıq, basladıq(qaraqalpaq); oquduq (qaraçay-balkar); bildıq, alduq(uyğur); dedik, göründük(Azərbaycan); geldik, kaldık(TÜRK); yoz-

¹ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, "Elm", 2009, s. 140.

dı́k(özbök); *bakdı́k,geldik*(türkmən); *sattı́k,durdı́k*(qa-qauz); *keldik,bildik*(qazax); *geldik*(qumuq); *karadık*(karaim); *kittek,söydük*(kazan-tatar); *isledik*(qaraqal-paq); *bildik*(noqay); *iştedik*(qırğız) və s.

-*nız*, -*niz*, -*nuz*, -*nüz* Azərbaycan, türk, qaqaуз dil-lərində müşahidə olunur. Məs.: *gəldiniz*, *sevdiniz*(Azərbaycan), *yendiniz,durdunuz*(TÜRK); *aldınız,doydunuz*(qa-qauz) və s.

Azərbaycan danişq dilində ikinci şəxsin cəmində -*nız* əvəzinə geniş şəkildə *-z* formasının işlənməsi, bə-zən ədəbi dil nümunələrinə də sirayət edir. Məsələn: Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, “Məryəmi *gördüzmü?*” – soruşdu, göllərə baxırdı, yollara baxırdı, “Məryəmi *gördüzmü?*” – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollar-a baxırdı, sulara baxırdı, “Məryəmi *gördüzmü?*” – soruşurdu; qürbətdə hərə öz elini arzular (Elçin, Mahmud və Məryəm). Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində şühudi keçmiş zamanda ikinci şəxsin cəmində ədəbi dildə mü-shahidə olunan -*nız* deyil, -*z*, -*yız*⁴ şəxs sonluqlarından istifadə edilir¹.

Karaim dilinin Trakay dialektində -*niz*, -*niz*, -*nuz*, -*nüz* şəxs şəkilçisinin yerində -*yız*, -*yiz*, -*yuz*, -*yüz* şəxs sonluğundan istifadə olunur: *kaldıyız*, *kaytardıyız*, *tur-duyuz* və s.

Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqları felin keç-miş zamanının digər formalarını, indiki və gələcək za-man formalarını əhatə edir. Türk dillərində bu tipli şəxs sonluqları aşağıdakılardır:

Tək I ş. – *-am*², *-im*⁴, *-in*², *-man*², *-min*, *-pan*²,

---

¹ Имамкулиева К.Г.Шарурские говоры азербайджанского языка. АКД. Баку, 1991, с. 19

-pin, -ban²
II §.t- *-in⁴, -san², -sin⁴, -sa²*
III §.t- *- ; -di*

I şəxsin təki. *-im, -im, -um, -üm* şəxs sonluğu türk, qaqauz, yakut dillərində; *-im, -im* altay, krım-tatar, şor, tofalar dillərində, *-am, -əm* yalnız Azərbaycan dilində istifadə edilir; məs.: söyleyeceğim, okumuşum, (TÜRK); giderim, satmışım (qaqauz); bardım (yakut); aladım (altay); satkanım, (krım-tatar); alçanım, kezerim (şor); barqanım, kelgenim (tofalar); saymışam, görərəm (Azərbaycan) və s.

-män şəxs sonluğu uyğur dili, *-man* özbək dili, *-man, -men* noqay, qumuq, qaraqalpaq dilləri, *-pan, -pen, -ban, -ben* noqay, qaraqalpaq dilləri üçün xarakterikdir. Məs.: alğanmän, körimän (uyğur); koyarman, bolaman, berermen (noqay); bilgenmen (qumuq); baslayman, işkenmen (qaraqalpaq); ketaman (özbək); borlarman, görgenmen (qumuq); baslayakpan, bereyekpen (noqay); alippan (qaraqalpaq) və s.

-min, -min şəxs sonluğu qazax, karaim, xakas, qırğız, şor dillərində, *-min, -men* başqırd, kazan-tatar dillərində, *-bin, -bin* xakas, yakut dillərində, *-pin, -pin* xakas, qazax, şor, yakut dillərində, *-pim, -pim* şor dilində, *-men* karaim dilinin Qalis dialektində rast gəlinir. Məsələn: bolğanmin/bolgam, istermin (qazax, karaim, xakas); alıpturmin (qırğız); tutqanmin, kelgemin (şor); asqanmin, kitermen (başqırd); utıramın, kaçaçakmin, tükärmen (kazan-tatar); alırbin, sanırbin, körirbin (xakas); alabin (yakut); satalaxpin, kılçıkpin (xakas); bastappin, isteppin (qazax); alqalakpim, kelqelqkpim (şor); sapippin, bilbippin (yakut); kelqeymen, telermen (karaim) və s.

-in, -in şəxs sonluğu türkmən dilinə məxsusdur. Müasir türkmən dilində felin zamanlarını ifadə edərkən I şəxsin təkində digər türk dillərində müşahidə olunmayan *-in, -in* şəxs sonluğunundan istifadə olunur. *-in, in* şəxs sonluğu əksər türk dillərində II şəxsin təkini ifadə etdiyi halda, türkmən dilində I şəxsin təkini ifadəsinə xidmət edir: *men bilyerin, men bilerin, men qalyarin, men qalarin, men bakyarin, men gelerin* və s.

Tatar dilinin Şərq dialektində gələcək zaman I şəxsin təkində ədəbi dil üçün xarakterik olan *-min, -men* şəxs sonluğu əvəzinə *-im, -em* sonluğunundan istifadə olunur: *kaytirim* (katırmın), *kiterem* (kitərmen)¹.

Orta Ural başqırılarının dilində felin xəbər şəklinin keçmiş zamanı I şəxsin təkində *barğanmin, barğam-min, barğamin, barğam* variantlarında işlədirilir². Bu variantlılıq nəinki keçmiş zamanda, eləcə də digər zaman formalarının təsdiq və inkarında müşahidə olunur.

Ş.Şükürov yazır: "I şəxsin təkində *almışmen* və *almışam* formalarının işlənməsi bəzi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) *almış-men* tipli forma özbək dilinin bütün inkişaf mərhələləri üçün xarakterik olmuşdur; 2) *almışam* tipli forma XV əsrən müshahidə olunur ki, o da yalnız poeziya dilində istifadə olunurdu"³.

II şəxsin təki.-san,-sən Azərbaycan, *-san,-sen* özbək, qumuq; *-sen* karaim dilinin Qalis dialektində, *-sin* -

---

¹ Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка. с.51-65.

ВДТЯ. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, с. 60.

² Дильтумахаметов М.И. Особенности наклонений глагола в говоре среднеуральских башкир.//Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.128.

³ Шукuroв Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятников узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, с. 90.

sin qaqauz, *türk*, *-in -in,-un,-ün qaqauz* dilinə xasdır. Məs.: ketasan, yozibsan (özbək); bararsan, görgensen (qumuq); kelesen, açkaysen (karaim); durarsın/durursun, gidersin (qaqauz); yapacaksin, gideceksin (türk); yazmışsin, bilmişsin (qaqauz) və s.

-sa, *-se*, *-səy*, *-sey* şəkilçisinin sonundakı *n* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış¹ bu şəkilçiyyə qaraçay-balkar dilində rastlanır. Məsələn: alğansa, bilgense, bilişçense və s.

III şəxsin təki. Türk dillərinin əksəriyyətində III şəxsin təkində heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Bir sıra türk dillərinin bəzi zaman formalarında *-di* şəxs sonluğuna təsadüf olunur. Maraqlışı budur ki, müasir yakut dilində III şəxsin təkində digər türk dillərində rastlaşmadığımız *-a*, *-e* şəxs sonluğu müşahidə olunur.

Qumuq dilinin Qaytaq dialektində indiki-gələcək zamanın üçüncü şəxsində *-di* şəkilçisi saxlanılır ki, o, qazax, qaraqalpaq, noqay və bəzi digər dillər üçün səciyyəvidir².

N.A.Baskakov bununla bağlı yazır: “Bəzi dillərdə üçüncü şəxsin formaları ya tərz, ya da modal çalarları göstəricilərinin izlərini saxlayır ki, onlar səhv olaraq şəxs göstəriciləri kimi qəbul olunur. Bu baxımdan, məsələn, tərz göstəricisi *-dyr/dir ~ -dy/-di ~ -t* indiki-gələcək zaman formaları (qaraqalpaq *bar-a-dy*, yeni uyğur *bar-i-dur*, qırğız *bar-a-t*, tatar *bar-a* “(o) gedir”) xa-

---

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, с. 151.

² Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, с.36.

---

rakterikdir ki, o, *tur*-*ur* köməkçi felinin tam formasının fonetik təkamülünün müxtəlif mərhələlərindəki qalığıdır: *tur*-*ur*>*tur*~-*dur*>-*dy*>-*t*>(qırğız dilində), -ø (tatar dilində) şəxs kateqoriyasının göstəricilərinə aidliyi yoxdur”¹.

Felin zaman formalarının bir hissəsi istifadədən çıxmış və ya yalnız dialekt və şivələrdə qorunmuşdur: *ala durur*, *qayniya durur*, *baxa durur*(şimal qrupu); *ala var*, *ala dökü*(şərq qrupu); *alrı*, *gəliri*(cənub qrupu)².

Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqlarının cəmini ifadə edən şəkilçilər bunlardır:

I ş.c – *-iq*⁴, *-iz*, *-z*, *-is*², *-miz*⁴, *-mis*², *-bis*², *-bız*², *-pis*², *-vis*⁴, *-pit*, *-bit*, *-ibt*

II ş.c – *-siniz*⁴, *-siz*⁴, *-ηar*², *-zar*², *-gİZ*², *-gİz*², *-higİZ*²

III ş.c – *-lar*², *-łar*²

I şəxsin cəmi *-iq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* Azərbaycan, qaqauz, *-iz*, *-ız*, *-uz*, *-üz* türk, qaqauz, *-z* qaqauz dillərində işlənir. Məs.: oxuyuruq, gülürük (Azərbaycan); satmışık, gitmişik (qaqauz); kalmışız, yeneceğiz, soruruz, gül müşüz (TÜRK); kalarız/kalırız, gideriz (qaqauz); bakacez, alacez (qaqauz) və s.

-is, *-is* türkmən dili üçün xarakterikdir. Məs.: qaçyaris, bilyəris, bakaris, görəris və s.

-miz, *-miz*, *-muz*, *-müz* noqay; *-miz*, *-miz* krım-tatar, *-miz* özbək; *-mis*, *-mis* xakas, şor dillərində istifadə olunur; məs.: bolamız, berermiz (noqay); başlağanmız,

¹ Баскаков Н.А.Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, «Наука», 1979, с. 236.

² Зейналов Ф.Р.Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФ АН СССР, с. 53.

bigenmiz (krım-tatar); ketamıız (özbək); parçanmış, pergenmış (şor) və s.

-bız, -bız, -büz karaim dilinin Qalis dialek-tində; -bız, -bız qazax, qırğız, qaraqalpaq, qumuq, qa-raçay-balkar, başqırd; -bız, -bez kazan-tatar, -bis, -bis altay, şor, xakas dillərinə məxsusdur. Məsələn: *kolabız* (soruşuruq), *külürbüz* (karaim); *bolğanbız*(qazax); *as-qanbız*, *küləsəkbız*(başqırd); *taparbız*, *utırabız*, *tükənb-**bez*(kazan-tatar); *aladibis*, *keleribis*(altay); *tutqadiqbız*, *işteerbız* (şor) və s.

-pıs, -pıs xakas, şor; -pız qazax, noqay, qaraqal-paq; -vis, -vis, -vus, -vüs tofalar, tuva dillərində işlədi-lir. Məsələn:*alqalakpis*, *alippız*(qaraqalpaq); *bardivis*, *bergenivis*(tofalar); *keldiyis* (tuva).

Türk dillərində şəxs sonluqları ilə bağlı fərqli cə-hətlərdən biri də yakut dilində özünü göstərir. Belə ki, bu dildə qəti keçmiş zamanın III şəxsin təkində, II, III şəxsin cəmində olduğu kimi, I şəxsin cəmində özünü göstərən şəxs sonluqları türk dillərində məlum şəxs sonluqlarından kifayət qədər fərqlənir. Yakut dilində I şəxsin cəmində iştirak edən şəxs sonluqları spesifik -pit, -bit, -ibit şəkilçiləridir; məs.: *bulubut*, *minnibit*, *barbippit* və s.

Müasir özbək ədəbi dilində qəti keçmiş zamanı ifadə edərkən birinci şəxsin cəmində -k şəxs sonluğun-dan istifadə olunduğu halda, özbək dilinin Daşkənd dia-lektində -mız şəxs sonluğu işlədiilir¹. Məsələn, ədəbi dildə qəti keçmiş zaman birinci şəxsin cəmində *ëzdik*,

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 215.

ukidik və s. şəklində ifadə olunursa, Daşkənd dialek-tində *ezdimiz*, *ukidimiz* formasında ifadə olunur.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində rezulta-tiv keçmiş zaman I şəxsin cəmində -q, -k əlamətini qəbul edir (*almışq*, *gəlmışik* və s.). Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində XVIII əsrə qədər bu məqamda -z elementindən istifadə olunmuşdur: *etmişiz*, *gətirmişiz* (Dədə Qorqud); *buraqmışız* (Nəsimi, XIV əsr); *qərq olmuşuz* (Xətai, XV əsr); *satin almışız* (Füzuli, XV əsr).¹

II şəxsin cəmi. -siniz, -siniz, -sunuz, -sünüz şəxs sonluqlarına Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində rast gəlinir. Məs.: oxuyacaqsınız, gözəlləşmisiniz, görürsünüz (Azərbaycan); anlayacaksınız, düşünüyorsunuz (Türk); doyurursunuz, işleersiniz (qaqauz) və s.

-siz, -siz, -suz, -süz noqay, qumuq, qırğız, qara-qalpaq dillərində, -siz özbək, -siz, -siz karaim, qazax dillərində, -siz, -sez kazan-tatar dilində müşahidə olunur. Məs.: bolasız (noqay); alipsız (qaraqalpaq); ketasız (özbək); tapaçaksız, söyərsez (sevərsiniz), tükəsez (kazan-tatar) və s.

-sındar/-sızdar, -siyder/-sizder şəxs sonluqları türk dillərindən yalnız qazax dili üçün xarakterikdir və hər iki şəkilçi variantı paralel olaraq işlənmə imkanına malikdir; məs.: alipsındar/alipsızdar, istersındar/istersızdar, bolğansındar/bolğansızdar və s.

-zar, -zer xakas dilində istifadə olunur. Məsələn: körçenzer, alarzar və s.

---

¹ Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АКД. Баку, 1969, с. 16.

-gİZ, *-gİZ* qumuq, *-gİZ*, *gež* başqırd və kazan-tatar dillərində rastlanır. Məsələn: kildegež(başqırd); uyladı-gİZ(düşündük), kittegež (kazan-tatar) və s.

-hIGİZ, *-hegez* başqırd dillərində istifadə olunur. Məs.: asqanhigİZ, başlayhigİZ, kilerhegez və s.

Müasir başqırd dilində ikinci şəxsin təkində müşahidə olunan *-hIY*, *-heY*, ikinci şəxsin cəmində *-hIGİZ*, *-heqeZ* şəxs sonluqlarına Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də rast gəlinir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində felin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarının ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində *-sINIZ⁴* şəxs sonluğunundan istifadə olunur. Danışq dilində isə *-sINIZ⁴* deyil, onun qısaldılmış variantı olan *-sIZ⁴* şəxs sonluğununa daha çox təsadüf olunur. Baxmayaraq ki, danışq dilində *-sIZ⁴* şəxs sonluğu işlənir, *-sINIZ⁴* şəxs sonluğu hələ də ədəbi dil üçün xarakterik hesab olunur.

A.Axundov *-sIZ⁴* şəxs sonluğunun ədəbi dil normalı sayılmasına ehtiyac hiss olunduğu yazır¹.

Tovuz rayonunun Qovlar kənd şivəsində -aş, -əş şəkilçilərindən sonra bu vaxta qədər tədqiq olunmuş dialekt və şivələrimizdə rast gəlmədiyimiz şəxs şəkilçilərinə (*-day*, *-dəy*, *-dIyIZ*, *-dIyIZ*) təsadüf olunur. Məs.: *alaşdaY*, *gələşdəY*, *alaşdIyIZ*, *gələşdIyIZ*².

Q.K.Yaqubova yazır: “İkinci xüsusiyyət *-qan*, *-gen* şəkilçili II şəxsin keçmiş zaman feli sıfətlərində ədəbi dilə aid olan *-sIZ*, *-sez* şəkilçilərinin əvəzinə *-iQIZ*, *-in* şəkilçi variantlarının işlədilməsindən ibarətdir. Bu

¹ Axundov A.A. Bir daha qrammatik normalar haqqında. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yəziçi, 1992, s. 97.

²Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.236.

morfoloji hadisə Aktaş rayon tatarlarının, xüsusilə xristianlığı qəbul etmiş tatarların dili üçün xarakterikdir. Məs.: - Сез өшөн кайтканыңыз. – Siz üzüyüb qa-yıtmısınız; Син түнганың – Sən üzümüsən”¹.

Cəbrayıl rayonunun Sirik kəndində ikinci şəxsin cəmində *-siğız*, *-siğiz* forması müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin Ayrım şivəsində isə ikinci şəxsin cəmində *-sağız*, *-səğiz* formasından istifadə olunur². Məs.: *alıbsınız* əvəzinə *alıfsağız*, *gəlibsiniz* əvəzinə *gəlifsəğız*, *görübsünüz* əvəzinə *görüfsəğiz* və s. işlənir və bu hadisə qıpçaq elementi hesab olunur.

III şəxsin cəm formasına gəlincə, demək olar ki, bütün türk dillərində *-lar*² şəkilçisini qəbul edir. Bəzən isə şəkilcisiş işlənir. Yakut dilində isə III şəxsin cəmində *-lar* şəkilcisinindən daha çox *-iar*, *-ilar*, *-tar*, *-tara* şəxs sonluqlarından istifadə olunur: *alliar*, *olollar*, *barbittara* və s.

İkinci şəxsdə işlənən şəxs sonluqlarını iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Sağır nun ilə (*ŋ*) işlənən şəxs sonluqları
2. Sağır nunsuz (*ŋ*), başqa sözlə, sadə n ilə işlənən şəxs sonluqları

Məlum olduğu üzrə, müasir türk dillərində sağır nun (*ŋ*) ilə işlənən şəxs sonluqları II şəxsdə özünü göstərir. Şəxs sonluqlarında sağır nun (*ŋ*) samitinin

¹Якупова Г.К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай (Татарская АССР), // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 141.

²Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV, Баку, 1966, Изд. АН АССР, с. 180.

olması qədim tarixə söykənir. Belə ki, qədim türk yazılı abidələrində nəinki II şəxsin tək və cəmində, ümumiyyətlə, abidələrin dilində geniş yayılmış, daha sonra türk dillərinin inkişafının müəyyən mərhələlərində öz işləkliyini itirmişdir. Buna baxmayaraq, türk dillərində şəxs sonluqlu zaman formalarında II şəxsdə sağır nun (*ŋ*) samitinin işlənməsi bir sıra türk ədəbi dilləri üçün xarakterikdir. Hər hansı türk ədəbi dilində şəxs sonluqlarında II şəxsin tək və cəmində sağır nun (*ŋ*) səsinin işlənməməsi bu dildə ona rast gəlinməməsinə dəlalət etmir. Çünkü bu formalar ədəbi dildə özünü göstərmirsə, həmin dilin müəyyən dialektində özünü göstərə bilər.

Professor E.Əzizovun bir fikrini xatırlatmaq istərdik: “Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektlə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir”.¹

Bu fikri sağır nunla (*ŋ*) da bağlı söylemək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində **sağır nun** (*ŋ*) səsinin işlənməməsinə baxmayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əvvəlki dövrlərində sağır nun (*ŋ*)dan geniş istifadə olunmuş, bu gün də həmin səs dialekt və şivələrimizin böyük bir qismində geniş işləkliyə malikdir.

---

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s. 9.

Sağır nunla (ŋ) bağlı bu sözləri zaman formalarında işlənən şəxs şəkilçilərində özünü göstərən sağır nun (*ŋ*) səsinə də aid etmək olar. Belə ki, sağır nun (*ŋ*) səsi II şəxsin təki və cəmində Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. Təbii ki, digər türk dillərində və onların dialektlərində zaman formalarına nəzər salsaq, eyni vəziyyətlə qarşılaşmış olarıq.

Müasir türkmən, özbək, tofalar, altay, noqay, qazax, başqırd, şor, yakut, xakas ədəbi dillərində zaman formaları şəxs sonluqlarına malikdir. Sadaladığımız bu dillərdən altay, noqay, qazax, başqırd, şor, yakut, xakas ədəbi dillərində sağır nun (*ŋ*) samiti yalnız ikinci şəxsin təkində özünü göstərir.

Tofalar dilində yalnız *-di⁴*, *-ti⁴* şəkilçili qəti keçmiş zaman formasında II şəxsin həm təkində, həm də cəmində *sağır nun (ŋ)* səsindən istifadə olunur: *aynадиң*, *ayнадијар*, *keldиң*, *keldијер* və s. Müasir türk ədəbi dillərindən yalnız türkmən ədəbi dilində felin bütün zaman formalarında (qəti gələcək zaman formasından başqa) II şəxsin tək və cəmində *sağır nun(ŋ)* işlədir. Məs.: Sen – *алдиң*, *әшитдиң*, *qalyarsıң*, *bilersиң*

Siz - *алдиңиз*, *әшитдиңиз*, *qalyarsыңиз*, *bilersиңиз*

Tofalar və tuva dillərində II şəxsin təkində *-ŋ*, *-ŋj*, cəmində *-ŋar*, *-ŋer*; türkmən dilində II şəxsin təkində *-ŋ*, *-ŋj*, *-ŋj*, *-suŋ*, *-suiŋ*, cəmində *-ŋiz*, *-ŋjiz*; *-suiŋiz*, *-ŋiz* şəxs sonluqlarından istifadə edilir. Şəxs sonluğununda sağır nun (*ŋ*) səsinin müşahidə olunduğu digər türk dillərində yalnız II şəxsin təkində rastlanır: *bardıң*, *kelgeniң*, *bardıңар*, *kelgenнer*(tofalar); *geldиң*, *bakyarsиң*, *bakdиңiz*, *гöryərsиңiz*, *alarsиң* (türkmən).

II şəxsin təkində xakas dilində *-zıŋ*, *-ziŋ*; başqırd dilində *-ŋ*, *-hiŋ*, *-heŋ*; şor dilində *-ŋ*, *-ziŋ*, *-ziŋ*; qazax dilində *-ŋ*, *-siŋ*, noqay dilində *-sınb*, *-sınb*, yakut dilində *-iŋ*, *-iŋ*, *-uŋ*, *-üŋ*, qaraqalpaq dilində *-saŋ*, *-seŋ*, kazan-tatar dilində *-siŋ*, *-seŋ* şəxs sonluqları müşahidə olunurş. Məs.: *barasıŋ alğansıŋ*, *aldiŋ*(qazax), *aldiŋ kil-deŋ*, *alğanhıŋ*, *kilgənheŋ*, *ukırhiŋ* (başqırd); *tutqanzıŋ*, *körerziŋ*(şor); *atçazıŋ*, *sanidırziŋ*, *kördiŋ*, *pilqeziŋ* (xakas); *bardıŋ*, *allıŋ*, *tupputuŋ*(yakut); *alipsaŋ*, *barıpsaŋ* (qaraqalpaq) və s.

Xakas dilində ikinci şəxsin cəmini ifadə etmək üçün *-ŋar*, *-ŋer* şəxs sonluğundan da istifadə olunur. Məs.: *pöktiŋer*, *atçanŋar* və s.

Digər türk dillərində *-nız* şəxs sonluğu II şəxsin cəmində istifadə olunduğu halda, qırğız dilində *-ŋ* şəxs sonluğu ilə yanaşı, II şəxsin təkində nəzakət formalı *-ŋiz* şəxs sonluğundan da istifadə olunur: *kettinj*=*kettiŋiz*, *karadıŋj*(gördün)=*karadıŋiz* və s.

Müasir Azərbaycan dilinin danışq dilində II şəxsin cəmində *-sıniz*, *-siniz*, *-sunuz*, *-sünüz* şəkilçisi ilə yanaşı, *-siz*, *-siz*, *-suz* *-süz* formasından da istifadə olunur. Məs.: *görübsünüz* – *görübsüz*, *gəlirsiniz* – *gəlirsiz*, *alırsınız* – *alırsız*, *görəcəksiniz* – *görəcəksiz*, *oturarsınız* – *oturarsız* və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan krım-tatar dilində nəinki danışq dilində, eləcə də yazıda II şəxsin cəmində hansı zaman formasının işlənməsindən asılı olmayaraq *-sınvíz* və *-síz* paralel işlənir: *alırsı(nví)z*, *isteysi(nví)z* və s.

Müasir dilimizdə işlənən şühudi keçmiş zamanın qəbul etdiyi şəxs sonluqları bütün dövrlər üçün xarak-

terik olmuşdur. Lakin diliñ inkişafının əvvəlki mərhə-lələrinə nəzər saldıqda ikinci şəxsin cəmində *-niz* deyil, *-z* şəxs sonluğundan istifadə edildiyini müşahidə edirik; məs: *aldız*, *bildiz*, *qorxduz*, *gördüz* və s. H.Mirzəzadə yazır: “Müasir ədəbi dilimizdə ədəb və nəzakət üçün II şəxsdə işlənən *-niz*(*getdiniz*, *söylədiniz*) formasına hələlik yazıların dilində təsadüf etmədik; **z** ünsürü yazı və danışiq dilində müştərək olmuşdur”¹

Bu xüsusiyəti Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də görmək mümkündür. Tovuz rayonunun Düz Qırıqlı və Xatınlı kənd şivələrində *-şay/-şəy* (təkdə), *-şıñız/-şıñız/şuñuz/şuñüz*(cəmdə); Qovlar kənd şivəsində isə *-day/-dəy*(təkdə), *-diñız/diñız/duñuz/düñüz* (cəmdə) şəxs şəkilçiləri işlədir; məs.:*qalışşay*, *gəlişşəy*, *oxuyuşşuñuz*, *üzdüyüüsşüñüz*(D.Qır.), *alaşşay*, *tərkizeşşəy*, *uçuroşşuñuz*, *düzöşşüñüz*(Xatınlı), *tərsix'di-rişdəy*, *usduyuşduñuz*(Qov.)². Şəxs şəkilçilərinin bu cür ifadəsi əsasən, qəti gələcək zaman şəkilçisinin təsirilə bağlıdır.

Bəzi türk dillərində şəxs sonluqları şəxs əvəzlikləri ilə üst-üstə düşür. Tofalar dilində qəti və perfektli keçmiş zaman formalarından başqa digər zaman formalarında şəxs sonluqları kimi şəxs əvəzliklərindən də istifadə olunur.

Məsələn:	tutadır men	tutadır bis
	tutadır sen	tutadır siler
	tutadırı	tutadırı (lar)

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 143.

² Sıräliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.125.

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlarla yanaşı, şəxs sonluğu olmayan zamanlar da mövcuddur. Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi bəzi türk dillərində müəyyən zaman formalarını, bəzi türk dillərində isə bütün zaman formalarını əhatə edə bilər. Karluq qrupu türk dillərindən olan salar dilində felin bütün zamanlarının ifadəsi zamanı heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Fel istər keçmiş, istər indiki, istərsə də gələcək zaman formalarında təsriflənərkən şəxs şəkilçiləri özünü göstərmir; məs.:-

<i>keçmiş</i>	<i>indiki</i>	<i>gələcək</i>
men alzı ¹	vāpoř men	vaxqur/(vaxqar)
sen alzı/almış sen	vāpoř sen	vaxqur/(vaxqar)
vu alzı/almış vu	vāpoř vu	vaxqur/(vaxqar)
piser alzı piser	vāpoř piser	vaxqur/(vaxqar)
seler alzı/almiş seler	vāpoř seler	vaxqur/(vaxqar)
vuler alzı/almiş vuler	vāpoř vuler	vaxqur/(vaxqar)

Bu xüsusiyyət karluq qrupu türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər. Çünkü bu cəhət yalnız salar dilində deyil, sarı-uyğur dilində də müşahidə olunan cəhətdir:

<i>men tutar</i>	<i>mys tutar</i>
<i>sen tutar</i>	<i>siler tutar</i>
<i>gol tutar</i>	<i>golar tutar</i>

Təbii ki, şəxs sonluqlarının işlənməməsi türk dillərində digər bir xüsusiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Salar dilində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlərdən biri felin zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluq-

¹ Nümunələr Ə.P.Tənişevin «Саларский язык» əsərindən götürülmüşdür (s.33, 35)

larının işlenmeməsidir. Məhz bu səbəbdən fəlin hansı şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün fel formasından əvvəl şəxs əvəzliklərinin işlenməsi zəruridir.

Zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarının işlenməməsi xüsusiyyəti oğuz qrupu türk dillərindən yalnız turkmən dilində müşahidə olunur. Şəxs sonluğu olmayan digər türk dillərində fərqli olaraq turkmən dilində bu xüsusiyyət qəti-gələcək zaman formasında özünü göstərir. *-acaq*, *-əcək* şəkilçili bu zaman forması turkmən dilində *-сак*, *-cek* şəklindədir. Türk dillərində də bu zaman formasının təsriti zamanı şəxs şəkilçiləri işlenmədiyi üçün şəxs əvəzliklərinin işlenməsi mütləqdir:

<i>men</i>	<i>qalçak, görcek</i>	<i>biz</i>	<i>qalçak, görcek</i>
<i>sen</i>	<i>qalçak, görcek</i>	<i>siz</i>	<i>qalçak, görcek</i>
<i>ol</i>	<i>qalçak, görcek</i>	<i>olar</i>	<i>qalçak, görcek</i>

Türk dillərində fəlin zamanlarının inkar formalarının *-ma*, *-mə* şəklində ifadəsinə baxmayaraq turkmən dilində bu zaman formasının inkarı da fərqlidir. Belə ki, bu dildə qəti-gələcək zamanın inkarı *-ma*, *-mə* inkar şəkilçiləri ilə deyil, dəl (“deyil”) sözü ilə meydana çıxır: *men alcak dəl, sen alcak dəl, ol alcak dəl* və s.

Bir cəhəti qeyd edək ki, turkmən dilinin çövdür dialektində bu forma şəxs şəkilçiləri ilə işlənir¹. Bundan əlavə, turkmən dilinin Anaulı dialektində də *-сак*, *-cek* şəkilçili zaman forması ədəbi dildən fərqli olaraq bütün şəxslər üzrə şəxs sonluqları qəbul edərək təsrif-

¹Каджарова Э.Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АКД, Ашхабад, 1964, с. 5

lənir¹. Məsələn: *alácaqman, alácaqsən, alácaqde, alácaqmız, alácaqsız, alácaqde* və s.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman təsrif olunarkən şəxs şəkilçisi işlənmir. İşin, hərəkətin hansı şəxsə aid olması müstəqil şəxs əvəzliklərinin işlənməsi ilə aydın olur²; məs.:-

<i>men</i>	<i>bilər</i>	<i>biz</i>	<i>bilər</i>
<i>sen</i>	<i>bilər</i>	<i>siz</i>	<i>bilər</i>
<i>ho</i>	<i>bilər</i>	<i>holar</i>	<i>bilər</i>

Göründüyü kimi, bu xüsusiyət Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji xüsusiyətlərinə yad olsa da müəyyən bir şivəsində yalnız qeyri-qəti gələcək zamanda özünü göstərir.

D.Q.Tumaşeva yazır: “İkinci paradiqma -ğan şəkilçili feli sıfətin şəxs əvəzliklərinin analitik birləşməsi yolu ilə düzəlir. O, Tobol-İrtış dialektinin şivələri üçün səciyyəvidir, barabın dialektində isə nadir hallarda rast gəlinir: *Мин алған, син алған, ул алған* və s.”³.

Ədəbi dildən fərqli olaraq türkmən dilinin Olam dialektində qəti gələcək zamanın ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi qəbul edə bilər.

Məs.:*işli:əkçeqyzmı* -ədəbi d. *işlekçeqmi, yazkçaqyzmı*- ədəbi d. *yazzqaqmı*⁴.

§2. Həmhüdud kateqoriyalarda zaman

Türk dillərində feli sıfət zaman kateqoriyasından danışarkən feli sıfət və feli şəkilləri(lazım, arzu, vacib,

¹ Пощуповский А.П. Избранные труды.Ашхабад, “Ылым”,1975,с.116

² Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962,s. 245.

³ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар.Ч.П.Изд.Казанского Университета, 1968, с. 63.

⁴ Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, с. 21.

şərt) mövzularına da toxunmağı lazım bilirik. Çünkü bu mövzuların hər birində zaman kateqoriyası kateqorik şəkildə olmasa da, anlayış kimi mövcuddur.

Təbii ki, feli sıfət və felin şəkilləri bizim tədqiqat obyektimiz deyildir. Ancaq onların zaman anlayışı, zaman çalarlığı ifadə etməsi bu məsələyə də münasibət bildirməyimizin vacibliyini şərtləndirir. Fel daxilində öyrənilən feli sıfət, felin lazım, vacib, şərt şəkillərində zaman anlayışı özünü göstərməkdədir.

Məlum olduğu üzrə, feli sıfət şəkilçilərinin bir qismi həm feli sıfət, həm də zaman kateqoriyasının şəkilçiləri kimi çıxış edir. Feli sıfətdən törəmiş felin zaman şəkilçiləri kimi formallaşması feli sıfət daxilində zaman anlayışının olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, istər Azərbaycan dilciliyində, istərsə də digər türk dillərində feli sıfətlə bağlı bir sıra əsərlər, məqalələr yazılmışdır¹. Bunlardan bəzilərində feli sıfətin zaman anlayışı ifadə etməsi məsələsinə toxunulmuş, bəzilərində isə feli sıfət tamamilə başqa aspektdə araşdırılmışdır.

N.N.Canaşia əmr, vacib, arzu şəkillərinin 2 zamanda – keçmiş və gələcək zamanda təzahür etdiyini yazır².

---

¹ Алиев В.Г. Неспрягаемые формы глагола в азербайджанском языке. АДД, Баку, 1989, 57 с. Алиев В.Г. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках. АКД, Ташкент, Изд. «Наука» Узбекской ССР, 1965, 23 с. Инкижекова- Грекул А.И. Причастия в хакасском языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятилетию. Сборник статей. Изд.АН СССР, Москва, 1953, с. 108-123.

² Джанашша Н.Н. Исследование по морфологии турецкого глагола. АДД, Тбилиси, 1970, с. 26-28.

Dilçilikdə müasir türk dillərində gələcək zaman formalarının sayının artırılması hallarına da rast gəlirik. S.Cəfərov yazır: "...Azərbaycan dilinin gələcək zaman kateqoriyası indiyə qədər iddia edildiyi kimi iki formaya deyil, altı formaya (-acaq/-əcək, -ar/ər, -ası/-əsi, -a/-ə, -məli/-məli, -sa/-sə şəkilçili: *alacaqlar, alar, alasıdır, ala, almalıdır, alsa*) malikdir ki, onların da hər birinin öz mənası vardır"¹.

S.Əlizadə yazır: "XVI əsr ədəbi dilindəki feli sıfət şəkilçilərini öz fəallığına, işlənmə tezliyinə görə üç qrupa bölmək olar: 1. Bütün mənbələrdə norma səviyyəsində olub, çox işlənənlər - -/y/an, -/y/ən; -miş, -miş, -diği, -digi. 2. Norma səviyyəsində olub, universallıq baxımından əvvəlkilərdən geri qalanlar: -ar, -ər, -maz, -məz; -acaq, -əcək. 3. Məhdud dairədə işlənənlər: -məli, -məli, -məlu, -məlü, -ası, -əsi; -ir, -ər, -ur, ür"².

A.N.Kononov VII-IX əsr türk run abidələrinin dilində feli sıfəti üç hissəyə ayırir:

- 1) indiki-gələcək zaman feli sıfətləri
- 2) keçmiş zaman feli sıfətləri
- 3) gələcək zaman feli sıfətləri³.

Beləliklə, müasir türk dillərində feli sıfətləri ifadə etdikləri zaman anlayışına görə üç qrupa ayıra bilərik:

- 1) Keçmiş zaman feli sıfətləri: -qan, -kən, ġan, -ken, -miş, -miş, -muş, -müş, -diq, -dik, -duq, -düük, -çan, -çen

¹Джафаров С. О постановке вопроса наклонения глагола в азербайджанском языке. //Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с. 76.

² Əlizadə S.Q.Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı,ADU,1985, s. 68.

³ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 120.

- 2) İndiki zaman feli sıfırları: *-an*, *-ən*
- 3) Gələcək zaman feli sıfırları: *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*,
-ar, *-er*, *-r*, *-acaq*, *-əcək*, *-ası*, *-əsi*, *-mali*, *-məli*

-an, *-ən* feli sıfırı indiki zaman anlayışını bildirir və Azərbaycan, türk, qaqauz və türkmən dillərində müşahidə olunur: *qaçan oğlan*, *gülən qız* (Azərbaycan), *okunan kitap*, *söylenen şarkı* (TÜRK) və s.

V.A.Qordlevski “Türk dilinin qrammatikası” əsərində *-an*, *-en* şəkilçili feli sıfətə münasibət bildirərək onun həm keçmiş, həm də indiki zamana aidliyini qeyd edir¹.

A.N.Kononov və A.Samoyloviç isə *-an*, *-en* formantlı feli sıfırların həm indiki, həm də gələcək zaman anlayışı ifadə etdiyini yazırlar².

-qan, *-kən*, *ğan*, *-ken* keçmiş zaman feli sıfətini əmələ gətirir və türk dillərində geniş işləkliyə malikdir. Belə ki, o, oğuz qrupu türk dilləri istisna olmaqla, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur dillərində feli sıfət şəkilçisi kimi mövcuddur.

Haqqında danışdığımız *-qan*, *ğan*, *-ken*, *-kən* şəkilçiləri keçmiş zaman feli sıfətini, həm də mövcud olduğu türk dillərində qeyri-müəyyən keçmiş zaman formasını əmələ gətirir.

Qaraqalapaq dilinin cənub-qərb dialektinin qarşıq türkmən-qaraqalpaq şivəsində şəkilçinin *-an*,

---

¹ Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка.(морфология и синтаксис) Москва. 1928, с. 113.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 252; Самойлович А. Краткая учебная грамматика современного османского -турецкого языка. Ленинград, 1925. Российская государственная академическая типография. с. 218.

-en variansi işlənir: *kelen(kelgen)*, *alan(alqan)*, *salan(salqan)*¹

-miş, *-miş*, *-muş*, *-müs* şəkilçisi *-qan*, *ğan*, *-ken*, *-kən* feli sıfət şəkilcisinin ekvivalenti kimi çıxış edir və yalnız oğuz qrupu türk dillərində özünü göstərir.

Türk dilçisi M.Malkoçun fikrincə, Partisip eki olaraq bu ekin geçmiş ifadesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadesi pek yoktur. Sadece geçmiş zaman ifadesi vardır².

-ar, *-ər* şəkilçisi ilə bağlı S.Cəfərov yazır: “Əsildə müzare(qeyri-müəyyən gələcək) zaman əmələ gətirməyə xidmət edən qrammatik şəkilcidən qrammatik-leksik mənasını kəsb edərək, eyni zamanda feli sıfət şəkilçisi yerinə keçmiş, ən nəhayət, öz mənasını inkişaf etdirərək, leksik-qrammatik bir şəkilçi kimi də formalaşmışdır”³.

-acaq, *-əcək* şəkilçili feli sıfət zaman forması kimi mövcud olduğu türk dillərində həm də gələcək zaman feli sıfəti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: Azərb.: *oxunacaq məktub-məktub oxunacaq(dır)*; türk: *alinacak kitap-kitap alınacak(tır)*; türkmən: *okacak oglan – oglan okacak* və s.

T.A.Borovkova Mahmud Kaşgarlıının “Divanü lügət-it-türk” əsərinin dilindəki *-mas* haqqında yazır: “-mas indiki, gələcək və ümumi zamanın inkar feli sıfətidir; funksiyasına görə *-ur* şəkilçili təsdiq feli sıfətinə

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, М.-Л., Изд. АН СССР, 1952, с. 440.

² Malkoç Muzaffer.-di'li ve -miş'li Geçmiş Zaman // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004, c:II, s. 110.

³ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, s. 96.

uyğun gelir”¹.

Maraq doğuran şəkilçilərdən biri də -a, -e (-ə), -y şəkilçiləridir. Belə ki,-a,-e(-ə),-y şəkilçilərinin türk dil-lərində indiki zaman forması əmələ gətirməsi hamiya məlumdur. Bununla yanaşı bu şəkilçi həm də arzu şək-linin morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, orta əsrlərdə bu şəkilçi dilimizdə həm də indiki zaman mənasında işlənmişdir. Türk dillərində arzu şəklinin ifadəcisi kimi gələcək zaman anlayışına malikdir.

Bəzən feli sıfət şəkilçiləri yalnız müəyyən bir qrup üçün, yaxud müəyyən bir dil üçün spesifik sayıla biler. Məsələn, uyğur-oğuz qrupu türk dillərindən olan xakas dilində türk dillərində geniş işləkliyə malik olan -ğan, -ar, -er, -r feli sıfət şəkilçiləri ilə yanaşı, digər qrup türk dillərində rastlanmayan -çan, -çen, -xalak, -kelek, -xadiq, -kediq, -aaçı, -eeçı kimi feli sıfətləri də müşahidə olunur.

H.Mirzəzadə bu şəkilçi ilə bağlı yazır: “-(y)-əsi, -ası şəkilçisinin mənaca dəqiqləşməsi, bir vəzifədən başqa bir vəzifəyə doğru meyl etməsi prosesi təxminən XVII əsrin sonundan başlayır. Bu dövrə qədər həmin şəkilçinin feli sıfət şəkilçisi kimi işlənməsinə çox az, gələcək zamanın şəkilçisi kimi işlənməsinə isə daha çox təsadüf edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu nis-bət pozulmuş, o, gələcək zaman əvəzinə feli sıfət şəkil-cisi kimi özünü göstərməkdədir”².

---

¹ Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари. АКД, Ленинград, 1966, с. 10.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolologiyası. Bakı, Azərb. Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, s. 261.

Ümumiyyətlə, *-ası*, *-əsi* şəkilçisinin Azərbaycan dilində, eləcə də bir sıra türk dillərində funksiyası genişdir. Belə ki, *-ası*, *-əsi* şəkilçisi feli sıfəti, felin lazım şəklini ifadə etməklə yanaşı, həm də tarixən dilimizdə qəti gələcək zaman formasını bildirmişdir.

H.Mirzəzadə M.Füzulinin dilində də gələcək zamanın *-ası*, *-əsi* şəkilçisi ilə də ifadə edildiyini, lakin buna aid nümunələrin o qədər də çox olmadığını yazır. Məs.: Mən deməzmidim ki, bir gün *ağlayasıdır* gülən (M.Füzuli).

-ası, *-əsi* formasının qəti gələcək zaman mənasında işlənməsi yalnız Azərbaycan dilində deyil, çox geniş şəkildə türk dilinin keçmiş dövrlərində, qismən də müasir tatar dili və onun dialektlərində müşahidə olunur¹.

Felin şərt şəkli bütün türk dillərində mövcuddur və digər fel şəkilləri ilə müqayisədə bütün türk dilləri üçün sabit bir morfoloji əlamətə malikdir. Belə ki, *-sa*, *-se* şəkilçi variantı daha çox müşahidə olunur. Araşdırduğumuz müasir türk, türkmən, qazax, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, noqay, krım-tatarlarının dillərində *-sa*, *-se* variantından istifadə olunur. Azərbaycan, qaqauz, kazan-tatar, uyğur dilləri üçün *-sa*, *-sə* variantları xarakterikdir. Türk dillərindən yalnız başqırd dilində *-ha*, *-hə* şəkilçisi müşahidə olunur. Müasir qırğız dilində *-sa*, *-se*, *-so*, *-sö*, altay dilində *-sa*, *-se*, *-so*, *-sö*, *-za*, *-ze*, *-zo*, *-zö*, xakas və tuva dillərində *-sa*, *-se*, *-za*, *-ze* fonetik variantlarına rastlanır.

---

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 225.

A.N.Kononov türk və özbək dillərində şərt şəklinin iki zamana indiki-gələcək (-sa²) və keçmiş (-sa idi) zamana malik olduğunu yazar¹.

V.M.Nasilov şərt şəklinin qədim uyğur dilində -sar, -ser forması ilə ifadə olunduğunu və şərt şəklinin indiki-gələcək zamanı ifadə etdiyini qeyd edir².

N.K.Dmitriyev -sa, -se şəkilçisinin qədim variantı kimi Orxon-Yenisey abidələrində, eyni zamanda -sar/-ser<-ısar/-iser variantlarının müşahidə olunduğunu və şərtdən başqa, həm də zaman ifadə etdiyini yazar. P.Melioranski isə onu şərt feli bağlaması hesab edir³.

Feli bağlamaları həmhüdud formalara daxil etməməyimizin səbəbi feli bağlamaların müstəqil zaman anlayışı ifadə edə bilməməsi ilə əlaqədardır.

Doğrudur, dilçilikdə A.M.Şerbak -a//ə-ni gələcək zaman, N.K. Dmitriyev -ib, -ib, -ub, -iib şəkilçisini keçmiş zaman, -alı//əli-ni isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır.

A.N.Kononov haqlı olaraq göstərmişdir ki, feli bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyil, bunları ancaq formaya görə təsnif etmək lazımdır. Çünkü feli bağlamalar müstəqil surətdə zaman məzmunu ifadə edə bilmir. Onların zaman məna çalarlığı müstəqil fellə qarşılaşdıqda müəyyənləşir, yəni feli bağla-

---

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.243; Кононов А.Н.Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.,1960, с. 232.

² Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 78.

³ Дмитриев Н.К. Категория наклонения. Стой тюркских языков. М.,1962, с. 164.

---

manın zaman çalrı müstəqil felin zamanından asılı olduğunu müəyyənləşir¹.

A.N.Kononovun bu fikri ilə tam razılaşır və ona görə də feli bağlaması zaman anlayışı ifadə edən həm-hüdud formalara aid etmirik.

Fikrimizcə, feli sıfət və felin şəkillərində zaman və ya onları formalaşdırıan morfoloji əlamətlərin zaman üzrə bölgüsü məsələsi ayrıca araşdırılma tələb etdiyindən gələcəkdə xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

§3. Türk dillərində fel zamanlarının semantik-üslubi xüsusiyyətləri

1. Keçmiş zamanın semantik-üslubi xüsusiyyətləri

-di şəkilçili keçmiş zaman. Məlum olduğu üzrə, -di şəkilçili keçmiş zaman forması bütün türk dillərində mövcuddur. Haqqında danışdığınız bu zaman forması türk dillərində bir sıra spesifik məna xüsusiyyətlərinə malikdir. -di şəkilçili keçmiş zaman formasının məna xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qeyd etməliyik ki, bu ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif cür təqdim olunur. Belə ki, -di şəkilçili keçmiş zamanın məna xüsusiyyətlərinin normal şəkildə təqdim edilməsi və sayının artırılması halları vardır.

Zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında türk dillərində felin keçmiş zamanının 5 məna xüsusiyyətinin olduğunu söyləyən dilçilər daha çoxdur. Belə ki, akademik A.Axundov şübhəti keçmiş zamanın 5 məna xüsusiyyətinin olduğunu göstərir². Azərbaycan

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, s. 380.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 51-55.

---

dilçiliyində felin keçmiş zaman formalarını tədqiq etmiş professor T.Əfəndiyeva da şühudi keçmiş zamanın semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şərh etmişdir¹.

Y.Kərimov Azərbaycan və qazax dillərində qəti keçmiş zamanın ifadə etdiyi 5 məna xüsusiyyətini göstərmişdir².

B.Xəlilov akademik A.Axundovun fikirlərini eyni ilə təkrar edərək şühudi keçmiş zamanın 5 məna çalarını göstərmişdir³.

İ.Vəliyev Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsr yazılı abidələrində, N.Salehova tatar dilində, R.Əskər Mahmud Kaşgarlinin “Divanü lügat-it-türk” əsərində -*di* şəkilçili keçmiş zaman formasının 4 semantik xüsusiyyəti⁴ haqqında danışmışlar.

Bu haqda saysız-hesabsız türkoloji tədqiqatlar mövcuddur. O.Allanazarov -*di* şəkilçili keçmiş zamanı qəti keçmiş zaman adlandıraraq turkmən dilində onun altı semantik xüsusiyyətini fərqləndirir⁵. K.Ubaydullaev “Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном кара-калпакском языке” adlı əsərində qaraqalpaq dilində

---

¹ Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, s. 32-35.

² Керимов Я. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АКД. Баку, 1973, с. 11-12.

³ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı, Nurlan, 2007, s. 221-222.

⁴ Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АКД. Баку, 1969, с. 11; Салехова Н.Х. Грамматическая категория времени татарского глагола и темпоральность. АКД. Казань, 1975, с. 7; Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgari və onun “Divanü lügat-it-türk” əsəri. Bakı, “МВМ”, 2008, s. 264.

⁵ Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 53-57.

---

qəti keçmiş zamanın bir sıra semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir¹.

E.İ.Korkina da yakut dilində qəti keçmiş zamanın 5 məna xüsusiyyətini göstərir². Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, o da bu məna xüsusiyyətlərinə qəti keçmiş zamanın malik olduğu iki üslubi xüsusiyyəti daxil edir.

B.Çarıyarov leksik mənasından və mətnin xarakterindən asılı olaraq cənub-qərb qrupu türk dillərində qəti keçmiş zamanın 16 müxtəlif məna növünü qeyd edir³. Müəllifin göstərdiyi məna xüsusiyyətlərinin bir neçəsi üslubi xarakter daşıyır və burada qəti keçmiş zaman forması müvafiq zaman formalarını əvəz edir. Başqa sözlə desək, burada qəti keçmiş zamanın sırf məna xüsusiyyətləri ilə yanaşı, digər xüsusiyyətlər və ya çalarlar məna xüsusiyyətləri kimi təqdim olunmaqla onun semantik xüsusiyyətləri lüzumsuz sayda artırılır. Ona görə də B.Çarıyarovun zaman formalarının üslubi xüsusiyyətlərini felin zamanlarının bilavasitə semantik xüsusiyyətləri və mənaları kimi təqdim etməsi fikri ilə razılaşmırıq.

Felin zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərinin bütün türk dillərində müşahidəsi onun semantik xüsusiyyətlərinin inkişafını və zənginliyini təmin edir və bu da eyni zamanda türk dillərində həmin zaman

---

¹ Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. Изд. «Каракалпакстан», Нукус, 1978, с. 43-52.

² Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с. 71-75.

³ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 50-53.

formalarının üslubi xüsusiyyətlərinin zənginliyini şərtləndirir. Ona görə də müxtəlif zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərini göstərdikcə üslubi məqamları da şərh etməyə çalışacağıq.

Türk dillərində *-di* şəkilçili keçmiş zaman formasının semantik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. *Qətilik xüsusiyyəti*. Şühudi keçmiş zaman forması hal və ya hərəkətin keçmişdə qəti icra olunub bitdiyini göstərir. Təsadüfi deyil ki, əksər türk dillərində bu zaman forması qəti keçmiş zaman adlandırılır. Məsələn: Azərb.:Cəbrayıl gedib lap küncdəki stolun yanında *dayandı*(İMəlikzadə,Günəşli payız); Onlar *təsdiq etdirilər*, zirzəminin qapısını bağlayıb çölə *çixdilar* (M. İbrahimov, Gələcək gün); qaqauz:Sevä-sevä *evlendi* Çokoy Kostinin kızına Paşikaya (N.Baboqlu); *Geldi* avqust da Kırboba *gitti* instituta əkzamen vermää (D. Kara Çoban, İdeya kurbanı); başqırd: -İptəş komandır, leytenant! Serjant Qalin diviziya politotdelenən *kaytti* (X.Kərim);özbək:Maxalliy xokimiyat orqanları raxbarlarıqa işninq borişi ustidan nazoratni kuçaytiriş *topşırıldı*(Marifat qazetasi);qırğız:Ömür-ölüm!Bul ekönün – jarık menen karañqılıktın betteşüsü kırqız jerinin biyik çokusunu Üzönqüləş aşusuunda *boldu*. Çıqarmanın sujettik-kompozisiyalık mazmunu da öönüqüp oturup biyiktiqine *jetti*(<http://newsg.narod.ru/kut/06/0623>).

2. *Şahidlik xüsusiyyəti*. Danışanın şahidliyi ilə keçmişdə baş verən hal və ya hərəkəti ifadə edir. Danışan elə hərəkətlər haqqında məlumat verir ki, həmin hərəkətləri o ya bilavasitə gözü ilə görmüş, səsini qulağı ilə eşitmış, ya da ki, həmin hərəkətlərin icra olunma-

sında bilavasitə iştirak etmişdir¹. Bu mənada onları 3 məna çalarına ayırmaq olar:

a) Danışanın şahidliyi ilə və bilavasitə danışan tərəfindən icra olunan hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu hərəkəti icra edən şəxsin özünə aid olur və ona görə də əsasən özünü I şəxsin təkində göstərir. Bu I məna çaları adlanır; məs.: Azərb: yanvarın ikisində təzə işimə *gəldim*. Bütün günü böyük bir materialı *redaktə etdim*, işin axırına yaxın makinaçıya *verdim*. (Anar, Mən, sən, o və telefon); - Hələlik, Adil, - deyib körpüsalanların yanına tennis oynamağa *getdim*. (İ.Əfəndiyev, Körpüsalanlar) mən yaxındakı avtomat budkasına *girdim*, yarığə iki qəpiklik *saldım* və nömrəni *yığdım* (Anar); türk: - Hastasınız...Dinleniniz diye *getirdim*; Senin kiymətini şimdi *anladım*. Seni sevdigimi şimdi *anladım*, Cəvriye...(S.Derviş, Fosforlu Cəvriye); qaqauz: *Saptım* bən da bir tarla boyu kadar *çektim* onu sürülmüştə, tersu içində *kaldım* (D.Kara Çoban, Tamannik); - Gezdim sürüleri, sürekli xem xezgeleri, öbür günə xepsi yola deyni xazır olaceklər... (N.Baboqlu, Legandanın izi); kazan-tatar: Xəzer min, bütün uennarımın onıtıp, könneq kolin tırəsendə böterelə *başladım* (Q.Bəşirov); qaraqalpaq: Men de ündemey murtımnan külip jüre *berdim* (Karakalpak xalıq ertekileri).

b) Danışanın şahidlik etdiyi, eyni zamanda, bilavasitə iştirakçısı olduğu hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu II məna çaları hesab olunur. Məsələn: Azərb: Sonra biz Soltanla Kərəmhanın yanında, göy otların üstündə əyləşib *söhbət elədik* (İ.Əfəndiyev, Körpüsa-

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 52.

lanlar); Biz Dağıstü parka *getdik*, açıq yay kafesində yemək *yedik* (Anar,Gürcü familyası); qaqauz: Bölä bir çirkin çamurda biz *yollandik* dostumnan Anika Örgiy-län Komrada (D.Kara Çoban,Korunmak); kazan-tatar: Ul könne bez җiləktən üzebez qenə *kayttık* (Q.Bəşirov).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, danışan icra olunan hərəkətin həm şahidi, həm də iştirakçısı olur.

c) Hərəkətin icrasında bilavasitə iştirak etmədən yalnız şahid olduğu hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu isə III məna çalarıdır. Məsələn: Azərb:Zəki ayağa durub çobanın göstərdiyi yerə diqqətlə *baxdı*, sonra xəritəni büküb kitabçanın içində *qoydu*. Səfərlə xudahafiz-ləşib,Qafar dayının həyətində qoyduğu maşının yanına *getdi*(M.Süleymanov); Sadıqcan ani təəccüblə məktubu alıb, nə isə demək *istədi*. Lakin Cəmil döngəni burulub *gözdən itdi*. Sadıqcan məktuba ani bir nəzər salaraq, cibinə qoyub darvazanı açaraq, həyətə *daxil oldu*(İ.Əfəndiyev); türk: Biraz sonra iki polisle adam ve beş yaşındaki Metin karakola *geldi*(A.Nesin,Çocuk); Müdür -Bir Amerikan hava gediklisi bir çocuğu *vurdu* (N.Hikmet); Sabiha-Mahsustan ne demek? Sen benim nezaketimi ne zaman *gördiin*?(N.Hikmet,Her şeye rəğmen); kazan-tatar: Karasak, tıkrıktan biş-altı çalmalı *kilep çıktı*. Alar, atlıy-yöquerə, tayakların bolqıy-bolqıy, yaşlılar östenə *taşlandılar*. Alarqa kotoçkic karqau süzlərə *yaudırdılar* (Q.Bəşirov).

Türk dillərində qəti keçmiş zaman formasının şahidlik xüsusiyyətində müxtəlif məna çalarlarının yaranması şəxs əvəzliklərinə əsaslanır.

Belə ki, hərəkət danişanın şahidliyi və yalnız subyektin özü tərəfindən icra edildiyindən birinci şəxslə əlaqədar olur və ona görə də I məna çaları birinci şəxsin təkində özünü göstərir. II məna çalarında da subyektin şahidliyi özünü göstərir və burada subyekt iş, hal və ya hərəkətin iştirakçılarından birinə çevrilir. Bu isə əsasən birinci şəxsin cəmi üçün xarakterikdir.

III məna çalarında isə hər hansı müəyyən hərəkətin icrası baş verir və burada subyekt hadisəyə yalnız şahidlik etməklə kifayətlənir. Bu məna çalarına ikinci və üçüncü şəxsin tək və cəmində rast gəlinir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, digər cənub-qərb qrupu türk dillərinə nisbətən turkmən dilində müəyyən keçmiş zamanın işlənmə sferası daha genişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində danişanın şahidliyi olmadan baş verən hərəkət *-mış/-miş* şəkilçili qeyri-müəyyən keçmiş zamanla həyata keçirilir, müasir turkmən dilində isə bu forma yoxdur, ona görə də onu mənasının bir hissəsi *-di/-di* şəkilçili keçmiş zamanın köməkliyi ilə ifadə olunur¹.

3. Ardicilliq xüsusiyəti. Qəti keçmiş(-*di*) zaman formasının bütün türk dillərində müşahidə olunan semantik xüsusiyyətlərindən biri də icra olunan hərəkətlərin ardıcıl şəkildə biri-birini izləməsidir. Burada “müəyyən bir hərəkət icra olunur, sonra onun nəticəsi olan digər hərəkətlər də icra edilir”². Məs.:türk:Oturdum, romanda ne kadar Türk adı varsa *değistirdim*.

¹ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 51.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 54.

Amerikan ismi *koydum*.elime bir yerden de Newyork"-un planını *geçirdim*. Romandakı yer adları da Amerikanca *oldu*. Şimdi sıra *geldi*, romanın yazarına. Mark Obrien diye bir de ortaya Amerikan yazarı *çıkardım* (A.Nesin, Çeviri Hikayeler, Romanlar); *qaqauz*: *İndim bän çaaq o punarın suyunu, doldurdum* şîşeyi da güculä *çiktım*, ama *suladım* onu(D.Kara Çoban); *yakut*: Биирдэ Микиитэ эхэтэ дыие таһыттан *сүүрэн киирдэ*, кулун бергэхэтин, таба саһынъаһын хастыы тардыталаан ороһынъо элитэлэйттэ уонна таһырда төттөрү *ыстанан таһыста*.

Təbii ki, hərəkətlərin ardıcılılığı, müəyyən zaman kəsiyini əhatə edir. Hərəkət ardıcılığı arasındaki zaman məsafəsi müxtəlif ola bilər. Belə ki, bir neçə dəqiqə öncəki hadisədə baş vermiş hərəkətin ardıcılığı, eləcə də on il yaxud yüz il və s. arasında baş verən hərəkətlərin ardıcılığı mümkün kündür. Nümunələrə nəzər yetirək: Azərbaycan dilində: Sonra küncdəki maşın *işə düşdü*, işığı küçə pəncərəsini *ışıqlandırdı*, sonra maşın da, elə bil, o uzun şinelli kimi, hırslı yerindən *götürüldü* və get-gedə səsi *uzaqlaşdı*, *eşidilməz oldu* (Elçin, Ağ dəvə); Onların dörd oğlu, bir qızı *oldu*, Gülməmməd Xorasana gedib “Məşədi Gülməmməd” *oldu*. Amma Kərbalayı İbixandan bir neçə il sonra Məşədi Gülməmməd də *rəhmətə getdi*. Kürdobanın başbiləni, qonaq qabağına çıxanı, qan bağlayanı, elçi gedəni Səkinə arvad *oldu*. Dünyagörmüş kişilər deyərdilər, “Səkinə ağılda, kamalda atası Kərbalayı İbixana çəkib” (İ.Əfəndiyev, Geriyə baxma, qoca).

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bu hərəkətlər real həyatda baş verənlərin zaman etibarılə bir-

birini izləməsidir. Belə bir ardıcılıqla baş verən hərəkətlər ümumi dinamikaya malikdir və onlardan biri digəri üçün səbəb və ya nəticə bildirir¹.

Hərəkətlərin bir-birini izləməsi ardıcılılığı, eyni zamanda, digər zamanlar üçün də xarakterikdir. Fikrimizcə, bu hər bir zamana aid oluna bilən ümumi semantik xüsusiyyətdir. Çünkü eyni xüsusiyyəti indiki və gələcək zaman formalarında da müşahidə etmək olar.

4. Qəti keçmiş zaman formasının semantik xüsusiyyətlərindən “birdəfəlilik” xüsusiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu xüsusiyyət qəti keçmiş zamanın ifadə etdiyi iş, hal və ya hərəkətin dəfələrlə deyil, bir dəfə icra olunduğunu göstərir. Məsələn: Azərb.:Cavad bəy Cahangir bəylə birlikdə qalanın keşikçi dəstəsini möhkəmlətdikdən sonra qərargaha *qayıtdılar* (İ.Sixlı, Ölən dünyam); Bir azdan Canəli imtahan vermiş tələbə kimi sevinə-sevinə içəridən *çıxdı* (İ.Məlikzadə); türk: Polis işe *karşıtı*. Çekişmenin sonunda Metin babasına *kaldı* (A.Nesin); qaqauz: Dolapsız avşamadak *döndü* kuydän; Sabaylan onnar *uyandılar* erken (D.Kara Çoban); Hepsi çingenelər kuvannar gibi *sardılar* balaban xem gözəl iyi çatma kaşlı Mixalakiyi (N.Baboglu); başqırd:70-90 yıllarda boşqırd adabiyotda ko'plab prozaik asarlar *yaratıldı* (www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/txa/html).

5. Bəzən ola bilər ki, qəti keçmiş zaman forması hər hansı mənbədən alınmış məlumatı, tarixi faktı ifadə edə bilər. Məsələn: Azərb.:1931-ci il yanvarın 7-də

---

¹ Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 158.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının son nömrəsi *çıxdı*. Cəlil Məmmədquluzadə bu gündən sonra cəmisi bir il *yasağı*. 1932-ci il yanvarın 4-də *vəfat etdi*(Anar); 1994-cü il iyulun 1-də təxribatçı təyyarə ilə Yerevandan Mineral-nie Vodi şəhərinə *yola düşdü* (M.Qacar, Metroda terror); özбек:... Şuninqdek, respublikada taşlim, tojik, kırğız, қозоқ, turkman tillarida olib boriladiqan maktablar üçün imtixon materialları “Nurli yol”(1999 yıl, 12 may), “Ovozi tojik” qazetaları orkali *elon қilindi*. Kırğız, turkman maktablari üçün materiallar 13.05.-470 rakamlı (1999 yıl 11 may) xat bilan teqisli viloyat XTB lariqa *etkazıldı* (Marifat qazetası).

6. Dinamiklik xüsusiyyəti. Qəti keçmiş zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, iş, hal və ya hərəkətin dinamikliyini bildirir. Qeyd edək ki, keçmiş zamanla ifadə olunan bütün fellər dinamik xüsusiyyətlidir. Məsələn:Azərb:Onların ətrafına toplاشan göytəpəlilər *susdular*. Böyük narahatlıqla bu höcət-ləşmənin nə ilə qurtaracağını *gözlədilər* (İ.Şıxlı, Dəli Kür); türk: Ali – Kamil bey amcam sana bir *avukat tuttu*(N.Hikmet); kazan-tatar: Çəyqə kerqəç, əti belən əleqe avıldaş, üzləre türqə uzıp, samavır yanına *utırdılar* (Q.Bəşirov); türkmən:*Ah çekdim*, bilim *büküldü*; Sütünim *arşa çekildi*; Gözümden sil dek *dökiildi*, Gan bir yana, yaşı bir yana(N.Saryhanov, Şükür Bagşy)

-miş şəkilçili keçmiş zaman. A.A.Axundov nəqli keçmiş zaman formasının 8 məna xüsusiyyətini fərq-ləndirir¹.

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 61-67.

İ.Vəliyev XIV-XIX əsrlər ədəbi-bədii materialaların dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zamanın 5 məna çalarına rast gəlindiyini yazır¹. Müəllif -miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın abidələrimizin dilində işlənmiş 6 məna xüsusiyyətini nəzərdən keçirmişdir². 1980-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində də nəqli keçmiş zaman formasının 5 semantik xüsusiyyəti göstərilmişdir³.

Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış -miş şəkilçili keçmiş zaman formasının aşağıdakı məna xüsuiyyətləri vardır:

1. Keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir iş, hal və ya hərəkətin danışq vaxtında nəticəsini bildirir; məs.: Azərb.: Lalə - Vəzir ağa, mən bunu sənin adamlarına beş dəfə *danişmişam*. Bilmirsən? (K.Abdulla, Şah İsmayıł); *Yatmışam...* yaxşı... lap yaxşı *yatmışam*, əmican. Ancaq bağışlayın, gecə çox yorğun idim, deyəsən *yuxuya qalmışam*(S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk: “Bizim doktor, Amerika'dan geçen yıl *gelmiş!*” (A.Mengüç, Kum saatı);

2. Qeyri-şahidlik bildirir; məs.: Azərb.: – Əlli ilə yaxındır mədəndə işləyirəm, - dedi,- amma nə belə şey *görmüşəm*, nə də *eşitmişəm* (M.Süleymanov, Yerin sırrı); türk: Hatçə – Annemden kaldi bana, evlendiğim gün boynundan çıkarıp taktı boynuma, ona da anasın-

¹ Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 53-54.

² Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s. 90-92.

³ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, s. 328-330.

dan *kalmış*(N.Hikmet,Fatma,Ali ve başkaları); qaqauz: Tilkiyi bir vakıt düünä *çaarmışlar*. O da zavallı şu davranışınca, donnarını ütüya urunca, geç *kalmış* (Qaqauz folkloru).

3. Bu zaman formasının diqqəti cəlb edən semantik xüsusiyyətlərindən biri də onun hal və hərəkətin qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunduğunu bildirməsidir; məs.: Azərb: Mən səninlə bir yerdə çox *işləmişəm*, – deyə Namiq Həsənov təklifinin həmkarına necə təsir etdiyini öyrənmək üçün onu süzdü (M. Qacar, Metroda terror); türk: – Peki, siz o zaman aynı adamı *övmüssünüz* (A.Nesin);

4. Hal və ya hərəkətin qəti surətdə bitdiyini göstərir; məs.:Azərb: – Pazaq Vəlini nahaq milisə *apar-misan*(İ.Məlikzadə,Evin kişişi); – Yoldaş direktor, bağışlayın, uzaqdan *gəlmışık*, olarmı sizə zəhmət verək (Mir Cəlal, Açıq kitab); qaqauz: Xoca ertesi günü *gelmiş* çıraqlaa qaydasından da *koymuş* onu saçak altına (Qaqauz folkloru);

5. *-mış* şəkilçili keçmiş zaman ardıcılıq xüsusiyyətinə malikdir; məs.:Azərb: türk: Bu kez halk, yanığının daha birinci evde söndürülmesine o kadar *sevinmiş* ki, çağdaş iftaiyeyi kuran Haydar bey *hatırlanmış*, bir qrup mahalleli kendisini ziyaret edip şükrənlarını *sunmuş* (A.Boysan, Yangın var);

“...Felin zaman formalarının üslubi xüsusiyyətləri onun qrammatik mənaları ilə sıx əlaqədə özünü göstərir. Bununla belə, bu formaların üslubi tərəfinin öz səciyyəvi cəhətləri vardır. Bu və ya digər zaman şəkildən istifadə edilməsi onun daxili zaman anlayışı ilə bağlıdırsa, onların üslubi fəaliyyəti funksional üslublar

sistemi və ən əvvəl bədii təsvir sistemi ilə sıx şəkildə bağlıdır”¹. İndiki, keçmiş və gələcək zamanların qrammatik cəhətdən bir-birindən kifayət qədər fərqlənməsinə baxmayaraq, bir zamanın o birinin sahəsinə “girməsi” imkanı kontekstin xüsusi şəraiti ilə müəyyən edilir². “... bir mətnədə şühudi və nəqli keçmiş zaman şəkilçilərindən birinin digərinə nisbətən az və çox işlənməsi onun (mətnin) ədəbi dilin hansı üslubuna aid olması ilə birlikdə yazının məzmunundan da müəyyən dərəcədə, asılıdır”³.

-di<-miş. Üslubiyyat sözün linqvistik mənasında danışanın ümumxalq dilindən istifadə üsullarından bəhs edir. Belə olduğu təqdirdə “danışan felin zaman formalarından da öz məqsədinə uyğun surətdə istifadə edə bilər”⁴. Türk dillərində hər hansı bir zamanın digər zamanın yerində işlənməsi eyni deyildir. Tutaq ki, türk dillərindən biri üçün üslubi sayılan bir xüsusiyyət digər türk dili üçün norma hesab oluna bilər, yaxud əksinə, müəyyən bir türk dili və ya dil qrupu üçün dilin qrammatik norması hesab olunan cəhət digər bir türk dili üçün üslubi cəhət sayıla bilər. Məsələn, Azərbaycan və türk dillərində *-miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının olmasına baxmayaraq çox vaxt türk dilində bu zaman *-di* şəkilçisi ilə verilir. Türk dilində bu norma sayılsada, Azərbaycan dilində üslubi xüsusiyyət hesab olunur. Başqa sözlə, *-miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Elm, 2001, s. 95.

² Sadıqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, s. 54.

³ Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (morphologiya). Bakı, ADU nəşri, 1985, s. 48.

⁴ Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yayıçı, 1985, s. 65.

yerində -*di* şəkilçili keçmiş zaman forması işlənir: türk: Çekinme, söyle, dedi, ben artık her şeye alıştım; - Şevket, bir az uyan. Ben geldim oğulcuğum, dedi; - Ben eski bir insanım. Anlaşmamıza imkan yok. İnsanların paradan başka şeylerle de mesut olacaklarına inanarak yaşadım. O kanaatle öleceğim; Ne söylüyorsunuz, dedi, size ne yaptım? Benden ne fenalık gör-dünüz?(R.N.Güntekin,Yaprak dökümü);-Buraya bunun için mi geldiniz?(A.Nesin); Aptallaşdığını görүnce sordu: - Siz köyden mi geldiniz?(A.Nesin,Satılmıştır).

Türk dilində işlənən bu cümlələrdəki alıştım, geldim, yaşadım, yaptım, gördünüz, geldiniz görülən keçmiş zamanı ifadə edən fellər Azərbaycan dilində alışmışam, gəlmışəm, yaşamışam, etmişəm, görmüşünüz, gəlmisiniz nəqli keçmiş zamanda olan fellərə uyğun gəlir. Türk dilində müşahidə olunan bu cəhətə qaqauz dilində də rast gəlinir. Yəni, Azərbaycan dilində işlənən -*miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının qaqauz dilində də mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində işlənən -*miş* şəkilçili keçmiş zaman forması qaqauz dilində bəzi məqamlarda -*di* şəkilçili keçmiş zamanla ifadə olunur; məs.: qaqauz:

Ne geldin? –sordu sabaam

-Gün için duudum

- Ne geldin? –sordu bobam

-Kanımı duyдум

“Xoş geldin”, bey Quboqlu

sefaladın çok!

İçerdə – taazə soluk,
payacan da yok. (S.Kuroqlu)

Əksər türk dillərində bu vəziyyətlə qarşılaşıraq:
uyğur: U määlämdin bu m äiläñqä

Sini däp käldim!

Meïlim bar mo, meïlim yok mo

Sınař däp käldim.

(С.Е.Малов, Уйгурский язык, с.15)

Özbək: Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yilning
14 fevralida Andijonda tug'ildi.

Müasir Azərbaycan dilində bəzən üslubi məqamlarda -*dı* şəkilçisi -*mış* şəkilçisini əvəz edir; məs.: -Xos gəldin, - deyib Məcid kişi qıraqı əyilmiş köhnə vedrəni torpaq qalağının yanına tulladı (İ.Məlikzadə, Quyu).

Müasir türk dilində -*dı* şəkilçisinin dil norması kimi -*mış* şəkilçisini əvəz etməsi xüsusiyyətinə hətta felin mürəkkəb formasında da təsadüf olunur. Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində, eləcə də, digər türk dillərində -*dı* şəkilçili keçmiş zamanın mürəkkəb formasına rast gəlinmir. Yəni -*dı* şəkilçisindən sonra *idi* hissəciyinin işlənməsi qeyri-mümkündür. Müasir türk dilində isə -*dı* şəkilçili keçmiş zamanın *idi* hissəciyi qəbul etməsi mümkündür. Bu məqamda şəxs sonluğunu -*dı* şəkilçili keçmiş zaman şəkilçisindən sonra və *idi* hissəciyindən isə əvvəl işlənir. Türk dilində işlənən həmin -*dı* şəkilçili mürəkkəb forma müasir Azərbaycan dilində -*mış* şəkilçili keçmiş zamanın mürkkəb formasına uyğun gəlir. Məs.: Orhan – Ha... (Birdenbire Aşşenin elini oper) Kızımı kurtardınızdı...; Ayşe – Hamlet'te de seyrettimdi sizi. (N. Hikmet, Her şeye rağmen); - Bir defa sizinle Akif Beyin yalısında görüşüktü Hanımefendi, dedi. Bir gün de ben sizi yine Akif Beyin

ailesiyle Küçüksu'da gördüm (H.E.Adıvar, Zeyno'nun oğlu).

N.Məmmədov yazır: “Nəqli keçmiş zaman hal, vəziyyət bildirən(*oturmaq, durmaq, qalmaq, yatmaq, dayanmaq, uzanmaq, söykənmək*) fellərlə işlənərək, həm də indiki zamanı bildirir”¹.

Həqiqətən də,*oturmuşam, durmuşam, qalmışam, yatmışam, dayanmışam, uzanmışam, söykənmişəm* və s. kimi ifadələri nəqli keçmiş zamanda işlənsə də, əslində indiki zaman məzmunu daşıyır.

İndiki zamanın semantik-üslubi xüsusiyyətləri

Akademik A.A.Axundov felin indiki zamanının məzmununda iki əsas cəhəti vurğulayır:

1. felin indiki zamanı danışlıq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır;
2. felin indiki zamanı danışlıq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyil

Akademik hər bir cəhət daxilində özünəməxsus xüsusiyyətlərin olduğunu göstərir. Belə ki, o,birinci, yəni danışlıq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olan indiki zamanın daxilində bunları qeyd edir:

- a) hal və ya hərəkət danışlıq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edir;
- b) hal və ya hərəkət danışlıq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, subyektin ümumi xüsusiyyətini əks etdirir;

---

¹ Məmmədov N.Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları.Bakı,Maarif,1971, s. 236.

v) danişiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən fel
eyni zamanda uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də
müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi
halları ifadə edir¹.

Müəllif ikinci – danişiq vaxtı ilə bilavasitə əlaqə-
dar olmayan indiki zamana aşağıdakı xüsusiyyətləri
aid edir:a) subyektə aid peşə və ya sənətlə, habelə vər-
dişlə əlaqədar olan ümumi hal və hərəkətlər; b)subyek-
tin sürəkli xarakterdə olan vaxaşırı hal və hərəkətlər;
v) yalnız müəyyən zaman ərzində, müəyyən indiki za-
man hüdudunda fəailiyət göstərən hal və ya hərəkət-
lər;q)danişilan vaxtdan əvvəl olmuş bir əhvalatın və ya
hadisənin hekayətində işlədilməsi; ğ)təbiət və müəyy-
ən şəraitin təsvir edilməsi; d)elmi əsərlərdə proseslə-
rin ifadəsi; e) hökm ifadə etməsi və s².

M.Ş.Rəhimov Azərbaycan dilinin XIV-XVIII əsr
yazılı abidələrində -ir, -ir, -ur, -ür şəkilçili indiki za-
man formasının 5 məna xüsusiyyəti haqqında danışır³.

D.M.Nasilov qədim uyğur dilində -ur şəkilçili in-
diki zamanın 6 məna xüsusiyyətindən bəhs etmişdir⁴.

“Müasir yakut ədəbi dilinin qrammatikası” əsə-
rində felin indiki zaman formasının 3 məna xüsusiyyəti
fərqləndirilir:1)danişiq anında baş verən hərəkət, 2)danişiq
anından sonra baş verən hərəkət, 3)öz təbiətinə

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 74-76.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961,s. 77-83.

³ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в
письменных памятниках азербайджанского языка XIV – XVIII ве-
ков. АКД. Москва, 1957, с. 7.

⁴ Насилов В.М. Древне - уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 9-
10.

---

görə konkret vaxt çərçivəsində məhdudlaşmayan, adı, həmişə, təbii baş verən hərəkət¹.

B.Çarıyarov cənub-qərb qrupu türk dillərində indiki zamanın 6 mənə xüsusiyyətini göstərmüşdür. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlərin ikisi üslubi məqamları özündə əks etdirir².

“Türkmən dilinin qrammatikası”nda *-yar*, *-yər* şəkilçili ümumi indiki zamanın 5 mənə xüsusiyyətinin olduğu göstərilir³.

İ.Tahirov Azərbaycan dilində *-(y)ur*⁴ şəkilçili indiki zamanın funksional baxımdan üç növünü⁴ göstərir:

1. Əsl indiki zaman
2. Geniş indiki zaman
3. Mücərrəd indiki zaman

Müəllifin bu bölgüsü ilə tam razılışırıq və onun bu bölgüsünü düzgün, konkret və məqbul hesab edirik. Bu bölgünü nəinki Azərbaycan dilində *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçili indiki zamana, eləcə də türk dilində *-yor* şəkilçili indiki zamana, türkmən dilində *-yar*, *-yər* şəkilçili indiki zamana, qazaq dilində *-er*, *-yer* şəkilçili indiki zamana aid etmək olar.

Biz A.Axundovun bölgüsünü əsas götürərək türk dillərində indiki zamanın müşahidə olunan, əsasən, aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərini qeyd edirik. Bütün türk dillərində müşahidə olunan bu xüsusiyyətlərin

---

¹ Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, с. 306.

² Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 19-20.

³Грамматика туркменского языка.Ашхабад, “Ылым”,1970,c.273-274.

⁴Tahirov İ.Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası.Bakı,“Nurlan”,2007,s. 182

qrammatik zamandan daha çox obyektiv indiki zamanı ehtiva etməsi ilə əlaqədardır.

1. Hal və ya hərəkət danişiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edir. İ.Tahirovun dili ilə desək, əsl indiki zamanda işlənən felin ifadə etdiyi hal və ya hərəkət nitq momenti(və ya danişiq vaxtı – G.Ə.) ilə üst-üstə düşür, başqa sözlə, burada qrammatik indiki zaman obyektiv indiki zamana uyğun gəlir¹.Azərb.:-Gülşən xanım, bu saat nə barədə *fikirləşirsiniz*? (M.Süleymanov, Yerin sirri); türk:Ama Doktor bey, ben hastayım *diyorum*, siz ise zevkinizi *düşünüyorsunuz* (A.Boysan,Yangın var); Neye öyle yarım ağızla *cevap veriyorsun*? ...diye sordu; Şimdi, bu zavallı kiza yapılacak hiçbir şeyiniz yok mu? Bu suali hâlə vicdanınızın temizliğinden şüphe etmediğim için *soruyorum* (R.N.Guntekin,Yaprak dökümü); qaqauz:- Sen neçin üzüü parmaana *koyməəsin*? – sormuş askerlər batüsuna; Ne o kalpak senin tependə *durər*? – sormuşlar (Masallar).

2. Hal və ya hərəkət danişiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, subyektin ümumi xüsusiyətini eks etdirir. Bu məna növü İ.Tahirovun geniş indiki zaman adlandırdığı xüsusiyyəti ilə üst-üstə düşür: Azərb:Qafar dayı çubuğu doldurub cavab verdi:- Bibiheybət trestinin qazma idarəsində baş mühəndisin müavini *ışləyir* (M.Süleymanov,Yerin sirri); Yuxarıda dediyimiz kimi, Mazan Əliyev trestdə *ışləyir* (Anar, Adamin adamı); Ceyhun kiçik qardaşımızdır. Moskvada memarlıq institutunda *oxuyur*; Hümmət nazir müavini olub, Bakıda *yaşayır*(İ.Əfəndiyev,Söyüldü arx); türk:

---

¹ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 182.

Hiç mukaddeme yapmadan: - Ben *evleniyorum* baba, dedi(R.N.Güntekin,Yaprak dökümü);Orhan -(Ayşeye) Nerede *okuyorsunuz?* (N.Hikmet)

3. Danışışq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən fel eyni zamanda uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi halları ifadə edir: Azərb.: Əgər bu əməliyyat baş tutsa, onda hər ikimizi yaxşı gələcək *gözləyir*(M.Qacar, Met-roda terror)

Müasir türk dilində bu mənə xüsusiyyəti əsasən, geniş zaman vasitəsilə həyata keçirilir.Məs.:“Dil ve Kültür” adı ile bir kitap halinde topladığı bu yazılar dil devrimine en karşı olanları bile yumuşatıp, ikna edəcək sağlam temellere *dayanır*(H.Taner, Ölürse ten ölü, Canlar ölesi değil).

Ç.Hüseynzadə indiki zamanın üslub xüsusiyyətlərini 4 formada xarakterizə edir:¹

- 1) indiki zaman forması ilə keçmiş zaman anlayışının canlandırılması
- 2) indiki zaman anlayışının keçmiş zaman şəkilçi si ilə verilməsi
- 3) indiki zaman forması ilə gələcək zaman anlayışının ifadə olunması
- 4) indiki zaman şəkilçisində ixtisaremə yolu ilə fərdi üslubi norma yaradılması

“Fel zamanlarının müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə malik olması yalnız bu və ya digər bir dillə məhdudlaşdırıb qalmır, bu hal özünü ümumi dil hadisəsi kimi gös-

---

¹ Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, s. 226-227.

tərir”.¹ Yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də indiki zaman formasının yaratdığı üslubi xüsusiyyətləri izləyərkən onların daha geniş təzahürə məlik olduqlarının şahidi oluruz.

-ir<-di. Bəzən türk dillərində indiki zamanı ifadə edən müvafiq morfoloji göstəricilər -di şəkilçili qəti keçmiş zamanın yerində işlənə bilir. Bu da o deməkdir ki, indiki zaman keçmiş zamanı əvəz etməklə hərəkəti daha qabarıq ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar: türk: Kadınlar, erkekler, çocuklar. Bunnarın bir kısmı düğün evinin saadetini sokaktan seyrediyor; bir kısmı içərideki kargaşalıktan ardına kadar açılmış kapılardan cesaret alarak yavaş yavaş bahçeye yayılıyor. Ali Rıza beyin özene bezene işlediği çiçek tarhlarının kenarına oturuyor (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü); qaqauz: Dädü oturər da bekleer. O bakər uz kendi öünü, xiç çevirmeer kafasını başka taraflara. Onun gözleri batərlar sade bir ona görünən erə (D.Kara Çoban, İxtiar); qaraqalpaq: Bödene buqup catırqan tülkünij kasına kelse, tülkünij işek-silesi katip, cer tırmalap külip atırqanın köredi(85,139); kazan-tatar: Bezdna avılına törle yaktan dürt meñləp krestyan jela. Alar alpavıt jirləren tartıp ala başlıylar. Alpavıtlar Kazanqa kaça. Eş zurqa kitə. Kuzqalış kürşə Samar, Penza, Sember qubernalarına jəelə... “Bütün ətrafdan dörd minə qədər kəndli Bezdnhaya yığışır. Onlar mülkədar torpaqlarını ələ keçirməyə başlayırlar. Mülkədarlar Qazana qaçırlar. İş ciddi görkəm alır. Üsyan qonşu Sa-

---

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 110.

mara, Penza və Simbirsk quberniyalarına yayılır” (K. Nəjmi).

-*ir* < -*miş*, -*ib.* :Azərb.: Kamil onun sözünü kəsdi:
- Buyu dənizə buraxıb gedirsiz, bir neçə aydan sonra bünövrə kürsülərini gətirib qurursuz. Daha fikirləşmirsiz ki, külək, dalğalar buyu sürükləyib aparır başqa yerə, bunula da layihə nöqtəsi dəyişir. Quyu da qazılır tamam başqa yerdə; neft də ala bilmirsiz(M.Süleymanov,Dalğalar qoynunda); İyirmi ilə yaxındır ki, görüşmürük, tanımadısan da (H.Abbaszadə); - A sədr, mən iyirmi ildi quyu qazmıram. İndi qollarımda heylə güc də qalmayıb (İ.Məlikzadə, Quyu)

Bu cümlələrdə *gedirsiz* –getmişsiniz, *qurursuz* – qurmuşsunuz, *fikirləşmirsiz* – fikirləşməmişsiniz, *aparır* – aparıb, *dəyişir*–dəyişib, *qazılır* – qazılıb, *bilmirsiz* – bilməmişsiniz, *görüşmürük* – görüşməmişik, *qazmıram* – qazmamışam mənalarını ifadə edir.

-*dı*<-*ır*. Türk dillərində -*di* şəkilcili keçmiş zaman forması indiki zamanın yerində işlənərək indiki zaman mənasının ifadə olunmasına xidmət edir: Azərb.: Anaxanım Feyzulları görüb:-Hər vaxtiniz xeyir.–dedi, sonra Həcərə tərəf döndü – yaxşı, bacı, mən getdim (Anar, Dantenin yubileyi); Uşaq, “anam gəldi” deyə sürətlə qapıya yüyürdü (İ.Əfəndiyev); -Bala, nənəmə deyərsən ki, mən çarxları almağa getdim(M.İbrahimov, Böyük dayaq); -Sən də orda otur, -dedi, səsini də çıxartma, bildin!? (M.Süleymanlı,Şanapipik); -Xudahafız, Ağatalıb, mən getdim! – deyə o, iş paltarını soyunmadan əl-üzünü yuyub, nahar etmədən evdən qaçıdı. Suğraxanım ərinin arxasında çıçırdı: - Hara getdin, a kişi? (S.Dağlı, Absətəli avsaytdadır) türk: İsmilin sesi- Ah yandım...;

İbrahim - İsmailin ah yandım demesiyle omuzuma yaslanması bir oldu...; Orhan - Geliyoruz...(Gitmeğe davranışır durur) Gidemem...Öldüm...Yazık...; Avrupalı: Niye güldün? Biz ölüyüz, unuttun mu? Ölüler güler mi? (N.Hikmet); Siyen(sözünü keserek)–Yetmiş mi?Aaa! (Güler) Diha -Ne oldu? Neye güldün?(A.Nesin,Hadi öldürsene Canikom); kazan-tatar:-Bernərsə birəse bulma, sımar Tavık ta! Jitte-dide; İkenše xatında “bik ük ömetle yüqel”, diyarsen. Berər aydan son qına ni dip... İşettenme? Minem küzlərqə yaşı tuldı. Çak kına küçkirip elap җibərmi kaldım. – İşettem...(Q.Bəşirov, Tuqan yaqım- yaşel bişek); yakut: Onno min bardım, en da bar “onda mən getdim, sən də gəl”¹

Gələcək zamanın semantik-üslubi xüsusiyyətləri

Türk dillərində felin gələcək zamanı zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik zaman formalarındandır. Müasir Azərbaycan dilində və əksər türk dillərində müşahidə olunan iki gələcək zaman forması – qəti gələcək (-acaq) və qeyri-qəti gələcək (-ar) zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışacaqıq.

A.A.Axundov qəti gələcək zamanın 6, qeyri-qəti gələcək zamanın 7 məna xüsusiyyətini qeyd edir². B.Carıyarov müəyyən gələcək zamanın 10³, qeyri-

---

¹ С.В.Ястребский. Грамматика якутского языка, с. 191.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 94-107.

³ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 40-41.

---

müəyyən gələcək zamanın 11 semantik və üslubı xüsusiyyətlərini məna xüsusiyyəti kimi fərqləndirir¹.

-acaq şəkilçili qəti gələcək zaman. Bu zaman forması ədəbi dildə işləkliyinə görə oğuz qrupu türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Ona görə də -acaq şəkilçili qəti gələcək zaman semantik xüsusiyyətləri oğuz qrupuna daxil olan türk dillərində öz zənginliyi ilə seçilir. Çünkü -acaq şəkilçili qəti gələcək zaman öz-bək, kazan-tatar, başqırd və s. kimi türk dilləri üçün xarakterik olsa belə, haqqında danışdığınız zaman formasının bu dillərdə ədəbi dil səviyyəsində işlənməsi yox dərəcəsindədir.

Türk dillərində -acaq şəkilçili qəti gələcək zaman forması aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinə malikdir:

1. Bu zaman formasının ən geniş yayılmış və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri iş, hal və ya hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını bildirməkdir. Məs.:Azərb.: –Şimal məntəqələrdə qazılacaq hər bir amerikan quyusu, qurulacaq hər bir amerikan buruğu sizi xarici təərrüzlərdən *qoruyacaqdır*, bizim siyasi-iqtisadi əlaqələrimizin daha da genişlənməsinə *səbəb olacaqdır*(M.İbrahimov,Gələcək gün);Şah. Yox, çəkil. Getməliyəm. Axşam görüşərik. Sənə yeni yazdığım şeri *oxuyacağam* (K.Abdulla, Şah İsmayıll); türk: Ayda dörtyüz lira kazanç getirecek sağlam bir iş için yirmi bin lira sermaye *vereceğim* (A.Nesin, Satılmıştır); türkmən: Olar öz bagşalarınıň öňünden çykyp, oňa *hormat goýcaklar*(N.Saryhanov,Şükür Bagşy); qaqauz: –Dayan,kaşım, tă bän *gidecäm* da *getirecäm* sana bişey

---

¹ Yenə orada, s. 29-31.

imää, –üreklandırdı onu Dolapsız da gitti küyü (D.Kara Çoban, Tamannık).

2. Digər zaman formalarında olduğu kimi qəti gələcək zaman forması da ardıcılıq mənə xüsusiyyətinə malikdir:Azərb.: – Söyüdlü arx bütün acıqları, kədərləri yuyub *aparacaq*, onun suyu ilə boy atmış ağacların kölgəsində gənc analar uşaqlarına layla *deyəcək*. Acıqlanmış cavan ərlər arvadlarını *əfv edəcək*, günlər də Söyüdlü arx kimi sülh ilə, mehribanlıqla axıb *gedəcək*, çünki su xoşbəxtlikdir, su aydınlıqdır! (İ.Əfəndiyev, Söyüdlü arx); qaqauz: İşittik bu küçdä yaşarmış bir külli kalpaklı, çıksın meydana eşäännan, görelim, tanıyalım da padişax ona kızını *verecek!* O padişaxa *güvə olacek!* Yarım padişaxlık *kabul edecek!* – baarırmiş xabercilär gezerək sokak – sokak(Masallar,Kelcä – külçä)

3. Hər hansı müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını bildirir; məs.: Azərb.:Bütün kəndi ayaqdan *salacağam*, ana “Güllü düzənlilik” *enəcəyəm*, lap çay qıraqına qədər *gedəcəyəm* (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk:Dört ay için çevrede sítma incelemesi *yapacağım*. Ama korkma, sizinle beraber değil, nisanın sonunda *hareket edeceğim* (H.E.Adıvar, Zeyno'nun oğlu)

4. Qəti gələcək zaman birdəfəlilik xüsusiyyətinə malikdir ki, bu da iş, hal və ya hərəkətin bir dəfə icra olunacağını bildirir:Azərb.:*Çağıracaq* sənin oğlunu yanına!..*Çağıracaq!*..(Elçin,Ağ dəvə); türk:Şerif –Demirdağının suyu yirmi dört çeşmeden *akacak* (N.Hikmet, Bir aşk masalı); “*Kalacağım*, söz veriyorum. Sen döner-dönmez, bütün ötekileri *sepetleyeceğim*”(A.Boy-

san, Yangın var); qaqauz:— Burada *erleşecez*. Şindan sora duşman bizdän irak, burada *yaşaycez* (Qaqauz folkloru, Bayır oolu).

5. *-acaq*, *-əcək* şəkilçili gələcək zaman forması kontekstdən asılı olaraq əmr, vaciblik ifadə edə bilər: Azərb.: — Bir hadisə baş versə *cavabdeh* siz *olacaqsınız* (İ.Şıxlı, Dəli kür); Mən başlasam kağız, mürəkkəb çatmaz. Gedin dedim, özüm Bakıya *gələcəyəm* (M.Cəlal, Açıq kitab).

6. Qəti gələcək zamanın mənə xüsusiyyətlərindən biri də şərt məzmunu ifadə edə bilməsidir; məs.: türk: Gelen —Üçüncü şartımı söylüyorum Mehmene Banu. Kardeşinin ölməmesi için üçüncü şartımı... Sen güzellikini *vereceksin*, kardeşin *yaşayacak* (N.Hikmet, Bir aşk masalı). Bu tipli nümunələr Azərbaycan dilində də mövcuddur.

-ar, -ər şəkilçili gələcək zaman

1. Hərəkətin qeyri-müəyyən gələcək zamanda icrasını bildirir. Məs.: Azərb.:— Ata, anamı fikir eləməyə qoyma, *sağlıq olar*, tezliklə *gələrəm*, *görüşərik* (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk: Beni çوغunlukla gündüzleri sokakta *görürler*. Ben devamlı bir yerlere *giderim* (H.Taner).

2. Hərəkətin gələcəkdə icrası başqa bir hərəkətin icrasından asılı olur, başqa sözlə, müəyyən bir hərəkət digər hərəkətin gələcəkdə qeyri-qəti gələcək zamanda icrasına zəmin yaratır. Məs.: Azərb.: Ögər indi, doğrudan da tələsirsənsə, mən axşam səninlə *görüşərəm* (S. Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk: “Karanlığa kızma, bir mum yak” özdeyişini yaşama getirirsek, son zamanlarda iyice kararmış olan dünyamızı kendi çapı-

mızda da olsa aydınlatmaya *yardımcı oluruz* (A.Mengüç, Kum saatı); qaqauz: -Kurtar beni, kardaşım, büyük iilik sana *yaparım!* (Qaqauz folkloru).

3. Qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə ardıcıl icra olunacaq iş, hal yaxud hərəkəti bildirir. Məs.: Azərb.: – *Qış ötər*, yaz *keçər*, yay *gələr*. Bu ağaç bir armud *bar verər*. O armud yetişəndə verərsən Mahmuda *yeyər*, həmən də sənin dərdinə *əlac olar*(Elçin, Mahmud və Məryəm).

4. *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın spesifik cəhətlərindən biri məhz onun bütün zamanları əhatə edə bilməsidir. Məs.:türk: Sarhoşluk kusur yaratmaz, kusurları gözönüne *çikarır* (A.Boysan, Zikkimlanmak); Denizde boğulan insan seni de *boğar*(A.Mengüç, Çimmek mi?).

-ar, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın bu xüsusiyyəti, eyni zamanda, atalar sözləri, zərb məsəlləri, tapmacalarda geniş yayıldığından, demək olar ki, bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir. Məs.:Azərb.: Özgəsinə quyu qazan özü *düşər*; Cücəni payızda *sayarlar*; türk: İt *hürrür*, kervan *yürüür*; Kör Allah'a nasıl bakarsa Allah da köre öyle *bakar*; türkmən: Yurdı belet *çapar*; noqay: Tav tavqa jalukpas, Adam adamqa *jaluqur* “Dağ dağa rast gəlməz, İnsan insana rast gələr”¹; uyğur: Aq yädä bala *yatur* Kır) “ağ yerdə bala yatar”(Tarla)². Bu xüsusiyyət *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın inkar formasında geniş yayılmışdır. Məs.:türk: Görünen köy klavuz *istemez*; uyğur: Kuruk şakka koşkaç *konmas*³.

¹ H.A.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты, с.158

² С.Е. Малов. Уйгурские тексты, с.119

³ Yenə orada. s.122

Gələcək zamanla bağlı bəzi üslubi məqamlar da xüsusi maraq doğurur.

-acaq<-ir. Bu üslubi məqam zamanı -acaq şəkilçili gələcək zaman forması ilə işlənmiş fel mənaca indiki zamanın ifadəsinə xidmət edir: türk: Orhan – (Ayşeye) Ben sizi bir yerlerden tanıyacağım... (N.Hikmet); qazauz: Uzattı şışeyi Varaklıya: - İçəkən mi? (D.Kara Çoban).

-ir<-acaq. Bəzən indiki zaman şəkilçiləri qəti gələcək zamanın şəkilçilərinin ekvivalenti kimi çıxış edərək biri digərinin sinonimi olur və cümlədə -ir indiki zaman şəkilçisi asanlıqla -acaq qəti gələcək zaman şəkilçisinin yerində işlənə bilir.

Aşağıdakı nümunələr də sübut edir ki, bu türk dillərində geniş yayılmış üslubi məqamlardandır.

A.Axundov indiki zamanın gələcək zaman məqamında işlənməsinin səbəbini gələcəyin qəti hesab edilməsi ilə bağlayır¹.

Azərb.: Bu gün tennis oynayıraqmı? – deyə nəvazişlə gülümşəyərək ondan soruşdum; -Demək, bunu qurtarandan sonra yuxarıda, Qızılıqayanın altındaki körpünü başlayıraq? (İ.Əfəndiyev, Körpüsalanlar); -İşdən çıxmışam. Çamadanımı hazırla, axşam yola düşürəm (İ. Məlizadə, İki gün qabaq); -Tələbəyəm. Bu il universiteti qurtarıram (S.Səxavət, Daş evlər); Gələn il köçürəm Şuşaya - ana vətənə. Qəti sözümdü... (İ.Məlikzadə, Günnəşli payız); Toçilov sevindi:-Nə yaxşı, nə yaxşı! Quyu bəs havaxt qurtarıf?; Gülşən radioya yaxınlaşdı: - Filarmoniyada bu axşam yaxşı konsert verirlər, görək

---

¹ Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yəzici, 1985, s. 83.

nə oxuyurlar, -dedi (M.Süleymanov, Yerin sırrı); Məmmədbağır:- Qəzeti oxuyub gedib yatıram...-dedi (Elçin, Ağ dəvə); Gəldiyev paltosunun boğazını qaldırıb, dəhlizə çıxanda Ağca xanım dalınca gəldi: “Axşam gözləyirəm” (Mir Cəlal, Açıq kitab); türk: -Şişman kadın (oturduğu yerden müdüre) Peki ama, ben yarın sabah Parise gidiyorum...Dört saat şimdi gece yarısı sıra bekliyemem doğrusu kasanızın önünde; Şişman kadın – Niye iltimasmış? Ben yarın şafakla Parise uçuyorum (N.Hikmet); Zerzevatçı- (Hizmetçiye) Başınız sağ olsun...Allah gani gani rahmet eylesin...Cenaze ne vakit kalkıyor?; Ferhad- İnsan yıllarca da konuşmasa ana dilini unutur mu, baba. İşe ne zaman başlıyorsunuz? (N.Hikmet); qaqauz: - Kömür bulacez yarın bän giderim rayona, kopardajam kolxoza deyni iki-üç ton (N.Baboqlu, Legendantın izi).

Bu cümlələrdə “hərəkətin icrası məntiqi cəhətdən gələcək zamana aid olduğu halda, qrammatik cəhətdən indiki zamanı bildirir. Ümumiyyətlə, bütün qrammatik zaman formalarında belə məntiqi sərbəstlik müşahidə olunur”¹.

İ.Tahirov bu xüsusiyyəti, yəni *-di* şəkilçili keçmiş, *-ir* şəkilçili indiki zamanın gələcək zaman yerində işlənməsini gələcək zaman mikrosahəsində ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər sırasında göstərir².

-ir<-ar. Bəzən indiki zaman forması qeyri-qəti gələcək zaman formasının yerində işlənərək onu əvəz

---

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik (Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979, s. 83.

² Tahirov İ. Temporallıq sahəsinin üfüqi strukturu (Azərbaycan dili materialları əsasında). //Türkologiya №1-2, Bakı, 2007, yanvar-iyun, s. 51.

edir: Azərb.: Bax, bu ispiçkanı nişan qoyacam. Əgər birinci gülləyə vura bilsəm, gedirik. Əgər vura bilməsəm, sən deyən olsun, qayıdırıq (İ.Şixlı, Ölən dünyam); Əgər Səriyyə soruşsa ki, “o nə gurultudur” mən tamam biganə ifadə ilə deyirəm ki, “görəsən, yenə yuxarıdan heyvandan-zaddan keçib nədir...yıxıl yat.. (İ.Əfəndiyev); - Şamil müəllim, onda belə danışaq - mayın birində nümayiş qurtqran kimi yiğişib gedirik Ziya balamızın elçiliyinə, danışdıq? (S.Səxavət, Daş evlər).

Bu cümlələrdə gələcəkdə nəzərdə tutulan və ya ehtimal olunan hərəkət indiki zaman şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur, başqa sözlə, *gedərik*, *qayıdırıq*, *deyərəm*, *gedərik* əvəzinə *gedirik*, *qayıdırıq*, *deyirəm*, *gedirik* işlənmişdir.

-ar<-acaq. Azərb.: -Yox, Adil, -dedi, -körpünü salıb qurtarmayınca heç yerə getmərəm (İ.Əfəndiyev, Körpüsalanlar); türk: Eski azatlıların çocuklarına da bayramda bir şey yapamazsan gözüm açıkta giderim¹

-dı<-acaq. “-dı... şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan gələcək zaman anlayışında qətilik daha kəskin çalarlıdır, icra olunmaq üçün nəzərdə tutulan hərəkət qarsısılınmazdır. -acaq... şəkilçisi ilə ifadə olunmuş gələcəklilik nə qədər qəti olsa da, hərəkətin icrasında istisna ola bilər, müsahib hərəkətin icra olunmasına etiraz edə bilər, onu təxirə sala bilər və s”².

Azərb.: –Gəlməyəcəklər ki?.. – Bəlkə yayda gəldilər. Ancaq deyirdi ki, getmək istəmirəm (S.Səxavət, Daş evlər); -Klubda gənclərin iclası olacaq, sonra da

---

¹ <http://yazikiiteratura.boom.ru/linqva.html>.

² Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti, 1985, s. 109.

---

kino göstərəcəklər, gələcəksənmi? – Bəlkə gəldim, - deyə Zərifə könülsüz cavab verdi(M.Süleymanov, Yerin sirri); -Dur, Səriyyə xala, gəl halallaşaq, kim bilir bir də bir-birimizi grəcəyikmi? Bəlkə mən Rəştə, əminin yanına getdim...; -Səriyyə xala, bu oğlan sənə Səadət xanımın evini nişan verər. Onun əsil adı Qəmərbanudur. Bəlkə Gülnazı tapdın (M.İbrahimov, Gələcək gün); - Yəqin bu mənim axırıncı quyumu. Kim bilir, bəlkə Minnət qaridan tez ölüb getdim... (İ.Məlikzadə, Quyu); ...Sabah orada görüşərik. Bəlkə, Gülmalı kişinin oğlunu da orada gördüm (S.Əhmədov, Gülmalı kişinin axarı); türk: Müneccim-(Düşünür) Hastayı iyi edemezlerse biz de oldük (N.Hikmet).

-d_i < -ar. Azərb.: - Birdən gəldi?.. –Bu, əlbəttə, o deyən söz idi ki, yəni mən sənə inanıram, öz işində ol, mənə fikir vermə (Elçin, Ağ dəvə);

Türk və Azərbaycan dillərinin zaman baxımından oxşar cəhətlərindən biri də *-maz*, *-məz* şəkilçisinin birinci şəxsin təkini ifadə edə bilməsidir. Belə ki, bəzən üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkini əvəz edə bilir və bu zaman heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Maraqlısı budur ki, üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkinin yerində işlənərkən gələcək zaman formasını deyil, indiki zamanın inkarını ifadə edir. Məs.: Azərbaycan dilində:

Hiç məraq istəməz, xayır, haşa
Bana sən mane olmadın əsla.
Şu qəza doğdu bir təsadüfdən,
Məni tale ayırdı Arifdən (H.Cavid, İblis)
İstəməz başqa laf!
Söylə, açıq söylə, hər nə var, söylə!

Doğru söylə, İsmət! Şaşırma böylə.(H.Cavid, Ana)

-Dərisini sənin üçün qurudacağıq, -dedi. -Sağ olun, istəməz (İ.Əfəndiyev); -Kağızlarını bəri ver baxım. – Istəməz, -Əsmər başını buladı, kağızlarda hər şey yerindədir (M.Süleymanov); türk dilində: Mehmene Banu – gidin (Servinaza). Sen Gülteni yolla buraya. Gelen –İstemez, kimse gelmesin(N.Hikmet); Kahvaltıdan sonra Hayriye Hanım, kocasının ögle yemeğini hazırlamağa başlamıştı. Ali Rıza bey, kizararak: -İstemez hanım, zahmet etme...dedi (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü).

Türk dilində geniş zamanın birinci şəxsin təkinin inkarını bildirən *-mam*, *-məm* şəkilçisi bəzən indiki zaman formasını əvəz edə bilir və bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Azərbaycan dilində:

Bilməm, bu da bir həyatmı, yahu?

Bir gün bizə Varmı rahət uyqu? (H.Cavid, İblis)

Qaqauz dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də açan “haçan” sözünün feli bağlama şəkilçilərini əvəz edə bilməsidir; məs.:

Açan biz geldik, kız yoktu orada (D.Kara Çoban, Tamannik); Tätü, ama niжeydi o zaman, açan siz başladınız? Hadi soolä! Söolesänä ba-a-a!; Açan sesleyikilär bunnarı iştilär hepsi başladılar bayılabıyla gülmää, sadə benim çojuum Lambu eltenmädi gülsün, o, bezbelli, yinanamazdı, ani bu işlər var aslı; Açan o etiştə, primprior taa gelmemiştə (N.Baboqlu).

NƏTİCƏ

Türk dillərində felin zamanlar sistemində ümumi cəhətlərlə yanaşı xüsusi cəhətlərin olması onu göstərir ki, hər bir türk dilində felin zamanlarının özünəməxsus inkişaf tarixi vardır. Müasir türk dillərində felin zamanları mövzusunda apardığımız tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də digər türk dillərində felin zamanları ilə bağlı kifayət qədər tədqiqatlar aparılsa da, onların sayının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qəti fikir söyləmək çətindir. Çünkü hər bir türk dilində fel 3 məntiqi zaman kateqoriyasına əsaslanırsa da, qrammatik cəhətdən müxtəliflik hökm sürür.

2. Türk dillərində felin zaman formalarının müqayisəsindən aydın olur ki, felin bəzi zaman şəkilçiləri (-ar, -dı) bütün türk dillərində, bəzi zaman şəkilçiləri qrup daxilində (-miş) – oğuz qrupu türk dillərində və salar dilində; bəziləri (-a, -e, -y; -qan, -kən) əksər türk dillərində – qıpçaq, bulqar, karluq qrupu türk dillərində özünü göstərir.

Bəzi zaman şəkilçiləri qrup daxilində (-miş) – oğuz və karluq qrupu türk dillərində və tuva dilində müşahidə olunur. Lakin -miş zaman şəkilçisinin istifadə olunduğu digər türk dillərindən fərqli olaraq salar dilində fərqli mövqedə çıxış edir və bu xüsusiyyət yalnız bu dil üçün xarakterik hesab olunur. Belə ki, salar dilində -miş zaman şəkilçisi -dı şəkilçisinin fonetik variantı olan -ži-nin ekvivalenti hesab olunaraq, biri digə-

rini asanlıqla əvəz etməkələ eynihüquqlu sinonim şəkilçi kimi çıkış edir. -*mış* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi zaman funksiyası isə salar dilində -*qan* şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilir. Türk dillərində morfoloji göstəricilərlə bağlı belə istisna hallar rastgəlinəndir.

Bəzi zaman şəkilçiləri yalnız müəyyən bir türk dili üçün spesifik sayılır: indiki zaman üzrə: -*yor* türk dili, -*yar*, -*yər* türkmən dili, -*iuçu*, -*iuçan* qaraçay-balkar dili, -*atiğan* barabın tatarlarının dili, -*por* salar dili, keçmiş zaman üzrə: -*ça*, -*çe* xakas və şor dilləri, -*qalak* xakas dili, -*can*, -*çen* xakas və tuva dilləri, gələcək zaman üzrə: -*qadıq*, -*gedik* şor dili, -*qalak*, -*kalak* altay, tuva, şor və barabın-tatar dilləri üçün xarakterik olan zaman şəkilçiləridir.

Zaman kateqoriyasının qrammatik baxımdan ifadəsi etibarilə oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində araşdırımlar nəticəsində qrammatik uyğunluqlar və qrammatik ayrılmalar müəyyən edilmişdir. Konkret olaraq keçmiş zaman forması üzərində apardığımız tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, iki keçmiş zaman forması bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Bunlardan birincisi -*di* şəkilçili keçmiş zaman forması bu və ya digər fonetik variantlarla bütün türk dillərində çıkış edir. Təbii ki, bu bütün türk dillərinin qrammatik uyğunluğunu şərtləndirən cəhətdir. Digər ikinci forma isə müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində -*mış*, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində -*qan* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün türk dillərinin eyni dil quruluşuna malik olmasına baxmayaraq fərqli elementlərin aşkarlanması dillərdə qrammatik ayrılmaları şərtləndirir.

İndiki zaman əksər türk dillərində ifadə forması -*a*, -*e*, -*y* şəkilçisidir. Araşdırduğumuz müasir qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, krim-tatar, qaraçay-balkar, özbək, qumuq, kazan-tatar, başqırd, tuva, xakas, tofalar, barabin-tatar və çuvaş dillərində bu və ya digər fonetik variantlarda özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, -*a*, -*e*, -*y* şəkilçili indiki zaman forması qıpçaq, bulqar qrupu türk dillərinə daxil olan hər bir türk dili üçün xarakterikdir. Karluq qrupu türk dillərindən yalnız özbək dilində, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində isə şor dilindən başqa, digər tuva, xakas, tofalar və barabin tatarlarının dilində rastlanır.

Türk dillərində felin gələcək zaman sistemində qrammatik uyğunluqlar və qrammatik ayrilmalar bəzən bütün dil qruplarını, bəzən bir neçə dil qrupunu, bəzən isə yalnız bir qrupu əhatə edir. Bu baxımdan gələcək zaman üzrə bütün türk dillərini əhatə edən qrammatik forma -*r*, -*ar*, -*ər*, -*ir*, -*ir*, -*ur*, -*ür* şəkilçili gələcək zaman formasıdır. Ayrı-ayrı qruplar daxilində özünü göstərən gələcək zamanın qrammatik göstəricisi isə -*acaq*, -*əcək* şəkilçili gələcək zaman formasıdır. Bu zaman forması Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, noqay, qumuq, özbək, başqırd, krim-tatar, qaraqalpaq, kazan-tatar, yakut dillərində özünü göstərir.

3. Türk dillərində zaman formaları ilə işlənən şəxs sonluqları spesifikliyi, variantlılığı ilə seçilir. Belə ki, bütün türk dillərində zaman formalarında işlənən şəxs sonluqları -*m*, -*q*, (-*k*), (-*q*) şəxs sonluqlarıdır. Bu da -*di* şəkilçili keçmiş zaman formasının mövcudluğu ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində şəxs sonluqlarında sağır nun (*y*) mü-

şahidə olunmur. Bu diller istisna olmaqla, türkmən dilində və qırğız, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində ikinci şəxsin tək və cəmində sağır nundan(*η*) istifadə edilir.

Oğuz qrupu türk dilleri istisna olmaqla, digər qırğız, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində şəxs əvəzliklərilə eyni fonetik tərkibli şəxs sonluqları özünü göstərir. Bu şəxs sonluqları əsasən, -*dı* şəkilçili keçmiş zaman formasından başqa bütün zaman formalarına şamil edilir.

Bəzi türk dilleri vardır ki, burada zaman formaları şəxs sonluqları olmadan ifadə olunur. Məhz bu səbəbdən felin neçənci şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün fel formasından əvvəl şəxs əvəzliklərinin işlənməsi zəruridir. Salar və sari-uyğur dillərində bütün zaman formaları, tofalar dilində indiki və gələcək zaman formaları, türkmən dilində qəti gələcək zaman forması şəxs sonluqları olmadan ifadə olunur.

4. Müqayisə olunan türk dillərində felin hər üç zaman formasının – keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarının transpozisiyası özünü göstərir. Bu isə türk dillərində zaman kateqoriyasının qrammatik cəhətdən zənginliyini və inkişafını eks etdirir. Bu xüsusiyət eyni zamanda semantik əlamətlərin də zənginliyini şərtləndirir.

Türk dillərində -*di*<-*mış*, -*ır*<-*di*, -*ır*<-*mış*, -*ib*, -*di*<-*ır*, -*acaq*<-*ır*, -*ır*<-*acaq*, -*ır*<-*ar*, -*ar*<-*acaq*, -*di*<-*acaq*, -*di*<-*ar* və s. kimi üslubi məqamlar özünü göstərir.

5. Həmhüdud kateqoriyalarda zaman məsələsi ilə əlaqədar alınan nəticə ondan ibarətdir ki, feli sıfət və

felin şəkillərində zaman kateqorik şəkildə olmasa da, anlayış kimi hər birində mövcuddur.

Гюльнара АЛИЕВА

**КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В монографии в сравнительном аспекте исследуются материалы тюркских (огузского, кыпчакского, булгарского, карлугского, уйгур-огузского) языков.

Монография состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Первая глава монографии называется «Вопросы изучения глагольных времен в тюркских языках». Первая глава затрагивает следующие вопросы: исследование глагольных времен, принципы их классификации, обозначение терминами временных форм и т.п. в азербайджанском и других частных тюркских языкоznаниях.

Вторая глава посвящена анализу «Средств выражения глагольных времен в тюркских языках». В ней исследуются морфологические средства выражение настоящего, прошедшего и будущего временных форм в тюркских языках. Анализ опирается на богатую источниковую базу.

Вместе с тем в сравнительном плане прослеживается диалектологический аспект категории времени глагола в тюркских языках.

Третья глава монографии называется «Категория времени в смежных явлениях, семантический и стилистический аспекты глагольного времени в тюркских языках». В данной главе особое

внимание уделено исследованию личных окончаний глагольных временных форм, а также времени в сопряженных категориях. Анализируются общие и специфические особенности семантики глагольных времен. В этой главе отражена транспозиция трех (настоящего, прошедшего и будущего) временных форм глагола, что, в свою очередь, свидетельствует о богатстве и развитии категории времени с грамматической точки зрения, обуславливающий семантические признаки и богатство категории времени.

В «Заключении» обобщаются основные положения монографии.

**TENSE CATEGORY IN TURKIC
LANGUAGES
SUMMARY**

The monograph has been investigated on the basis of the materials of all Turkic languages – oguz, gypchag, bulgar, karlug, uygur-oguz group. The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the first chapter of the monograph which is named “Problems of the research of the verb tenses in Turkic languages” the study of the verb tenses, the principles of their classification, expression of the tense forms through terms are analyzed not only in Azerbaijani linguistics, but also in other Turkic languages.

The second chapter has been dedicated to the study of “Methods of expression of the verb tenses in Turkic languages”. Morphological features which express past, present, future tense forms are researched and based on the rich sources, at the same time the category of tense of the verb in the compared Turkic languages is investigated from the diachronic aspect.

The third chapter is named “The tense in the related category and semantic and stylistic features of the verb tenses in Turkic languages”. In order to study the problem put in this chapter personal suffixes in the verb tenses and the tense of the related category have been investigated in details, general and special properties in the semantics of the verb tenses have been found

out. The transposition of all three tense forms- past, present and future tense forms of the verb in Turkic languages have been looked through in this chapter. It reflects the richness of the verb tense category from a grammatical point of view and development. At the same time this feature also denotes the richness of the semantic features.

Essential points of the monograph obtained in the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

İXTİSARLAR

- АДД – Автореферат докторской диссертации.
АКД – Автореферат кандидатской диссертации.
АН СССР – Академия Наук СССР
СТ – «Советская тюркология».
TDK – Türk Dil Kurumu.
DD – Doktorluq dissertasiyası.
DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.
ND – Namızədlik dissertasiyası.
NDA – Namızədlik dissertasiyasının avtoreferatı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 səh.
2. Axundov A.A. Bir daha qrammatik normalar haqqında. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yaziçı, 1992, s.94-102.
3. Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yaziçı, 1985, 224 s.
4. Axundov A.A. Felin gələcək zamanı //Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. I buraxılış. Bakı, 1960, s.89-95.
5. Axundov A.A. Felin indiki zamanı //Azərbaycan dili materialları əsasında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №2, s.119-130.
6. Axundov A.A. Felin keçmiş zamanı. Şühudi keçmiş. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №4, s.43-52.
7. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferati.(NDA).Bakı,1958,25 s.
8. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən //Aspirantların elmi əsərləri.3-cü buraxılış. Bakı. 1957, s.21-37.
9. Axundov A.A. Felin zamanları məsələsinə dair. // S. M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №2, s.133-136.
10. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 137 s.
11. Axundov A.A. Felin zamanlarının üslubi xüsusiyyətləri. //Filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı, 1958, s.211-213.

12. Axundov A.A.Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqo-riyaları. Dil və ədəbiyyat. I cild, 2003, s.199-204.
13. Axundov A.A.Türk dillərində fəlin zaman formalanının mənşəyi məsələsinə dair. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, 2003, s.266-276.
14. Axundov A.A. Türk dillərində zaman və sıra kate-qoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi. Dil və ədəbiyyat. I cild, 2003, s.200-266.
15. Axundov A.A.Ümumi dilçilik(Dilçiliyin tarixi nəzə-riyyəsi və metodları.Bakı,“Maarif” nəşriyyatı, 1979, 254 s.
16. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009, 445 s.
17. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, 280 s.
18. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951, 333 s.
19. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Morfologiya, Bakı, 1960, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 334 s.
20. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 262 s.
21. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyiyati (mor-fologiya). Bakı, ADU nəşri, 1985, 77 s.
22. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-se-mantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, 160 s.
23. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivə-ləri. Bakı, “Nurlan”, 2007, 175 s.
24. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, 198 s.
25. Cahangirov F. İngilis dilində perifrastik zaman for-maları və onların Azərbaycan dilində ifadə forma-ları. NDA. Bakı, 2000, 23 s.
26. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı,Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı,1960,203 s.

27. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində fəlin zamanları sistemi. DDA. Bakı, 2006, 34 s.
28. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından ocerklər. Bakı, ADU, 1985, 108 s.
29. Dəməriçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.
30. Dəməriçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADPI, 1967, 52 s.
31. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ında -ğay, -ğa, -ay formalarının mənə xüsusiyyətləri.//Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri.Bakı,"Elm", 1974, s.75-81.
32. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ının dili (morpholoji xüsusiyyətlər). Bakı, "Elm", 2005, 154 s.
33. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı, Elm, 2001, 182 s.
34. Əfəndiyeva T. Fəlin keçmiş zaman formaları. Bakı, "Nurlan", 2005, 132 s.
35. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli bağlama. Bakı, ADPI, 1989, 95 s.
36. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli sıfət. Bakı, 1989,
37. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU, 1985, 84 s.
38. Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, "Nurlan", 2002, 146 s.
39. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşgari və onun "Divanü lügat-it-türk" əsəri. Bakı, "MBM", 2008, 432 s.
40. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
41. Hacıyev T.İ. -dürür/-türür şəkilçisinin mənşeyinə dair.Türk dillərinin tarixi morfolologiyasına dair araşdırırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı,1990,63-66 s.

42. Həsənova G. Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Dis...f.e.n.. Bakı, 2009, 132 s.
43. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.
44. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, 358 s.
45. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, 319 s.
46. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, Nurlan, 2007, 351 s.
47. Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzare zamanın inkarı haqqında. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.71-84.
48. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 274 s.
49. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliklər. Bakı, Elm, 1986, 204 s.
50. Kazimov İ. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999, 278 s.
51. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 405 s.
52. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti, 1985, 87 s.
53. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 367 s.
54. Məmmədova N. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin semantikası. Dis...f.e.n.. Bakı, 2000.
55. Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili bəzi fellərin etimoloji təhlili./Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild. Bakı, Kitab aləmi, 2004, s. 172-181.
56. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1986, 316s.

57. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərb. Universitet nəşriyyatı, 1990, 375 s.
58. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, Azərb. Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 369 s.
59. Mirzəzadə H. M.Füzulinin dili. Bakı, 1965, 91 s.
60. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, 510 s.
61. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, APİ-nin nəşri, 1961, 190 s.
62. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfologiya. Bakı, Elm, 1986, 132 s.
63. Öksüz A.M. Müasir türk və Azərbaycan dillərində felin zamanları. NDA. Bakı, 2003, 27 s.
64. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
65. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formallaşması tarixi. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 266 s.
66. Rəsulov Ə.,Rüstəmov R.Türk dili.Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 226 s.
67. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
68. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281s.
69. Sadıqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 115 s.
70. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2002, 380 s.
71. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morphologiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 2000, 374 s.

72. Şəbnəm Həsənli. Mahmud Kaşgarının “Divanü Lügati-it-Türk” əsərində felin zamanları.// Tədqiqlər. Bakı, 2008, № 3-4. s. 33-38.
73. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.
74. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman mikrosahəsi // “Tədqiqlər”, 2007, №3, s.207-222.
75. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, 324 s.
76. Tahirov İ. Temporallıq sahəsinin üfüqi strukturu (Azərbaycan dili materialları əsasında). //Türkolojiya №1-2, Bakı, 2007, yanvar-iyun, s.46-52.
77. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrin morfologiyası və sintaksi). Bakı, ADU nəşri, 1975, 120 s.
78. Vəliyev İ. Mahmud Kaşgarinin “Divanü lügət-it-türk”də keçmiş zamanın ifadə vasitələri. Elmi əsərlər – Учение записки. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, S.M.Kirov adına Azərb. Dövlət Universiteti. 1968, №5, s. 89-96.
79. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ıb şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tərxiyi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s.47-57.
80. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.85-96.
81. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, 130 s.
82. Zeynalov F. Türkologianın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 347 s.

Rus dilində

83. Агазаде Н.Г. Категория наклонения в современном азербайджанском литературном языке. АДД. Баку, 1965, 75 с.
84. Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1975, 34 с.
85. Алиев В.Г. Неспрягаемые формы глагола в азербайджанском языке. АДД, Баку, 1989, 57 с.
86. Алиев В.Г. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках. АКД, Ташкент, Изд. «Наука» Узбекской ССР, 1965, 23 с.
87. Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, 138 с.
88. Атамедов Н.Манышский говор анауского диалекта туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1965, 25 с
89. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка. с.51-65. ВДТЯ. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, 190 с.
90. Ахметов М.А. Глагол в языке Орхено-енисейских памятников. Изд. Саратовского Университета. Башкирский госуниверситет, 1978, 131 с.
91. Аширбаев С. Из истории изучения грамматического строя узбекского язвка. АКД. Ташкент, 1975, 49 с.
92. Багыев Х. Оламский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1965, АКД, 27 с.
93. Баскаков Н.А.Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, «Наука», 1979, 274 с.
94. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении условной формы в тюркских языках. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к

- его семидесятилетию. Сборник статей. Москва, Изд. АН СССР, 1953, с. 35-63.
95. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, М.-Л., Изд. АН СССР, 1952, 544 с.
  96. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., Изд. АН СССР, 1940, 270 с.
  97. Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. II. Морфология, Москва, 1956, с. 263-303.
  98. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960, Изд. восточной литературы, 245 с.
  99. Батманов И.А. и Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск III. Тувинское книжное изд-во Кызыл, 1965, с. 32.
  100. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари. АКД, Ленинград, 1966, 15 с.
  101. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АКД. Баку, 1969, 22 с.
  102. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, 229 с.
  103. Гаджиахмедов Н.Э. Система времен кумыкского индикатива АКД. Баку, 1981, 30 с.
  104. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол-связка настоящего времени в тюркских языках? // Советская тюркология, Баку, 1971, №5 сентябрь-октябрь АН СССР, АН Азер-ской ССР, Научно-теоретический журнал, 143 с.
  105. Гаджиева Т.А. (Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азер-

- байджанском литературном языке. АКД. М., 1958, 24 с.
106. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. (морфология и синтаксис) Москва. Издание Института Востоковедения имени Н.Нариманова при цик СССР, 1928, 159-164 с.
  107. Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Елм», 1971, 413 с.
  108. Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Часть I. Черкесск. Карачаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, 320 с.
  109. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, 494 с.
  110. Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, 495 с.
  111. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, «Ылым», 1970, 503 с.
  112. Грамматика тюркских языков. Москва, АН СССР Ин-т Языкоznания, 1988, 560 с.
  113. Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, 418 с.
  114. Грамматические исследования по отдельным алтайским языкам. 1989.
  115. Грунина Э.А. Индикатив в турецком языке. АДД. Москва, 1975, 58 с.
  116. Грунина Э.А. О форме настоящего-будущего на (^(°)g в тюркских языках. //Тюркологические исследования. Москва, «Наука», 1976, с. 94-112.
  117. Грунина Э.А. Форма времени на -a/-e по памятникам турецкого языка. 28-36 с. Тюркологический сборник. Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966, 276 с.

118. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словаизменения: глагол. 1990, Ленинград, Изд. Ленинградского Университета, 165 с. (на материале староанатолийско-туркского языка).
119. Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, «Наука», 1979, 95 с.
120. Гузев В.Г., Насилов Д.М.. Словоизменительные категории в тюркских языках и понятие «грамматическая категория». //СТ. АН СССР, Баку-1981, №3, Май-июнь, с.22-36.
121. Гулямов Я.Г. Грамматика ташкентского говора. Ташкент, 1968, Часть I, Морфология, Изд. «ФАН» Узбекской ССР, 161 с.
122. Гусейнова Л. Система длительных времен глагола. АКД. Баку, 2005, 22 с.
123. Джанашша Н.Н. Исследование по морфологии турецкого глагола. АДД, Тбилиси, 1970, 41 с.
124. Джанашша Н.Н. Система времен и наклонения в турецком языке.// Вопросы тюркских языков. Баку, 1972, с. 69-80.
125. Джафаров С. О постановке вопроса наклонения глагола в азербайджанском языке. //Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с. 71-83.
126. Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1961, 20 с.
127. Дильтумхаметов М.И. Особенности наклонений глагола в говоре среднеуральских башкир. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.127-130.
128. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1940, 205 с.

129. Дмитриев Н.К. К вопросу о значении османской глагольной формы на мыш. Страна тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с.181-186.
130. Дмитриев Н.К. Категория наклонения. Страна тюркских языков. М., ИВЛ, 1962, с.
131. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, ИВЛ, 1960, 94 с.
132. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, Изд. АН СССР, 1941, 307с.
133. Дыренкова Н.П. Тофаларский язык.//Тюркологические исследования.Москва-Ленинград,1963, Изд. АН СССР, с. 5-23.
134. Зейналов Ф.Р. Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка.//Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФ АН СССР, с.50-54.
135. Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги. (Лексика, морфология, факсимиле и глоссарий)АКД.Ташкент,1976,32 с.
136. Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. АКД. Баку, 1991, 29 с.
137. Инкижекова-Грекул А.И. Причастия в хакасском языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с. 108-123.
138. Исхаков Ф.Г. Формы настоящего времени глагола изъявительного наклонения в тувинском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II Морфология. Москва, Изд. АН СССР, 1956, с. 304-313.
139. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, 471 с.

140. Каджарова Э. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АКД, Ашхабад, 1964, 20 с.
141. Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958, 892 с.
142. Катанов Н.Ф. Хакасский фольклор. Абакан, Хакасское книжное издательство, 1963, 162 с.
143. Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, 40 с.
144. Керимов Я. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АКД. Баку, 1973
145. Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва, Изд. АН СССР, 1963, 122 с.
146. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, 569 с.
147. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, 446 с.
148. Кононов А.Н. Грамматика языка тюрksких рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, 255 с.
149. Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. //Тюркологический сборник, I, 1951, М.-Л., Изд. АН СССР, с.112-119.
150. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, 307 с.
151. Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, «Наука», 1984, 85 с.
152. Кузнецов П.И. Условное наклонение в турецком языке. Академику Владимиру Александрову

- вичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, с.155-162.
153. Любимов К.М. О настоящем-будущем времени в турецком языке. с.163-167. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, 943 с.
154. Малов С.Е.Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., Изд. АН ССР, 1951, 451 с.
155. Малов С.Е. Уйгурские тексты. М.-Л., Изд. АН ССР, 1954, 203 с.
156. Малов С.Е. Язык желтых уйголов. Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957, Изд. АН Казахской ССР, 196 с.
157. Миржанова С.Ф. Кубалянский говор башкирского языка. АКД. Уфа, 1967, 20 с.
158. Мусаев К.М.Грамматика караимского языка.Фонетика и морфология.Москва,«Наука»,1964,343с
159. Мусаев К.М.Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва, «Наука», 1977, 100 с.
160. Мусаев П.О. Аналитические формы глагола в языках различных типов(на материале английского, азербайджанского и русского языков) Б.,1996. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. 145 с.
161. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1960, 133 с.
162. Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, 121 с.
163. Насилов Д.М. Прошедшее время на -jük/juk в древнеуйгурском языке и его рефлексы в современных языках.//Тюркологический сборник. Москва, «Наука». Главная редакция восточной

- литературы, К шестидесятилетию А.Н. Кононова. АН СССР Институт народов Азии, 1966, с. 92-104.
164. Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке. АКД, Москва, 1963, 21 с.
  165. Насыров Ш. Формы настоящего времени в узбекских говорах карлуко-чигиле-уйгурского наречия. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с. 76-79.
  166. Нигматов Х.Г. Соотношении категорий времени и наклонения в тюркском глаголе (по материалам словаря Махмуда Кашгарского). // Советская тюркология. Баку-1970, №5 сентябрь-октябрь АН СССР, АН Азер-ской ССР, Научно-теоретический журнал, с. 51-57.
  167. Нуриева А.Х. Система спряжения глагола по категории времени в татарском языке. АКД. Казань, 1961, 21 с.
  168. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН. Киргизской ССР, 1955, 61 с.
  169. Покровская А.А. Эволюция формы настоящего времени глагола в диалектах гагаузского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с. 72-75.
  170. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, 297 с.
  171. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, Туркменгосиздат, 1936, 64 с.
  172. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, «Ылым», 1975, 337с.
  173. Поцелуевский А.П. К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы. Ашхабад, 1948, 25 с.

174. Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV – XVIII веков. АКД. Москва, 1957, 14 с.
175. Рагимов М.Ш. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке. АДД. Баку, Изд. АН АССР, 1966, 99 с.
176. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, 286 с.
177. Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, с. 216-230.
178. Решетов В.В. Опорный диалект при образовании узбекского национального языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, с. 22-35.
179. Рустамов Р.А. Формы настоящего времени в диалектах и говорах азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV. Баку, Изд. АН ССР, 1966, с. 35-43.
180. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV, Баку, 1966, Изд. АН АССР, с. 178-181.
181. Салехова Н.Х.Грамматическая категория времени татарского глагола и темпоральность.АКД. Казань, 1975, 20 с.
182. Самойлович А. Краткая учебная грамматика современного османско -турецкого языка. Ленинград,1925. Российская государственная академическая типография. 328 с.

183. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, 302 с.
184. Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, Изд. АН Аз.ССР, 1961, 46 с.
185. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-ата, Изд. АН Казахской ССР, 1962, 452 с.
186. Татарско русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, 863 с.
187. Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, 55 с.
188. Тенишев Э.Р. Стой саларского языка. Москва, Наука, 1976, 575 с.
189. Тенишев Э.Р. Стой сарыг-югурского языка. Москва, 1976, «Наука», 307 с.
190. Тумашева Д.Г. Тевризский говор татарского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 127-139.
191. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть П. Изд. Казанского Университета, 1968, 184 с.
192. Туркменский язык. Ашхабад, «Туркменистан», 1970, 351 с.
193. Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. Изд. «Каракалпакстан», Нукус, 1978, 133 с.
194. Уруспиев И.Х. Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке.// Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с. 39-54.

195. Усманов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АКД. Ташкент, 1969, 22 с.
196. Халилов Ш. X. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнаме». (морфологические особенности) АКД, Баку, 1974, 52 с.
197. Хыдыров М.Н. Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад, Туркменский Государственный Университет, 1975, 86 с.
198. Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, 85 с.
199. Шукuroв Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятников узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, 140 с.
200. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981, 182 с.
201. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, «Наука», 1965, 271 с.
202. Языки народов СССР. Москва, «Наука», 1966, 531 с.
203. Якупова Г.К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай(Татарская АССР)// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 140-144.
204. Ястребский С.В. Грамматика якутского языка. Москва, Изд. НКП РСФСР, 1938, 227с.

Türk dilində

205. Bangoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986, 628 s.

206. Bangoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 628 s.
207. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 288 s.
208. Caferoğlu A. Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 320 s.
209. Dizdaroğlu H. Türkçede Fiiller. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, 65 s.
210. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. (Çeviren M. Akalın). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 313 s.
211. Korkmaz Z. Türkçede -acak/-ecek gelecek zaman (futurum) ekinin yapısı üzerine. Türk dili üzerine araştırmalar. Ankara, TDK, 1995, s. 3-11.
212. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 296 s.
213. Ergin M. Azeri Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, II baskı, 1981, 255 s, (s.89-220).
214. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, "Narodna prosveta", 1967, 386 s.
215. Canan Pınar Torun. Türkçenin Dönemleri İçerisinde -maz ekine dair. //Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, 167-173 s.
216. Saliev M. Kırgız Türkçe'si ile Türkiye Türkçe'sindeki Grammatikal Eklerin Tasviri ve Eş zamanlı Karşılaştırılması. //Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, 119-125 s.

217. Malkoç Muzaffer. -di'lı ve -miş'lı Geçmiş Zaman. //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004, c:II, 107-116 s.
218. Tekin Talât. Orhon Yazıtları. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayıncılık, 2008, 200 s.
219. Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, Ankara, 1999, 291-340 s.
220. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayıncılık, 2006, 802 s.
221. Volkan Coşkun. Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -o-p Zarf-Fiil Eki. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar-1999, S: 7, 173-192. s.
222. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1998, 270 s.

Digər türk dillərində

223. Абдурахманов F. Шукuros Ш. Узбек тилинин тарихий грамматикаси. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, 320 с.
224. Къарапай-малкъар тилни грамматикасы. Нальчик, Къабарты- малкъар китаб басма, 966, 399 с.
225. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1954, 560 с.
226. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1974, 298 с.
227. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. Казан, Казан Университеты нәшрияты. 1964, 299 с.

Internet mənbələri

228. Ahmet Öksüz. Türk dilinde zaman kaymaları. // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi-metodik jurnal. 2(34) 2002, 1993-cü ildən çıxır.

<http://yazikiiteratura.boom.ru/linqva.html>

229. Qızılgül Abdullayeva. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində felin xəbər şəklinin tarixi inkişafı: keçmiş zaman. <http://yazikliteratura2.narod.ru/lit64.htm>
230. Спрягаемая основа настоящего времени (хәзерге заман) образуется от основы...
juldash.narod.ru/tcourse/base-inf.html
231. Уткән заман хикәя фигыль. aizatullova. 21310 s18. edusite.ru/DswMedia/6klass.doc
232. Основа глагола. Глагол изъявительного наклонения.
<http://www.balkaria.info/dictionaries/tatar/stya/6.html>
233. Halid Said'e göre Osmanlı, Özbek, Kazak lehçelerinde şekil/zaman...
www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/toker_FİİLLER.pdf
234. Грамматика якутского языка /Морфология/ Глагол-Саха Тыла
<http://www.mentalmasturbasyon.com/odev/F%dd%ddler%204.doc>
235. Грамматика якутского языка /Морфология/ Глагол-Саха Тыла
http://wiki.sakhatyla.ru/wiki/Грамматика_якутского_языка/_Морфология/_Глагол

İSTİFADƏ OLUNMUŞ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

236. Abbaszadə Hüseyin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1977,
237. Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 548 s.
238. Adışırın Nizami. Ürəyimin harayı. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2006, 147 s.
239. Anar. Adamın adamı. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1977, 503 s.

240. Cavid Hüseyin. Əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, II cild, 2005, 351 s.
241. Cavid Hüseyin. Əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, III cild, 2005, 303 s.
242. Dağlı Seyfəddin. Məşəl yanır. Bakı, Yaziçi, 1985, 359 s.
243. Elçin. Ağ dəvə. Romanlar. Bakı, 1985, 424 s.
244. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. I cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 279 s.
245. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. III cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 448 s.
246. Əylisli Əkrəm. Seçilmiş əsərləri. Bakı, ADU, II cild, 1987, 415 s.
247. Qacar Mərkəz. Metroda terror. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2004, 115 s.
248. Qədirzadə Salam. Burada insan yaşamışdır. Bakı, Azərnəşr, 1963, 183 s.
249. Məlikzadə İslə. Dədə Palid. Povestlər, Bakı, Yaziçi, 1984, 413 s.
250. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
251. Mirzəliyeva Məhəbbət. Nurlan, Mətləbli Könül. Bakı, “Nurlan”, 2000, 73 s.
252. Səxavət Seyran. Daş evlər. Bakı, Gənclik, 1989, 415 s.
253. Süleymanlı Mövlud. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 478 s.
254. Süleymanov Manaf. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, I cild, 1993, 450 s.
255. Şıxlı İsmayıllı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, I cild, 2005, 405 s.
256. Şıxlı İsmayıllı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, II cild, 1986, 478 s.

Digar türk dillərində:

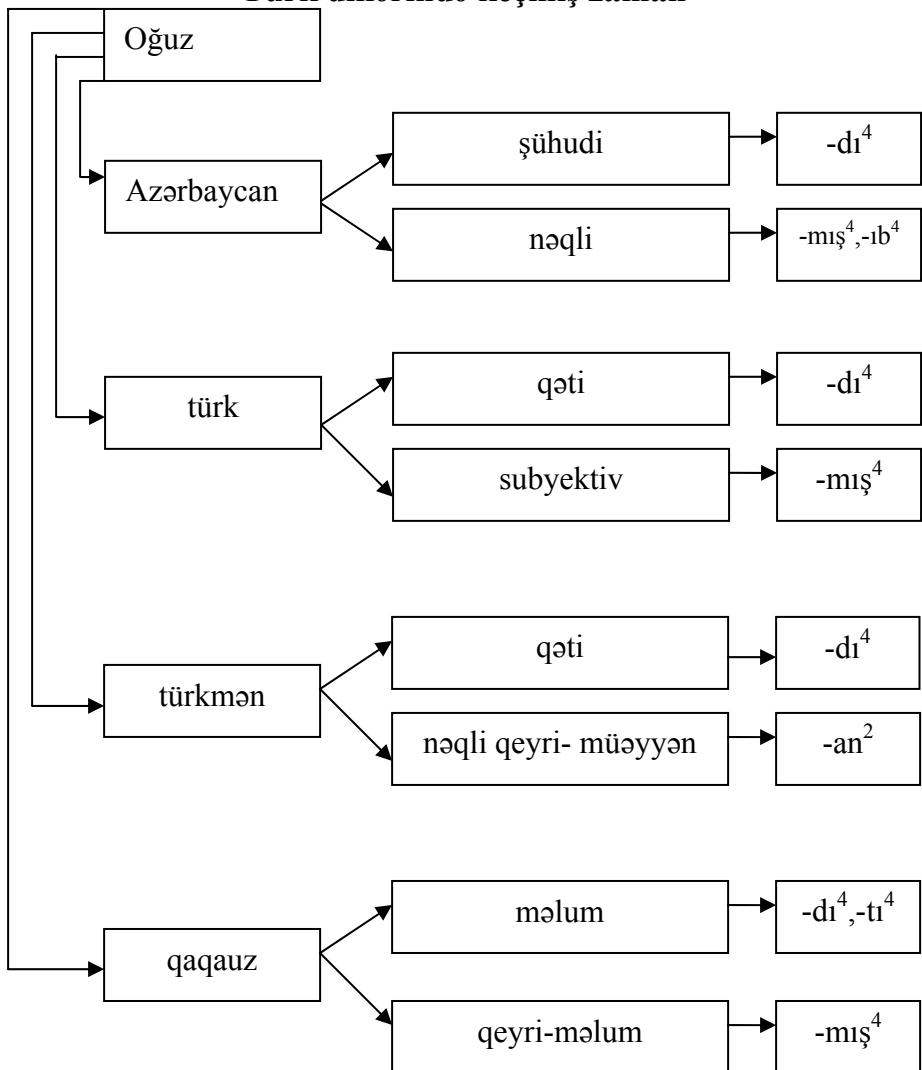
257. Adıvar Halide Edip. Zeyno'nun oğlu. İstanbul, 1987, 313 s.
258. Baboqlu N. Legandanın izi. Kişinev, "Kartya Moldovenyaské", 1974, 172 s.
259. Bəşirov Qomər. Tuqan yaqım-yaşel bişək. Kazan, Tatarstan kitab nəşriyatı, 1973, 327 s.
260. Boysan Aydın. Yangın var!. 1984, 254 s.
261. Dağlarca F.H. Yaramaz sözcükler. Ankara, Kültür Başkanlığı, 1993, 78 s.
262. Derviş Suat. Fosforlu Cevriye. Sofya, Narodna prosveta, 1962, 208 s.
263. Göroglynyň döreyşi. Aşgabat, Türkmen döwlet neşriyat gullugy, 2008, 103s.
264. Güntekin Reşat Nuri. Yaprak dökümü, İstanbul, 1974, 136 s.
265. Hikmet Nazım. Cilt altı. Sofya, Narodna prosveta, 1971, 655 s.
266. İxtiyor Rizo. Meninq umrim. Uzbekistan Respublikası FA "Fan" naşriyoti, 2004, 166 s.
267. İxtiyor Rizo. Kanotlı, қanotsız kuşlar. "Yozuvçı" naşriyoti, 1997, 99 s.
268. Kara Çoban Dmitriy. Tamannık. Kişinev, "Literatura artistike", 1977, 158 s.
269. Karanfil Güllü. Sanki yıldızlar aucumdaydı. Bakı, Nurlan, 2005, 102 s.
270. Kuroqlu Stepan. Üyük kuşlar. Kişinev, "Literatura artistike", 1982, 135 s.
271. Qaqauz folkloru. Kişinev, Kartya moldovenyaské, 1969, 260 s.
272. Marifat. Xalk ziyolları qazetasi. 1999 yil, 22 may, şanba.
273. Masallar. Qaqouz xalk masalları. Kişinev, Hyperion, 1991, 110 s.

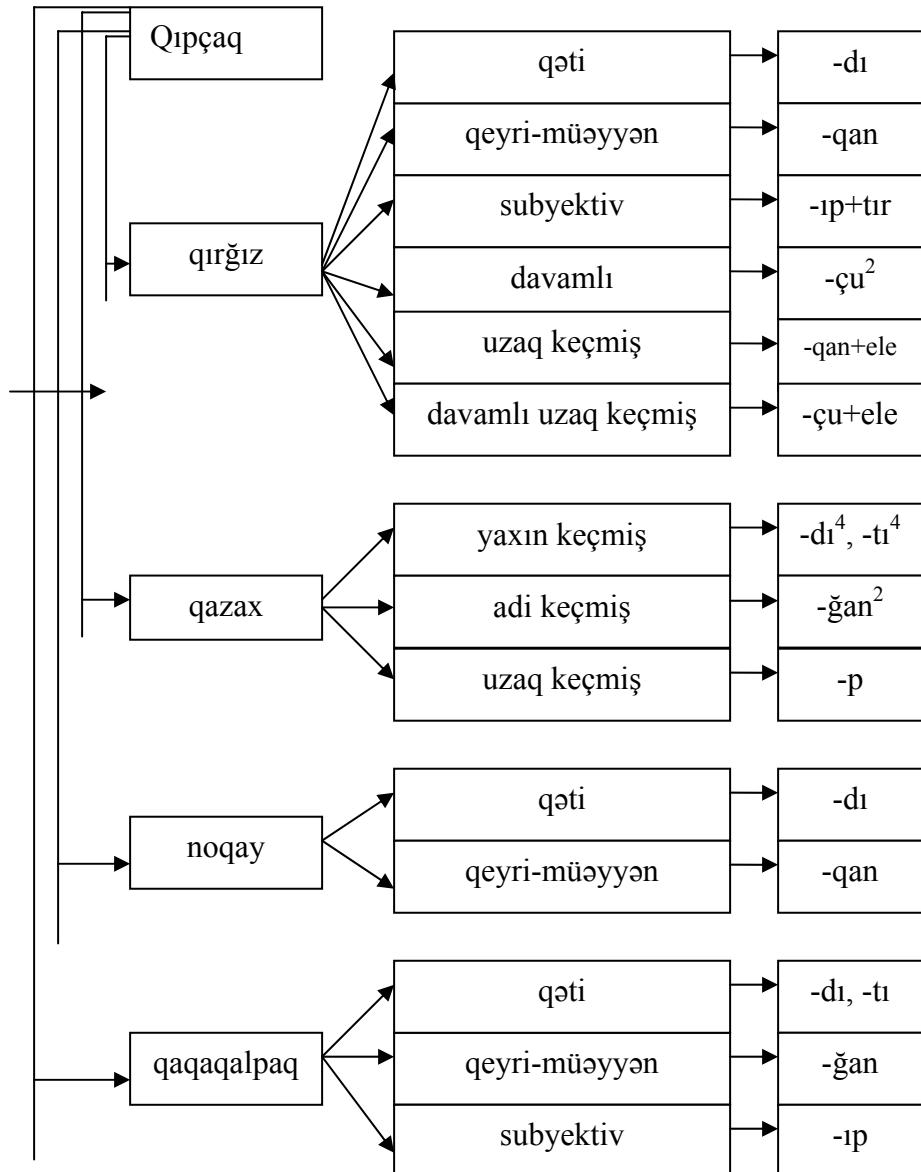
274. Mengüç Arslan. Göstersene. Erkek dünyası üzerine öyküler. İstanbul, Özal matbaası, 2001, 191 s.
275. Mengüç Arslan. Kum saatı, Lefkoşa, 2000, 249 s.
276. Nesin Aziz. Aferin. Mizah hikayeleri. 1959, 118 s.
277. Nesin Aziz. Deliler boşandı. 1973, 183 s.
278. Nesin Aziz. Hadi Öldürsene Canikom (oyun). İstanbul, İstanbul matbaası, 1970, 60 s.
279. Saryhanow Nurmyrat. Şükür Bagşy. Powest we hekaya. Aşgabat, Türkmen döwlet neşriyat gullugy, 2007, 117s.
280. Taner Haldun. Ölürse ten olur, Canlar ölesi değil. İstanbul, Bilgi yayınevi, 1986, 287 s.

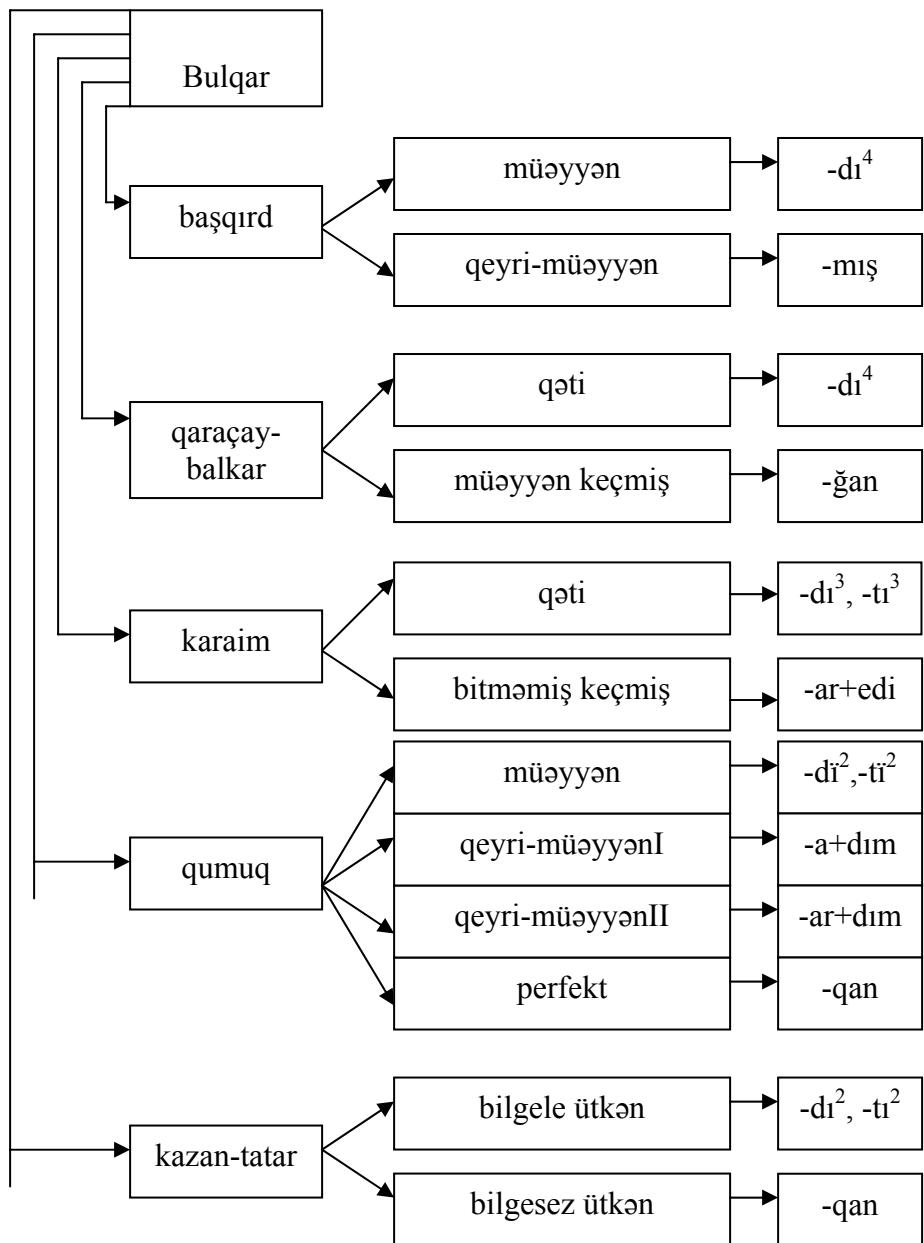
İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

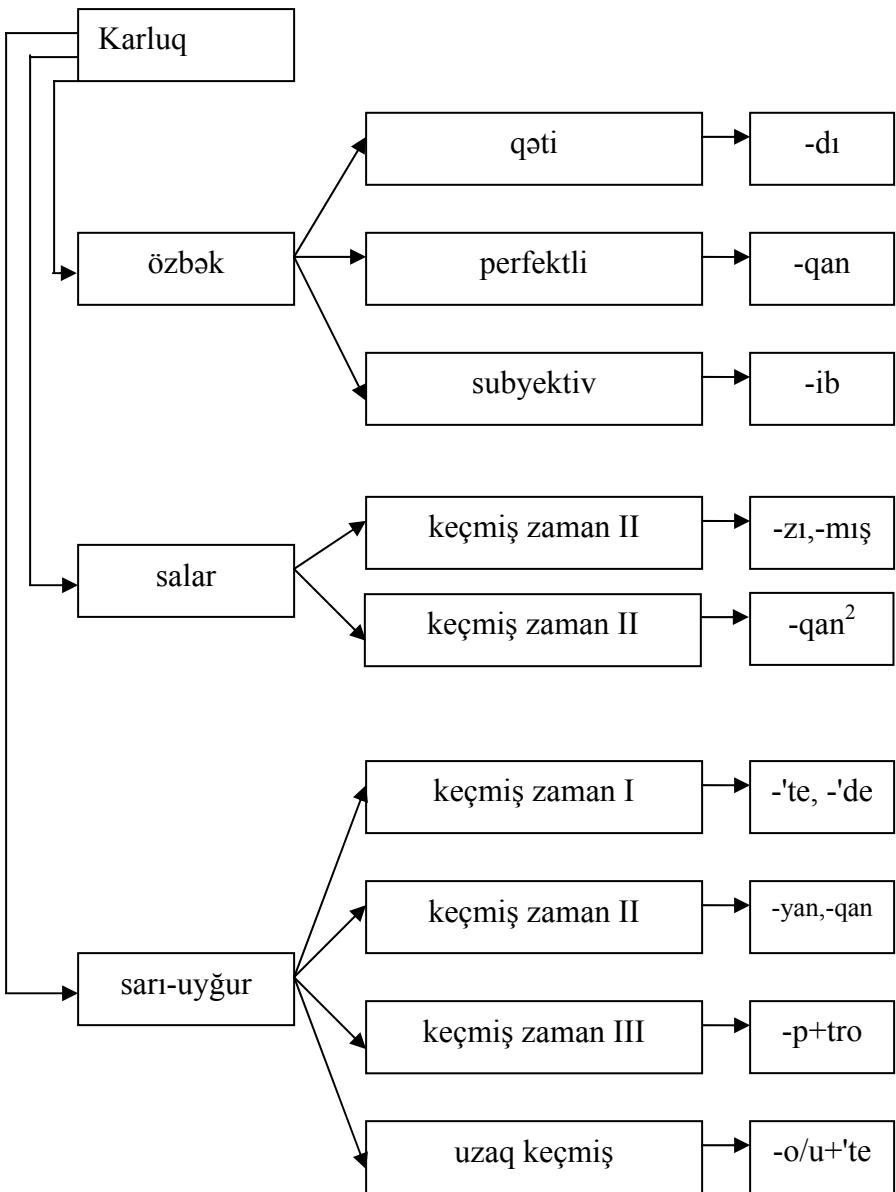
281. Boşqird va çuvaş totarları adabiyotı.
282. <http://www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/txa/html/09.htm>
283. Sulayman padişanın nuskaları.
284. <http://www.geocities.com/makaldar/palapage.htm>
285. Zahiriddin Muhammad Bobur-Turan Forums
286. <http://www.turan.info/forum/showthread.php?t=287>
287. Ahmet Baytursinov.
288. http://ru.wikipedia.org/wiki/Axmet_Baytursinov
289. Düynölük adabiyattaqı Uluu Söz. Kutbilim.
290. <http://newskg.narod.ru/kut/06/0623>

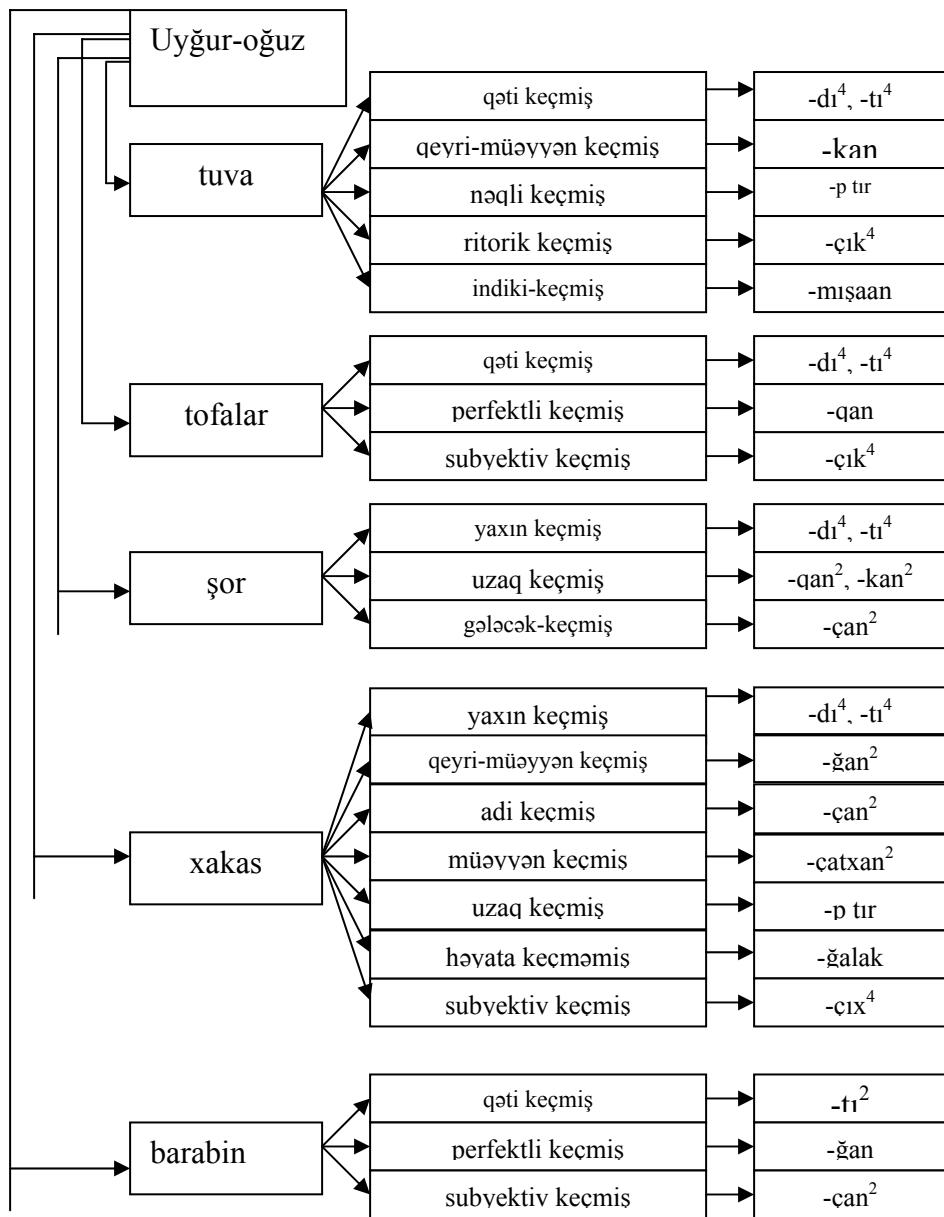
Türk dillərində keçmiş zaman

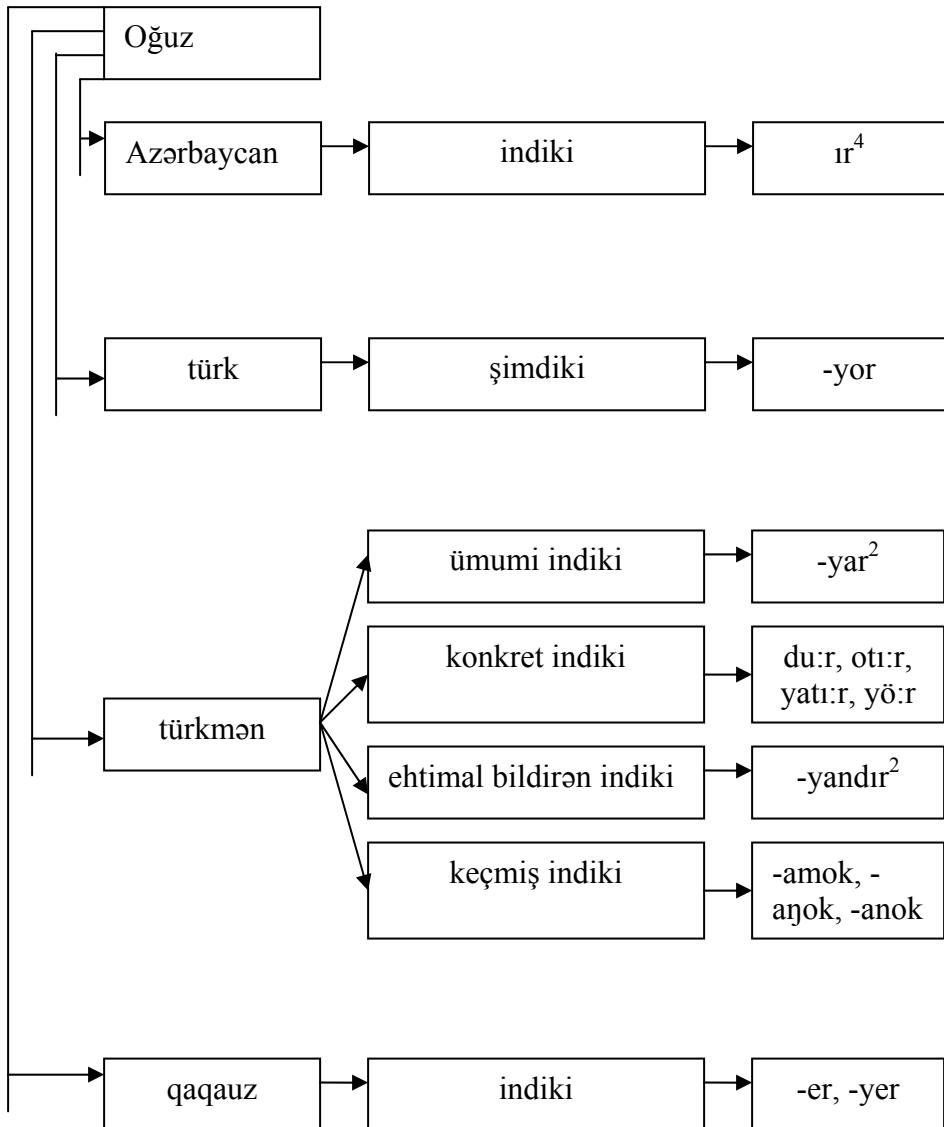

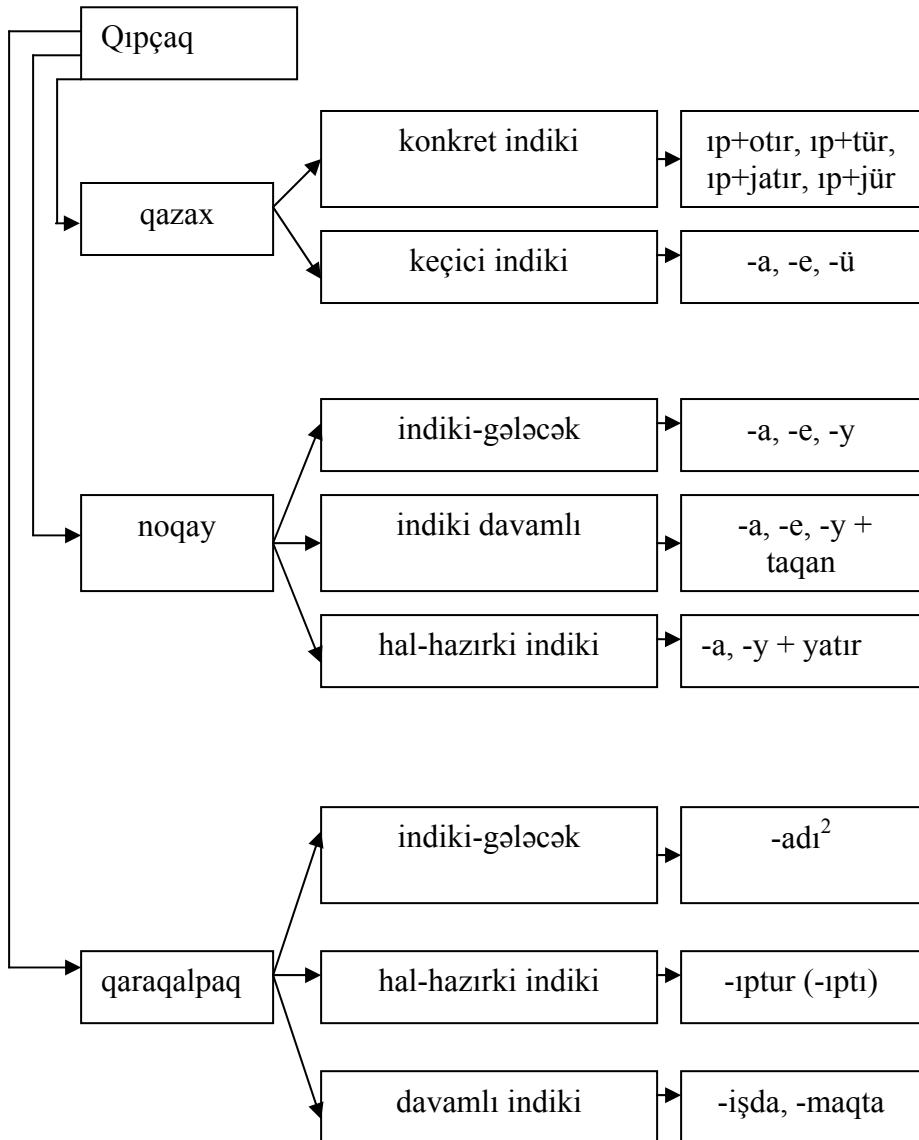

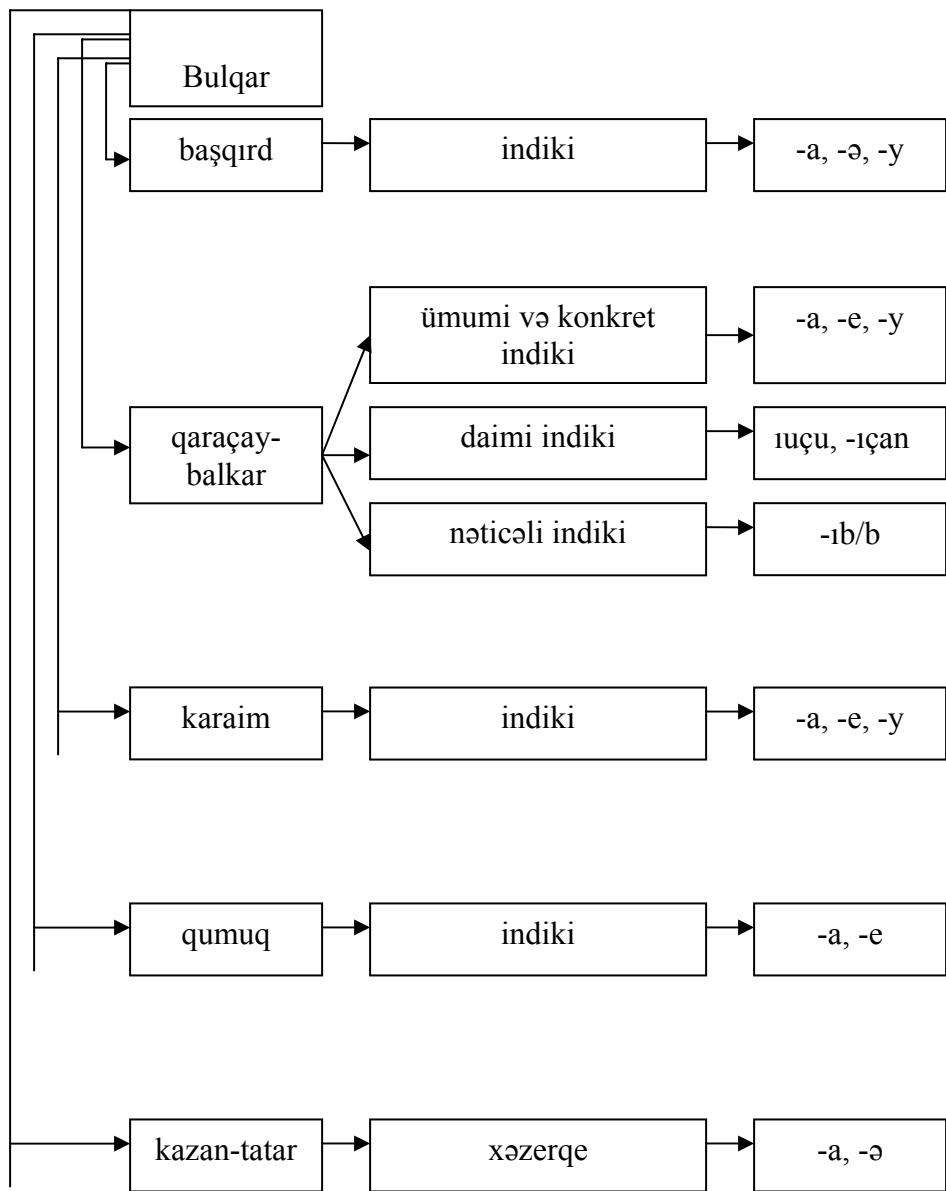

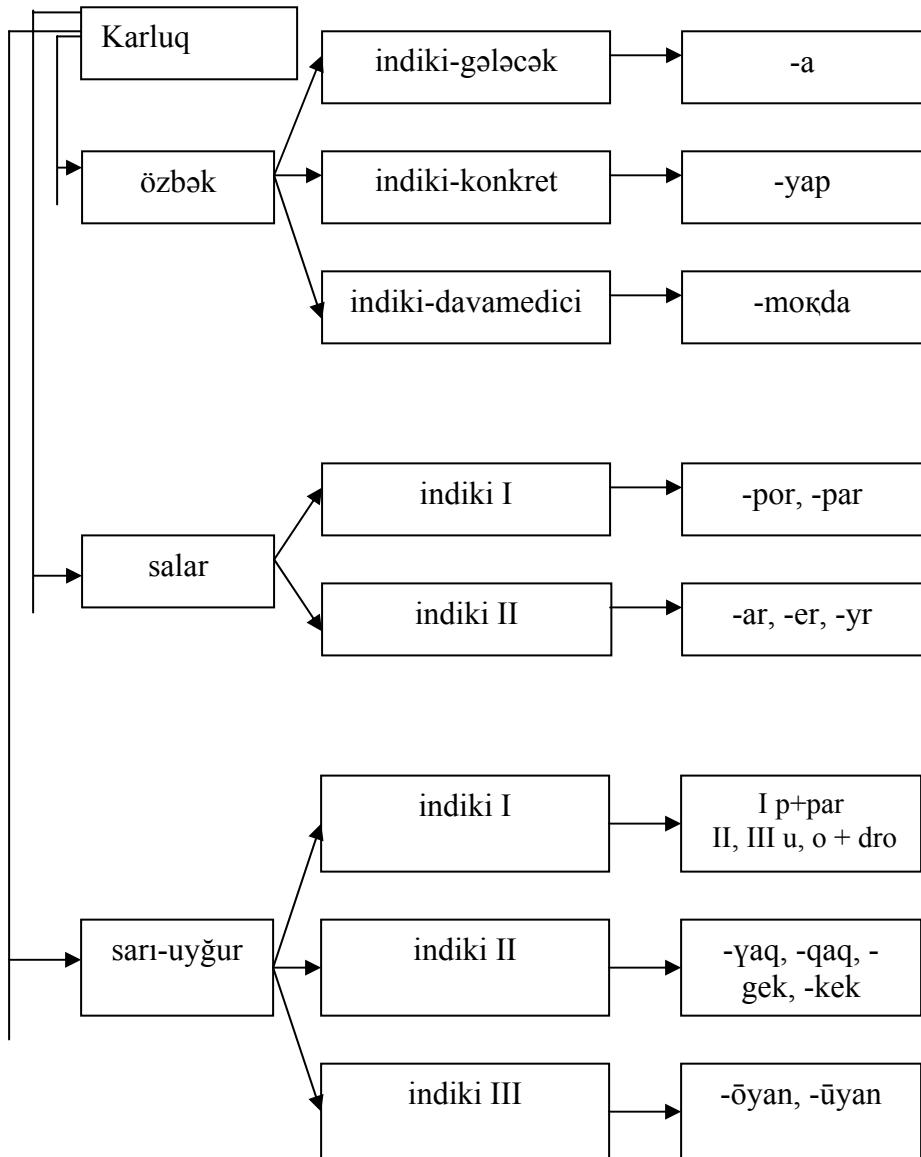

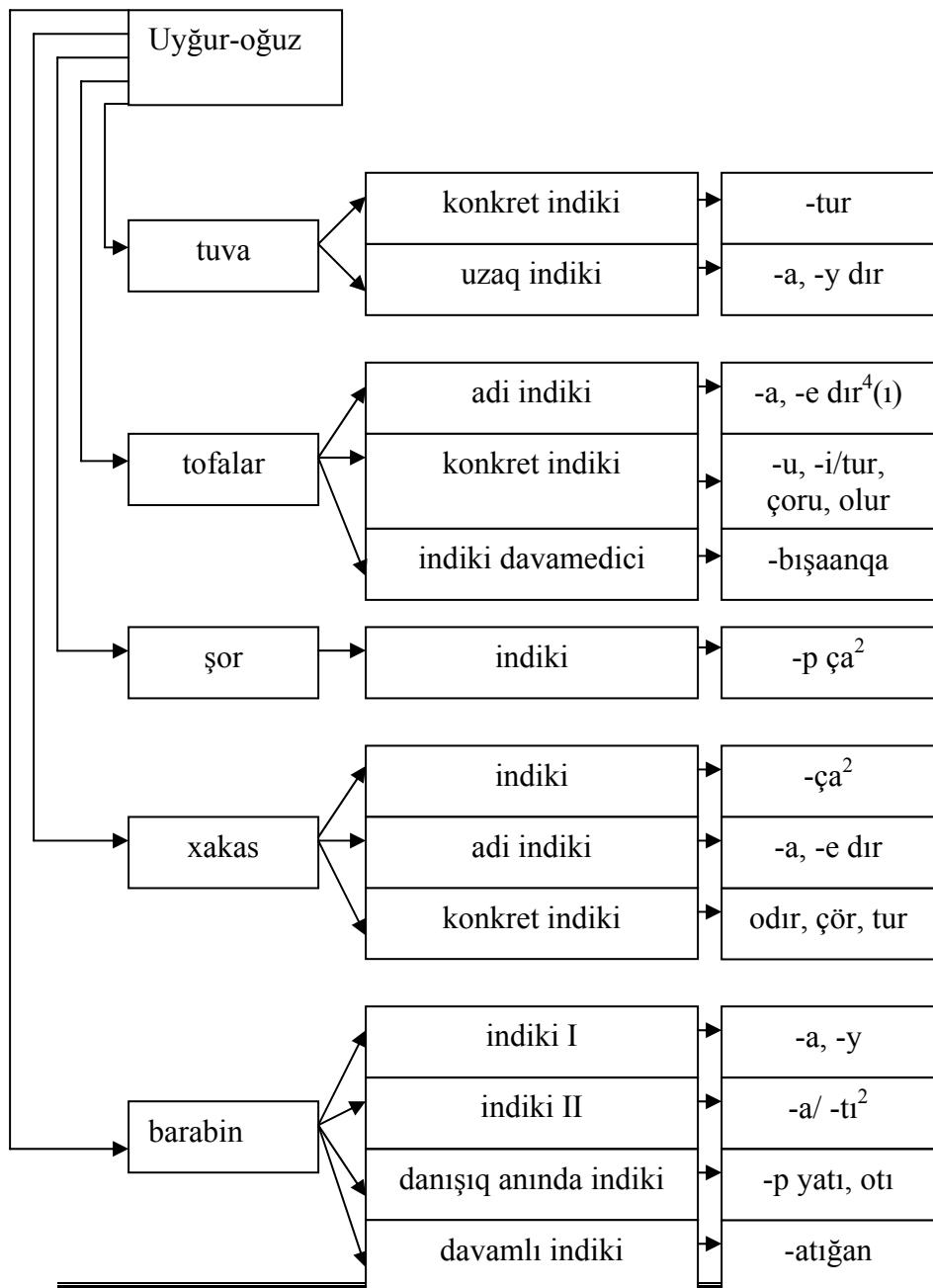
Türk dillərində indici zaman

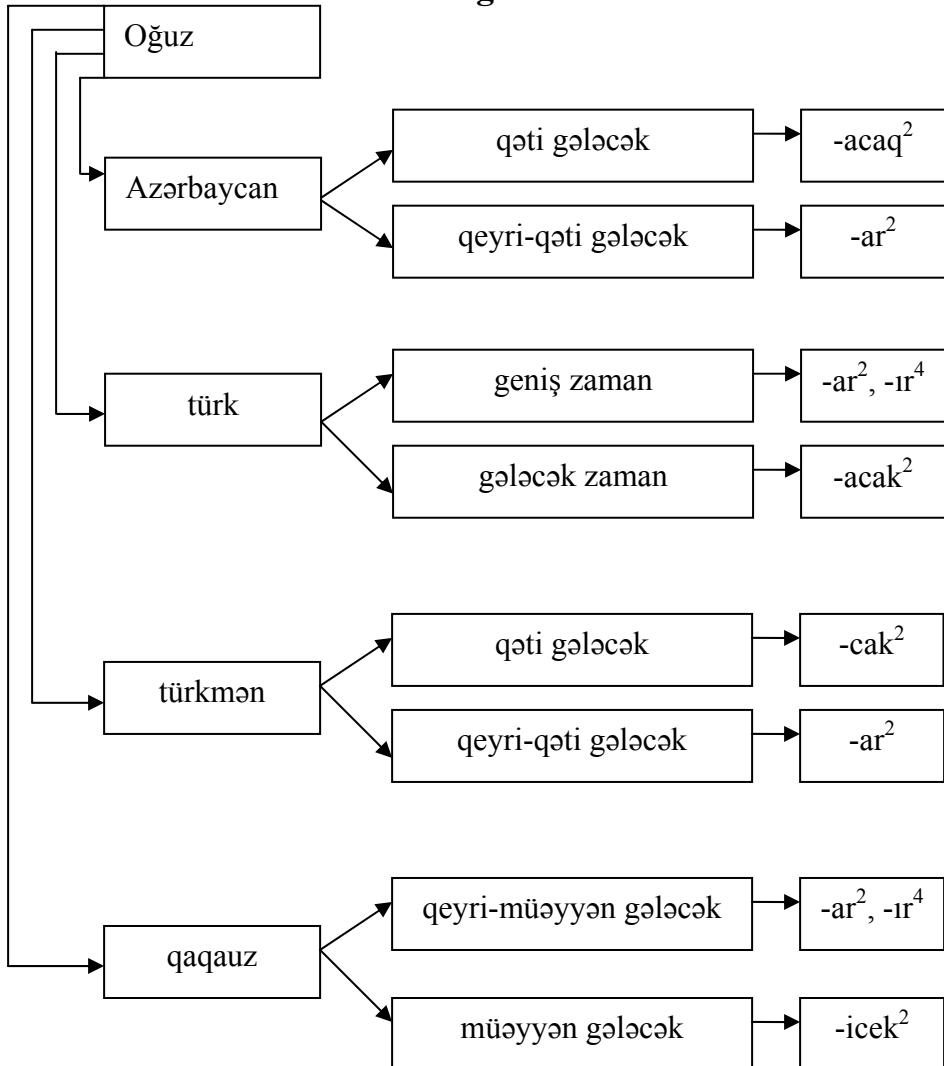

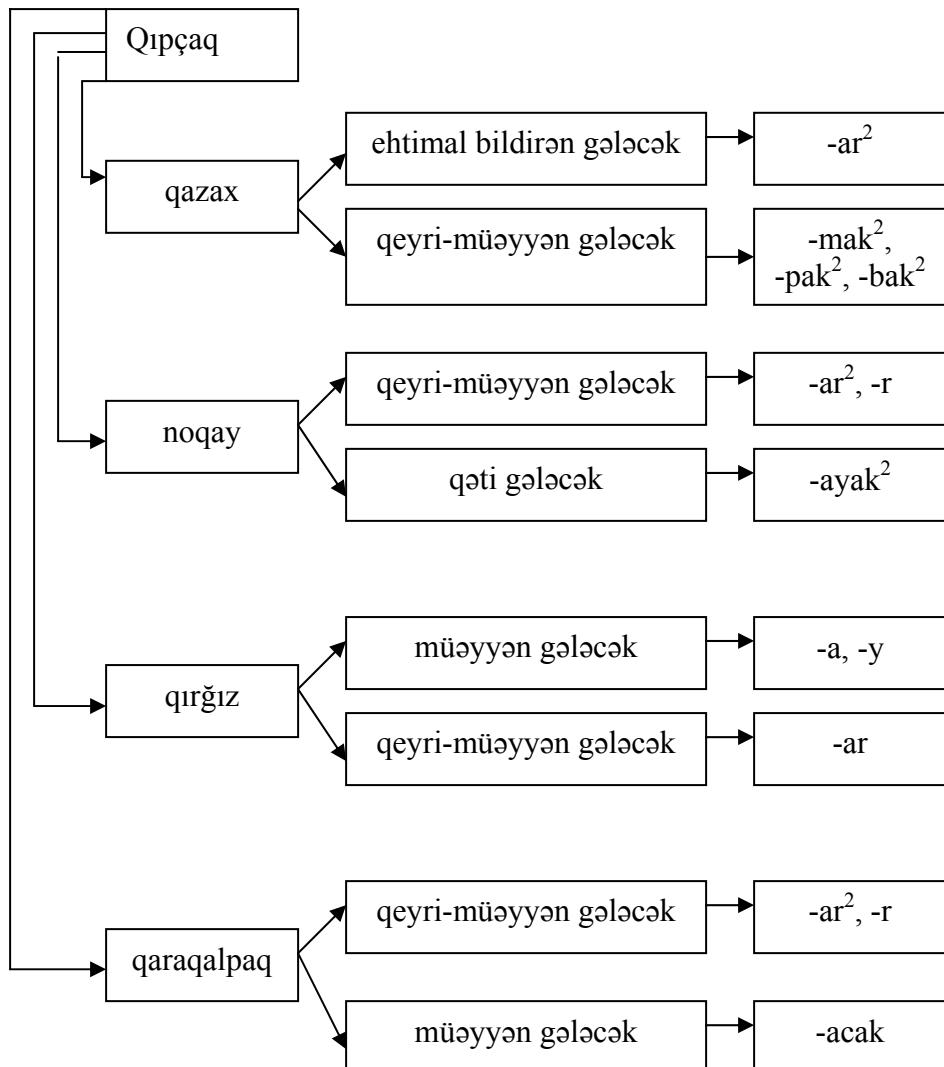

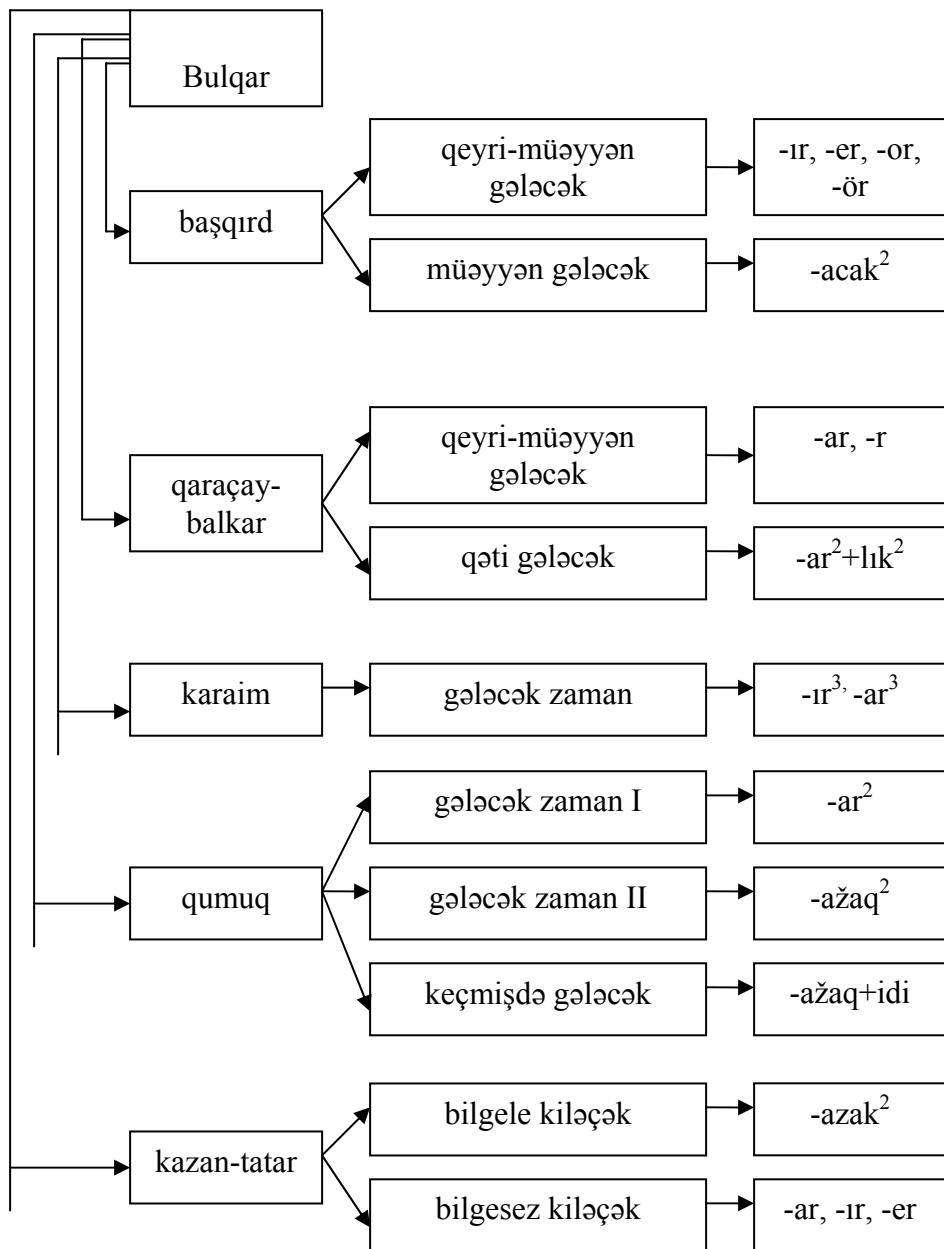

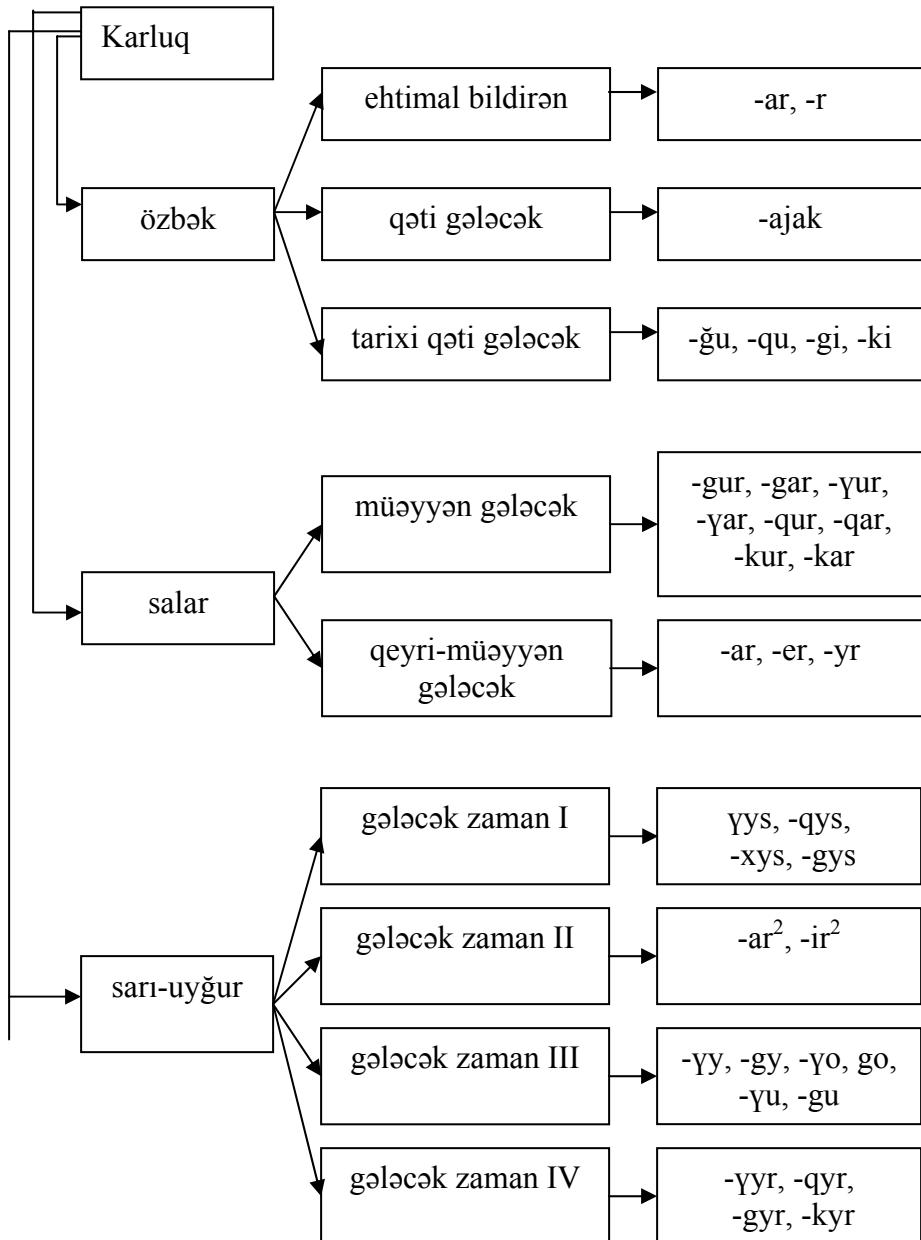

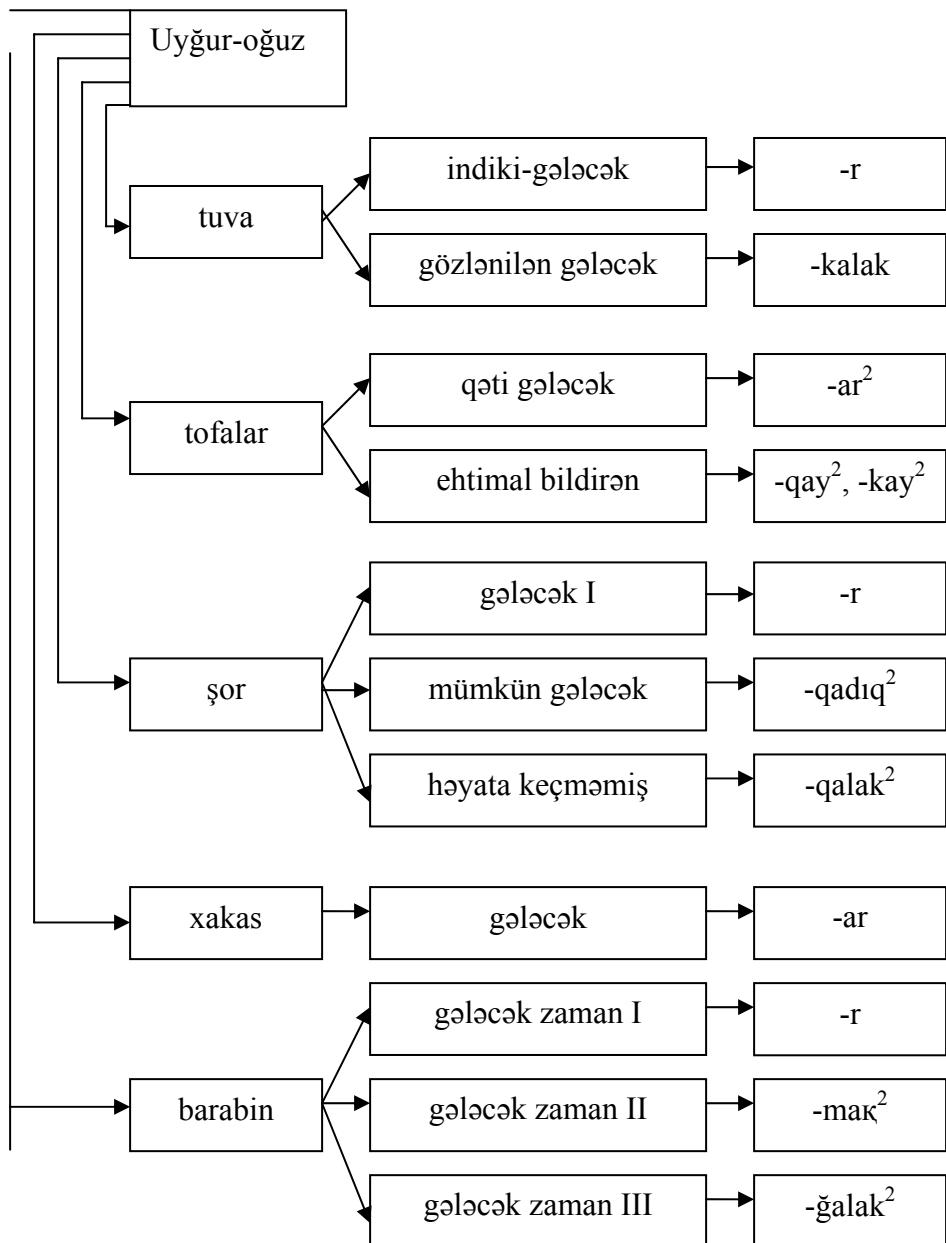
Türk dillərində gələcək zaman

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı

dillər	Tək			Cəm		
	I	II	III	I	II	III
Azərbə	oxumaram	oxumazsan	oxumaz	oxumarıq	oxumazsınız	oxumazlar
türk	sormam	sormazsin	sormaz	sormayız	sormazsınız	sormazlar
türkmən	bilmerin	bilmərsinj	bilmez	bilmeris	bilmərsiniz	bilmezler
qaqauz	satmarım/ satmam	satmarsın/ satmazsin	satmar/ satmaz	satmarız/ satmazız	satmarsınız/ satmazsınız	satmarlar/ satmazlar
qazax	bilmespin	bilmessinj/ bilmessiz	bilmes	bilmespiz	bilmessinjder/ bilmessizder	bilmes
qırğız	ketpesmin	ketpessiz/ ketpessinj	ketpes	krtpespiz	ketpessizder/ ketpessijer	ketpes
altay	albazım	albazinj	albas	albazıbis	albaziğar	albaslar
noqay	bermespen	bermessinj	bermes	bermespiz	bermessiz	bermesler
qaraqal	jazbaspan	jazbassanj	jazbas	jazbaspiz	jazbassız (lar)	jazbas
başqurd	almam	almashın	almas	almabız	almashiğiz	almastar
qumuq	jatmäşman	jatmässan	jatmäs	jatmäsbiz	jatmässiz	jatmäşlar
qaraçay	kalmazma	kalmazsa	kalmaz	kalmazbız	kalmazsız	kalmazla
karaim	barmasmin	barmassın	barmastır	barmasbız	barmassız	barmastırlar
kazan-	yazmam(in)	yazmassinj	yazmas	yazmabız	yazmassız	yazmaslar

özbək	kelmasman	kelmassan	kelmas	kelmasmiz	kelmassiz	kelmaslar
tuva	olbas men	olbas sen	ol olbas	olbas bis	olbas siler	olar olbas
sarı-uygur	men satmas	sen satmas	goł satmas	mys satmas	siler satmas	gołar satmas
tofalar	barbas men	barbas sen	barbas	barbas bis	barbas siler	barbas (tar)
xakas	aspaspın	aspassıŋ	aspas	aspaspıs	aspassar	aspas

MÜNDƏRİCAT

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ

İstedad və elmi qabliyyətin, nəzəribilik və bacarığın,
elmə vurğunluq və çalışqanlığın labüb nəticəsi 3-7

GİRİŞ.....8-9

I FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNĐƏ FELİN ZAMANLARI:
TƏDQİQATLAR, İSTİQAMƏTLƏR VƏ
BAXIŞLAR.....10-59

II FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNĐƏ FEL ZAMANLARININ
MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ.....59-129

III FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNĐƏ HƏMHÜDUD
KATEQORİYALARDA ZAMAN,
FEL ZAMANLARININ SEMANTİK-ÜSLUBI
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....130-186

NƏTİCƏ.....187-191

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В ТЮРКСКИХ

ЯЗЫКАХ (РЕЗЮМЕ).....192-193

TENSE CATEGORY IN TURKIC LANGUAGES

(SUMMARY).....194-195

İXTİSARLAR.....196

ƏDƏBİYYAT.....197-219

CƏDVƏL (Əlavə).....	220-236
MÜNDƏRİCAT	237-238

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİNQIZI

TÜRK DİLLƏRİNĐƏ ZAMAN KATEQORİYASI

Çapa imzalanmış: 05.11.2009

Şərti çap vərəqi 22,8

Sifariş № 416

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində

Hazır diapositivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

Ünvan: Bakı-64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4

Tel.: 497-16-32; 0503114189 (mob.)

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİNQIZI

**TÜRK DİLLƏRİNĐƏ
ZAMAN KATEQORİYASI**

**КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

**TENSE CATEGORY
IN TURKIC LANGUAGES**